

SVENSKT
GUDS
TJÄNST
LIV

Årsbok för liturgi,
kyrkokonst, kyrkomusik
och homiletik

ÅRGÅNG 49/50

Universitetsbiblioteket

SVENSKT
GUDSTJÄNST-
LIV

41 - 50

1966 - 75

LUND

SVENSKT GUDSTJÄNSTLIV

Årsbok för liturgi, kyrkokonst, kyrkomusik och homiletik
utgiven av Riksförbundet Svensk Kyrkomusik genom dess
liturgiska och musikvetenskapliga sektion.

Laurentius Petri Sällskapets årsbok.

Utgiven med understöd av Humanistiska forskningsrådet.

Redaktör: Docent Folke Bohlin, Lund

I redaktionen: Fil kand Bodil Asketorp, Lund

Docent Lars Eckerdal, Lund

Professor Ragnar Holte, Uppsala

Kantor Elisabet Wentz-Janacek, Lund

Redaktionens adress: Kvarnkroken 4, 222 47 Lund. Tel. 046-13 30 70

Expeditionens adress: LiberLäromedel (CWK Gleerups bokförlag), 221 05 Lund.
Tel. 046-11 75 00. Postgiro 3 08 43 - 7

Pris i bokhandeln eller direkt från förlaget kr 12: — (exkl. moms.)

I och med denna dubbelvolym fullbordar Svenskt Gudstjänstliv sin femtionde årgång. Årsbokens förutvarande redaktör, kontraktsprosten TD *Pehr Edwall*, Kalmar, tecknar publikationens historia med tyngdpunkten förlagd till grundarens, Arthur Adells, mångåriga redaktionsarbete. Personliga minnen från samarbetet med Adell återger musikdirektör *Inga Bernander*, Väröbacka.

De övriga fem huvudartiklarna i denna årgång är alla ägnade att väcka debatt inom olika delområden av det svenska gudstjänstlivet. Förutvarande direktorn för Sigtunastiftelsen *Olov Hartman* anlägger nya synpunkter på predikan i en artikel, som tidigare varit publicerad i den danska samlingsvolymen »Gudstjenesten til debat» (København 1975). *Sven Kjellerström*, professor emeritus i praktisk teologi vid Lunds universitet, skildrar ett på privat initiativ utgivet »högkyrkligt» tillägg till det s.k. gleerupska missalet, dess förhistoria och dess betydelse för den senare utvecklingen.

T.f. professorn i musikvetenskap vid Göteborgs universitet *Jan Ling* ser som musiksociolog på kyrkomusikens historia och professorn i kördirigering vid Köpenhamns konservatorium *Dan-Olof Stenlund* ger sin syn på den kyrkliga körsången — båda författarna väntar sig genmälen!

Ett brännbart ämne behandlar också f. domkyrkoorganisten i Uppsala, *Henry Weman*, i sin historik över KSV:s orgelråd. Det gäller ju frågor av såväl musikstilistiskt som ekonomiskt stor tyngd.

Årsbokens egen klena ekonomi är orsaken till att Gleerups bokförlag, numera Liber Läromedel, inte längre anser sig kunna stå kvar som årsbokens förlag. Därmed upphör ett femtioårigt samarbete, som redaktionen från sin sida vill hjärtligt tacka för.

Redaktionen tackar också alla bidragsgivare till denna jubileumsårgång och välkomnar samtidigt skriftliga formuleringar av de läsareaktioner man har anledning förvänta. Det är visserligen i skrivande stund oklart hur förlagsfrågan för kommande årgångar skall lösas. Men redaktionen är dock övertygad om att årsboken skall leva vidare — helt enkelt därför att den behövs!

Folke Bohlin

Svenskt Gudstjänstliv

Årgång 49/50

1974–1975

Artiklar:

<i>Pehr Edwall</i> , Femtio årgångar	3
<i>Inga Bernander</i> , Till minnet av Arthur Adell	10
<i>Olov Hartman</i> , Predikans funktion i gudstjänsten	14
<i>Sven Kjällerström</i> , Ordo Missae på svenska av år 1942	19
<i>Jan Ling</i> , Kyrkomusiken i ett sociologiskt perspektiv	40
<i>Dan-Olof Stenlund</i> , Synpunkter på körsången i kyrkan	60
<i>Henry Weman</i> , Kyrkosångens Vänners orgelråd	66

Recensioner:

Arvastsons psalmstudier (Carlhåkan Larsén)	117
Sjögrens Liturgik (Inge Löfström)	119

Laurentius Petri Sällskapet:

Koralveckan 1974 (Stina Källqvist)	122
Koralveckan 1975 (Anki Lindström)	126
Årsberättelse 1974	128
Årsberättelse 1975	129

Bröderna Ekstrands Tryckeri AB, Lund 1976

Femtio årgångar

»Flerfaldiga äro de tecken, som tyda på ett vaknande intresse för Kyrkans gudstjänstliv». Så börjar anmälan av det första numret av Tidskrift för kyrkomusik och svenskt gudstjänstliv 1926.

Redaktionskommittén — komminister Arthur Adell i Stjärnorp, musikdirektörerna Otto Olsson i Stockholm och Svante Sjöberg i Karlskrona samt komminister Knut Peters i Hästholmen — hade utan tvivel uppfattat situationen rätt. Någoting höll på att ske. Kyrkans handbok var under revidering. Den liturgiska forskningen hade skjutit fart. Kyrkans musik och konst var inne i en skapande period. Kyrkosångsrörelsen började få fast fot även i den svenska kyrkans församlingar.

I ett sådant läge var det uppenbart, att man behövde ett forum för frågor som gällde kyrkomusik och gudstjänstliv. Tidskriften Kult och konst hade i viss utsträckning tidigare svarat mot ett sådant behov, men av ekonomiska skäl hade den måst upphöra redan 1908. Därför hade KSV och intresserade privatpersoner, främst bland kyrkomusikerna, försökt att finna en ersättning för den försvunna tidskriften. Nu stod man vid målet. KSV:s centralkommitté och särskilt dess ordf. kyrkoherde C.G. Hauffman hade satsat hårt på den nu tillkomna Tidskrift för kyrkomusik och svenskt gudstjänstliv, och C.W.K. Gleerups förlag hade visat förståelse och framsynthet, när det gällde att förlägga den nya publikationen.

»Det skall vara denna tidskrifts strävan att till församlingens tjänst söka föra fram olika till gudstjänstlivet hörande spörsmål. Frågor rörande handbok, psalmbok, kyrkomusik och kyrkokonst komma sålunda att behand-

las ur såväl historisk som principiell och praktisk synpunkt.»

Tidskriften har varit detta program trogen och förverkligat det på ett målmedvetet och konsekvent sätt.

Låt oss börja med det som vetter åt högmässan och den allmänna gudstjänsten.

1926 stod frågorna om Handboken i blickpunkten. 1925 års Handbokskommitté lade redan följande år fram ett förslag till revision av Kyrkohandboken. Det blev visserligen inte antaget men spelade ändå sin roll i det fortsatta handboksarbetet. Både professor Gustaf Aulén och biskop Edv. Rodhe kommenterade i tidskriften det framlagda förslaget, och Knut Peters genomförde 1927 en utförlig detaljgranskning.

1932 fastställdes ritual för högmässa med infogat skriftermål, vilket kommenterades i tidskriften på ett positivt sätt. Också det följande handboksarbetet fram till 1942 presenteras och kommenteras i spalterna.

Men tidskriften nöjer sig ingalunda med referat och randanmärkningar. Den ger även självständiga och konstruktiva bidrag. Sålunda publiceras 1927 en magistral utredning om skriftermålet av professor Yngve Brilioth. Två inlägg ägnas 1928 åt musiken till Nicaenum och åt prefationstonerna, båda av Knut Peters hand. Biskop Edv. Rodhe skriver en tungt vägande principiell artikel om Ord och sakrament 1931 (som liksom Brilioths tidigare inlägg bör ses mot bakgrunden av diskussionen om nattvardens förening med högmässan över huvud taget: ASP och sedermera biskop Sam Stadener hade ivrigt pläderat för en boskillnad). Introitusmomentet behandlas i en lärd artikel av professor Carl-Allan Mo-

berg 1933, och Arthur Adell och Knut Peters följer upp detta anslag i inlägg 1934. Flera nya introitustexter med tillhörande gregorianska melodier presenteras från 1936 — helt visst inte utan resultat. Det är svårt att tro, att den gregorianska introitusserien i Handboken 1942 skulle ha tillkommit helt utan impulser från det i tidskriften framlagda materialet.

Även efter tillkomsten av Handboken 1942 har tidskriften behandlat högmässans ritual och musik — helt naturligt, eftersom den liturgiska revisionen ständigt är fortgående.

Arthur Adell skriver t ex inträngande och sakkunnigt om körens uppgift i gudstjänsten 1942 och i samma årgång presenterar Knut Peters en översättning av den s k Missa lincolnpensis (se Sven Kjölleströms artikel i innevarande årgång). Peters lägger 1943 fram några skrifteförmåningar, som avses kunna ersätta skriftetalet i dess homiletiska form. Frågan om alternativa introitustexter behandlas 1949, och Mässboken II med dess gregorianska musik underkastas en grundlig och rätt kritisk analys 1945. Liturgiska nämndens tillägg till Mässboken refereras med positiva kommentarer 1966, och de romerska tonsångarna efter Vaticanum II får sitt nedslag i tidskriften 1968. Likaså ägnar tidskriften stor uppmärksamhet åt den liturgiska försöksverksamhet, som initierats av 1968 års Kyrkohandbokskommitté (1969/70).

Tidskriften har sålunda utövat en omfattande vaktjänst på högmässans område. Det har skett utan småskuren traditionalism och med öppenhet för förnyelsens krav. Utan tvivel har denna aktivitet haft en vägledande funktion. Saklighet och sakkunnighet vinner i längden.

Men det är ingen tvekan om var tidskriften har ansett sig ha sin särskilda bevakningstrakt. Den gäller *tidegudstjänsterna*.

Många omständigheter har förberett och påverkat tidegårdens renässans under 1900-

talet. De speglas på ett intressant sätt i tidskriftens årgångar, allt ifrån starten och framöver.

På tysk evangelisk mark hade under slutet av 1800-talet intresset för tidegudstjänsterna vaknat till liv. En ledande kraft i kyrkosångsrörelsen var dekanen Max Herold, som 1875 gav ut ett tyskt Vesperale. I Sverige fick detta sin motsvarighet i 1914 års Vesperale, utarbetat av John Morén och U. Ullman.

Men på kontinenten hade också den romerska kyrkan börjat ägna en ny omsorg åt tidegården. 1912 fastställdes Vatikaneditionens antifonaledel. Ett omfattande vetenskapligt och praktiskt arbete med breviariet och antifonalet hade börjat, koncentrerat till klostren Solesmes, Beuron och Maria-Laach. Med detta förmäldes en strävan att översätta breviarieböerna till folkspråket och göra tidegården till lekmännens egendom. Här betydde Pius Parsch och hans Volksliturgisches Apostolat i Kloster-Neuburg vid Wien mycket för tidegårdens popularisering. Alla dessa strävanden på tidegårdens område utövade en stimulans för det svenska tidegårdsarbetet.

Motsvarande gäller om de under 1900-talet allt tätare kontakterna med den anglikanska kyrkan och särskilt dess högkyrkliga flygel. Det rika liturgiska livet inom The Anglican Communion betydde för många svenska teologer och kyrkomusiker en upptäckt, som lät ana nya möjligheter.

På svensk mark var utvecklingen förberedd på olika vägar.

John Moréns namn är redan nämnt. Därtill bör fogas namnen Richard Norén och Otto Olsson. Alla tre hör hemma på den praktiskt-kyrkomusikaliska linjen. Genom deras kompositioner och editioner fördes gregorianska stilelement in i kyrkans instrumentala och vokala musik.

Vid sidan av den kyrkomusikaliska linjen löpte en teologiskt-vetenskaplig.

Den svenska praktiska teologien gjorde en

vägröjande insats genom att draga fram det svenska liturgiska handskriftsmaterialet i ljuset. Början skedde genom Edv. Rodhes märkligt framsynta avhandling *Studier i den svenska reformationstidens liturgiska tradition* (1917). Redan dessförinnan hade sedermera professor Tobias Norlinds avhandling *Latinska skolsånger* (1909) angett en ny trend i svensk musikkforskning. På den linjen skördades senare rika resultat t ex genom professor Carl-Allan Mobergs arbeten *Über die schwedischen Sequenzen des Mittelalters* (1927), *Kyrkomusikens historia* (1932) och *Die liturgischen Hymnen in Schweden* (1947). N. Franséns idoga utgivande av klassiska dokument från 1500-talet (*Liturgia suecana*) bidrog till att vidga kunskaperna om tidegudstjänst och tidesång under tiden efter reformationen. Arthur Adell och Knut Peters trängde in i det svenska handskriftsmaterialet med något av forskningsresandens iver och öppna ögon och fann i de oväntat rika källorna underlaget för den pånyttfödda svenska tidegård, som blev resultatet av deras oförtrutna arbete. Deras gärning är vetenskapligt noggrann, praktiskt liturgiskt orienterad och genomförd med stor stringens och konsekvens. För otaliga har Knut Peters lilla bok *Den gregorianska sången* (1930) blivit en god introduktion i en ny och fascinerande värld.

Det är helt naturligt inte tänkbart att här ens antyda den mängd av artiklar i tidskriften, vilka är signerade med Arthur Adells och Knut Peters namn. De förtecknas i den bibliografi över de 50 första årgångarnas innehåll, som nu förbereds. Men några huvuddrag kan ändå anges. Tidskriftens linje är hela tiden att ställa tidegården i relation till den svenska reformationen och till samtidens gudstjänstliv. Detta medför en stor bredd i presentationen. *Vesperale 1925* med dess gregorianska innehåll ägnas självfallet grundlig uppmärksamhet och ett erkännamt men inte okritiskt intresse: psalmodien var utformad på ett

ganska tafatt sätt. Motsvarande gäller den gregorianska sången i *Mässboken 1942* och dess andra del 1944: tidskriften ger sin honnör åt målsättningen men har sina invändningar mot genomförandet.

En tungt vägande del av tidskriftens material ägnas direkt åt tidegården, teoretiskt och praktiskt.

Redan 1924 hade Arthur Adell och Knut Peters gemensamt gett ut det första häftet av *Evangelisk tidegård*. Efterhand som nytt material tillkom, presenteras det i tidskriften. 1932 kom ett häfte med tideböner för skolan, 1938 vidgat till Tideböner för ungdom. 1934 förelåg *Veckans tideböner* i sin första upplaga, som skulle komma att följas av många nya. 1939 ändrades namnet till *Svensk tidegård*: nu var *veckans tideböner* kompletterade med böner för hela kyrkoåret. Början till ett nytt svenskt evangeliskt breviarium var ett faktum, liksom ett därmed sammanhängande antifonale. Efterhand fullbordades båda, och tillkomsten av detta magnum opus kan följas i tidskriftens årgångar.

Parallellt med detta praktiska arbetsprogram följer tidskriften en ambitiös vetenskaplig linje.

Man vill presentera det vetenskapliga arbetet på gregorianikens område och göra det svenska handskriftsmaterialet från reformationstiden känt. I detta syfte recenserar koralaskolor av T. Sehrens, B. Eberl, L. Söhner, D. Johner och G. Suñol. Man anmäler 1936 de danska nyutgåvorna av Jespersøns *Graduale* och Thomissøns *Psalmebog* (och gör det inte utan avund). Sven Kjällerströms avhandling om *Missa lincopensis* presenteras 1942, Toni Schmidts om *Vallentunaboken* 1947, Hilding Johanssons om *Hemsjömanualet* 1950.

Men tidskriften har också egna originalartiklar på motsvarande område: *Kalmarstiftets musikhandskrifter* (Jan Redin 1935), *Skara 1* och *Bygdeåboken* (Knut Peters 1935)

Jerstadsboken och Sandhemsboken (Knut Peters 1937) och Rumskullahandskriften (Arthur Adell 1944).

Ett viktigt forum för tidegärdsarbetet blev Laurentius Petri Sällskapet, som grundades 1941.

Från detta år möter regelbundna meddelanden om sällskapets verksamhet i tidskriftens spalter. Genom sin urkundserie och sina studiekonvent har sällskapet i realiteten fungerat som en slags akademi för gregoriansk vetenskap och praxis och i omvänd proportion till sitt medlemsantal utövat en vägvisande och inspirerande funktion inom tidegärdsarbetet och i kyrkolivet i stort.

Den nyss nämnda urkundserien inleddes 1942 med Arthur Adells edition av Hög- och Bjuråkershandskrifterna och omfattar bl a Breviarium lincopense, Missale lundense och Graduale arosiense. Tidskriften aviserar och analyserar dessa nyutgåvor med förklarlig stolthet.

Redan från början stod det klart, att den svenska tidegärdsrörelsen hade sina naturliga anknytningspunkter i andra kyrkor runt om i världen.

Tidskriften ger en fortlöpande och grundlig information om de liturgiska strävandena i Norden (1926), på anglikanskt område (1926–27), i Tyskland (1927), inom den romerska kyrkan (1929), i USA (1936–1947), i Nederländerna (1949) och inom den ortodoxa kyrkogruppen (1951).

I fråga om de nordiska länderna ägnar tidskriften stor uppmärksamhet åt arbetet inom de olika kommittéer, som förbereder nya gudstjänstböcker och de resultat, som deras arbete avkastar. Sålunda refererar och kommenterar tidskriften 1927 den nya koralboken i Norge och 1929 i Finland, den nya danska psalmboken 1954 och koralboken 1955, handboksförslaget i Finland 1958 och den nya finska handboken 1969/70

samt de nya liturgiska linjerna efter Vaticanum II 1968.

Men en särskilt energisk uppmärksamhet ägnas åt de nordiska ländernas tidegärdsarbete.

Sålunda behandlas E. Abrahamsens Bibelske Psalmer 1930, och en översikt av det nordiska tidegärdsarbetet i stort lämnas 1934: i Lund fanns Collegium cantorum, i Danmark Theologisk Oratorium, i Norge Ordo crucis (som ersatt den tidigare Pro Ecclesia) och i Finland Sanct Henrikskretsen.

Sedan LPS bildats 1941, fick samarbetet med de nordiska länderna fastare form.

1946 dryftades i samband med sällskapets årsmöte i Söderköping möjligheten att åstadkomma en nordisk tidegärd. Ett nordiskt tidegärdskonvent hölls i Helsingør 1947, och ett nordiskt utskott för tidegården bildades. Utskottet sammanträdde i anslutning till LPS:s konvent i Halmstad 1948 och i Nidaros 1949. Sedan dess har samarbetet inskränkts till vetenskapligt utbyte och personliga kontakter vid konvent och kyrkosångshögtider.

En intressant översikt av den nordiska tidegärdens publikationer lämnas 1948 i tidskriften. För Finland förelåg Tideböner för kyrkoåret samt Päivän Rukoushetvet, för Danmark Morgen- og Aftensang, Bibelske Psalmer, Bibelske Psalmer tilrettelagt med oldkirkelige melodier og antifoner, samt Evangelisk dansk tidebønn og Morgen- og aftensang, för Norge La oss alle be samt Antifoner til ukens tidebønner.

Det är inte utan sitt intresse att jämföra denna översikt med redovisningen i tidskriften 1962 av motsvarande material. Nyttillkommet är för Danmark antifonale till morgen- og aftensang, 1953 Ugens tidebønner och 1954 tillhörande antifonale. I samma årgång nämnes den sydindiska tidegärd, som på 1930-talet utarbetades av B. Fr. Tiliander och som på 1950-talet fullföljdes av Ebbe Wängsjö. 1961 förelåg Stotira Arathanai

Jepamalai (Bönekrans för lovoffergudstjänst), som antagits som del av den syndiska kyrkans handbok.

Tidskriften redovisar också det nyare tidegärdsarbetet i Tyskland, där Lutherische Liturgische Konferenz, Alpirsbachkretsen och Die Evangelische Michaelsbruderschaft framträder som aktiva tidegärdsgrupper. Lutherische Liturgische Konferenz har gett ut ordningar för matutin och vesper, Alpirsbachkretsen (med Friedrich Buchholz som ledare) ordningar för laudes, vesper och completorium och Michaelsbruderschaft ordningar för matutin, sext, vesper och completorium.

En intressant linje i tidskriftens historia är engagemanget för *orgelrörelsen*.

Redan 1926 skriver Daniel Rudin en framtynt artikel om orgeln och gudstjänsten. Temat skall dyka upp vid åtskilliga tillfällen längre fram. 1928 behandlas det av Albert Runbäck, som dessutom skriver om Gamla orglar och nya. Det är än så länge ropandes röster i öknen. De exempel på dispositioner för nybyggda och nyinvigda orglar, som tidskriften lämnar vid denna tidpunkt, visar inga som helst spår av barockorgelns klangideal: det är alltjämt sekelskiftets romantiska orgel, som är allt dominerande.

1929 skriver Waldemar Ählén om Nutida orgelproblem, helt i den klassicerande orgelrörelsens anda. Ingvar Sahlin medverkar 1930 med en engagerad serie om J.S. Bach, där också dispositionen av Bachs orglar i Thomanerkyrkan presenteras till nyttigt eftertanke. Carl E. Rosenquist skriver från 1930 flitigt om de nya linjerna i orgelbyggeriet, och dr. Bertil Wester medverkar med artiklar om den klassiska barockorgeln (1932). Men ännu detta år är de refererade orgeldispositionerna helt opåverkade av de nya tankarna. Med Marcusenorgeln i Lunds domkyrka 1932 markeras en vattendelare. Från 1933 börjar Nordiska Museet sin inventering av det äldre orgelbe-

ståndet i Sverige, och 1935 kan KSV i tidskriften redovisa fyra nya orglar av barocktyp: Helsingborgs Gustaf Adolf, Tostarp, Gryt och Höganäs. Orgelrådet bildas 1934 och utfärdar omgående en normaldisposition efter de klassiska principerna, och under de följande åren följer de redovisade orglarna i regel barockorgelns mönster. Se Henry Wemans stora artikel i innevarande årgång.

Parallellt med det som händer på orgelbyggandets område löper utvecklingen inom *kyrkomusiken*.

Den romantiska stilen i orgelmusik och körsång fick så småningom vika för den klassiska tonen, i Palestrinas, Schütz' och Bachs anda. Tidskriften speglar också denna utveckling, både genom artiklar och recensioner. Julius Rabe skriver sålunda 1926 om J.S Bach, K. Thomas anmäls redan 1929, Pepping och Distler 1930, J.N. David 1935. Visserligen nämns i ett referat från en kyrkosångshögtid 1936, att KSV:s manskör medverkade, men det är veterligen det sista nedslaget av den äldre romantiska traditionen. Från 1940-talet är den stramare kyrkomusikaliska linjen tydligen befäst i körernas repertoar. En inte ringa andel i denna utveckling torde tillkomma LPS:s sommarkonvent, som även odlade den polyfona sången med sådana instruktörer som Mogens Wøldike, Jan Pontén, Lars Edlund och Eric Ericson. Endast det bästa var gott nog!

Tidskriftens yttre gestalt har skiftat under de femtio åren.

Tidskrift för svensk kyrkomusik och svenskt gudstjänstliv började som en månadskrift. 1942 bytte den namn till Svenskt gudstjänstliv och förvandlades till kvartalsskrift. Från 1953 är Svenskt gudstjänstliv årsbok — sedan 1950 tillika medlemsblad för LPS. Sedan LPS år 1972 anslöt sig till Riksförbundet svensk kyrkomusik (RISK) står dettas sektion för liturgi och musikvetenskap som årsbokens utgivare. Publiceringen sker sedan 1971 med

understöd av Humanistiska forskningsrådet. 1926–1962 var Arthur Adell redaktör, 1963–1966 Pehr Edwall, och från 1967 är Folke Bohlin tidskriftens redaktör.

En fråga anmäler sig till sist: *Har Tidskrift för kyrkomusik och svenskt gudstjänstliv/Årsboken Svenskt gudstjänstliv uppnått vad dess grundare eftersträvade?*

Från en sida sett kan man kanske säga, att den nådde längre än man väntade.

Den allmänna utvecklingen gynnade onekligen tidskriftens målsättning. Den gregorianska sången accepterades som kyrkans egen röst och fick en vidgad plats i den svenska högmässan och andra gudstjänster. Tidegården vann från 1940-talet en närmast överraskande ingång, mera visserligen i den lästa än i den sjungna formen. Den högkyrkliga rörelsens sakramental gudstjänstsyn fick en större utbredning än man från början hade trott vara möjlig. Det är märkligt att konstatera, att de »pia desideria», som Knut Peters anför i Den gregorianska sången 1930 (och då betraktade som mer eller mindre utopiska), egentligen alla blev infriade. Det är vidare märkligt, att den svenska kyrkan 1942 fick en Handbok och en Mässbok av detta utseende och innehåll: en Handbok med en markerat restaurerande struktur, i överensstämmelse med den »katolska» västerländska traditionen, och en Mässbok med övervägande gregoriansk musik. Ännu mera anmärkningsvärt är, att den Svenska kyrkan på 1950-talet ägde ett fullständigt breviarium och antifonale, det senare i en musikaliskt ovanligt ren form. Visst uppnådde tidskriften vad den eftersträvade och mer till!

Från en annan sida sett kan man kanske säga, att framgångarna för tidskriftens ursprungliga ideal nu synes ha passerat sin höjdpunkt.

Diskussionen kring kyrkans gudstjänst har tagit nya vägar. Den restaurerande linjen har ersatts av en annan, som visserligen också den

ser tillbaka men som söker sig bortom den medeltida traditionen och till fornkyrkans liturgi, samtidigt som den mera anknyter till den strukturella enheten och den liturgiska aktionen än till den noggranna bokstavstroheten och de nedärvda formulären. Den gregorianska musiken betraktas visserligen alltjämt som kyrkans egen stämma, och ingen torde vara beredd att offra detta dyrbara arv. Men vid sidan av de klassiska tongångarna gör sig nya röster hörda — i tolvton eller kanske i popmusikens form. Den gregorianska koralen kämpar med rytmiska sättningar i reformationstidens cantionalstil och moderna kyrkovisor av protestsångens typ, med gitarrer och slaginstrument som ackompanjemang. Den stilrena och stålblanka barocktonen börjar vika, både när det gäller orgelbygge och orgelmusik, och den romantiska orgelklangen finner nya talesmän. Körsången i gudstjänsten låter inte längre alltid som Palestrina och Bach utan finner stundom sträva moderna tonfall.

Allt detta hör med till historiens pendelrörelse. Gammalt och nytt bryts ständigt mot vartannat, och varje tid måste tala med sin tunga, på predikstolen, vid altaret och från orgelläktaren. Det är ingen anledning att tro, att den svenska kyrkan skulle vara sinnad att ge upp sitt rika och förpliktande arv av gregoriansk musik, även om den får samsas med nyare tongångar. Det är ingen anledning att tro, att den svenska tidegårdsrörelsen och dess vakthållning kring gregorianiken skulle utgöra ett passerat stadium. Tvärtom har tidegården i Sverige genom den nya editionen av breviariet och antifonalet visat, att den har möjligheter att förnya sig.

Svenskt gudstjänstliv begår sitt femtioårsjubileum inte endast med tillbakablickar, även om de i och för sig är motiverade. Inför framtiden ter sig behovet av denna årsbok lika stort som tidigare. Den har alltjämt en viktig uppgift i att spegla det svenska gudstjänstli-

vet, särskilt dess musikaliska sida, i historia och nutid. Såsom ett av RISK:s organ vänder den sig till en vid läskrets, vars grundstomme utgörs av Laurentius Petri Sällskapets medlemmar. Samtidigt behåller den en vetenskap-

lig inriktning, vilket understryks av stödet från Humanistiska forskningsrådet.

Tidskriften firar alltså sin mogenhetsdag med sikte på framtiden och dess gudstjänstliv.

Pehr Edwall

Till minnet av Arthur Adell

Arthur Adell — själasörjaren

En långfredag — troligtvis 1933 — begav jag mig till domkyrkan för att höra Schütz' »Die sieben Worte» för första gången. Hela gudstjänsten blev en rik upplevelse. Jag fick nämligen göra ännu en ny bekantskap. Domkyrko-vicepastor (o förfärliga titel!) Arthur Adell predikade. Efter uppläsningen av sjätte akten ställde han frågan: »Vad skedde med Jesus mellan gravläggningen och uppståndelsen?» Det är den enda sats jag minns i dag. Men blotta erinran av den predikan som följde utgör än i dag en påminnelse om att trons under, försoningens hemlighet och uppståndelsens kraft till seger över döden förmedlades till en åhörare i ett för båda parter benådat ögonblick.

Den trosvissa förtrogenheten med döden visade Arthur Adell också i den liturgiska utformningen av ett par begravningsakter. En av våra kamrater — Tore Sandén — i collegiet avled vid påsktiden 1937 efter en lång och ojämн sjukdomskamp. Arthur Adell förrättade jordfästningen i domkyrkan. Processionen inleddes av collegiet sjungande »Nu tystna de klagande ljuden». Genom psalmens trösterika ord vilade en stilla, försonande frid över hela sorgeakten.

Någon gång i november 1934 inträffade ett av den tidens meningslösa dödsfall i »medicinartuberkulos». Arthur Adell bad mig spela vid jordfästningen i det lilla fula kapellet på S:t Pauli kyrkogård i Malmö. Djupt gripen sjöng han begravningsmässan, så som jag aldrig senare hört någon utföra den, musikaliskt oklanderligt och med en innerlighet, som måste ha gett kraft åt de sörjande.

God själasörjarblick visar också den tolk-

ning Arthur Adell gav åt Simeons lovsång vid gruppsamtal under ett konvent i Halmstad på 40-talet. »Herre, nu låter du din tjänare fara hädan i frid efter ditt ord, ty mina ögon hava sett din frälsning.» Att kunna fara hädan i frid efter Guds ord — syndabekännelse och bön om förlåtelse, att dö från synden; att ha sett Guds frälsning — att i tro mottaga Kristus i nattvarden. För Arthur Adell var det ej en allegorisk tolkning, det var fråga om här och nu.

Inledningen till Arthur Adells och min bekantskap hade många turer. En god vän och musikkamrat blev ombedd att med någon partner, som hon själv utsåg, medverka vid en församlingsafton i S:t Mikael's kapell. Arthur Adell skulle tala om Geijer och sjunga några av hans sånger. Vi båda »pianister» anmodades spela en av Geijers dubbelsonater för pianoforte efter manuskript. Resultatet av våra pianistiska mödor kan jag ej uttala mig om. Under senare år har jag hört paret Wikmans överlägsna inspelning av de båda dubbelsonaterna. Jag kan ej undgå att känna en lätt rysning inför minnet av uppdragsgivarens och de två omogna pianisternas djärvhet den gången.

Arthur Adell och Collegium Cantorum Lundense

Förut nämnda musikkamrat var senare på året förhindrad att villfara ett önskemål från Arthur Adell att medverka i den första koralveckan i Båstad 1933. Hon skulle själv utse ersättare. Valet föll på mig. Vi var fyra ungdomar — två på kvinno- och två på manssidan — som övade tidegärdssång i Lund några veckor för att andra veckan i september vara

»pelare» i var sin sånggrupp vid gudstjänsterna under koraldagarna.

Den första Båstadveckan blev ett sannskyldigt Mekka för en vetgirig kyrkomusikstuderande. Förutom Arthur Adell samt Karin och Knut Peters, deltog bl a Olov Agrell och hans Margit, F M Allard, Ragnar Blennow, Christian Geisler, David Glimborg, Lars Lindhagen, Anders Nygren, Emil Rodhe, Bertil Åstrand och naturligtvis Albert Runbäck. Denna koralvecka blev upptakten till att det ett par år tidigare grundade Collegium Cantorum Lundense samma höst också kom att bestå av kvinnoröster. Visserligen knorrade teologistudenterna en del. Men Arthur Adell lät förstå, vi var gäster i collegiet och så småningom tystnade dvärglåten. På kvinnosidan deltog Tyra Ekstedt, Gunhild Hansson, Inga Johnsson (Bernander), Astrid Jönsson, Signe Lindquist, Anna Olsson, Margit Svensson (Agrell) m fl. Mans- och kvinnogrupperna övade till en början var för sig, sedan tillsammans på fredagsmorgnarna. Allt eftersom sängsäkerheten växte inskränkte sig förberedelserna till en kort repetitionsstund strax före lördagens completorium.

Till uppmuntran ordnade Arthur Adell samkväm för medlemmarna vid slutet av varje vår- och hösttermin. Dessutom förekom ibland s k vilodagar med brett upplagt program. Särskilt minns jag ett veckoslut i Lund-Malmö med gäster från Theologisk Oratorium i Köpenhamn och från Einar Wickströms sånggrupp i Malmö. Föredrag och gudstjänster omväxlade med utflykter till Veberöds kyrka och Torups slott. Danskarna återkom ständigt till sin förtrytelse över förlusten av de gamla skånska landskapen. Torup var ju uppfört under dansktiden, Lund var deras gamla ärkebiskopssäte och på det magnifika altaret i Malmö S:t Petri lästes Christian IV:s namnchiffer. Ekot av skotten från Marseille, då Alexander av Jugoslavien mördades (1934), gick under detta konvent ut över världen.

Händelsen berörde oss illa, i synnerhet som vi även hade några tyska gäster, bl a Friedrich Buchholz, grundaren av Alpirsbachveckorna, som fruktade för vart Hitlers aktiviteter i Tyskland skulle kunna leda.

En annan gång samlades vi i Osby, där Fader Gunnar till vår förtjusning företog s k tysta promenader på Osbysjöns is tillsammans med Bo Giertz. Fader Gunnar hade det ej lätt med sina försök till tystnad!

Sista collegieutflykten ägde rum våren 1938. Det var en stormig majsöndag, då sandpelarna på lättjordarna kring Marieholm vandrade över slätten. Skäralid var fascinerande med den upprörda bokskogens lövmassevirvlar. Vid detta tillfälle präglade Arthur Adell uttrycket: en östgöte bör bestiga Omberg en gång om året likaväl som skåningen årligen bör göra en utflykt till Skäralid. Vid besökte denna gång även den då nyrestaurerade Helig Korskyrkan i Dalby.

Som sekreterare i KSV, Lunds stift, gästade jag Malin och Arthur Adell i Bruniushuset på Bredgatan vid det tillfälle, då Arthur Adell fick meddelandet om utnämningen till kyrkoherde i Söderköping. Styrelsen satt bänkad vid kaffebordet, då Yngve Werger knackade på och talade om att utnämningen skett i konselj på morgonen och meddelats i radio. Vid ett glas vin önskade vi Adells välsignelse i den kommande gärningen. — Det blev förstämning i collegiet. Arthur Adell ledde verksamheten ännu en termin. Avskedsgåvan överlämnades vid ett samkväm i det Adellska hemmet den 17 december 1938.

Flera försök gjordes att hålla verksamheten i collegiet vid liv. Många medlemmar betygade, att medlemskapet personligen haft stor betydelse för dem. Men stöttepelarna flyttade en efter en efter från staden, Axel Uddling, Pehr Edwall, Olov Agrell, Ragnar Askmark, Bengt Strömberg m fl. Vid ett sammanträde hos Arthur Adells efterträdare, Yngve Werger, upplöstes collegiet. Några trofasta fortsatte dock

middagsbönen i domkyrkan på eget initiativ ännu ett tiotal år. Sedan Laurentiustiftelsen satt i gång sin verksamhet i början av 40-talet, har denna institution med sitt regelbundna gudstjänstliv kunnat betjäna dem som sätter värde på att bedja tidegården med församlingen.

Arthur Adell och ungdomen

Vid sidan om verksamheten i collegiet inspirerade Arthur Adell till en hel del andra aktiviteter. Olov Agrell sändes till Regensburg för att studera gregoriansk sångpraxis. Själv blev jag ombedd att sätta upp jämförande schema till invitatorietraditionen i olika handskrifter. En annan gång fick jag redogöra för varianterna i de olika källorna till sv ps 124 och dess i vissa fall stora likhet med Salve Regina och femte kyrkotonarten. Resultatet framfördes i KSV vid samma tillfälle, som Sten Broman höll ett längre föredrag! Ibland förekom uppdrag som referent vid kyrkosångshögtider. Då och då ingick anmälan om nytt notmaterial i Tidskrift för Kyrkomusik i uppdragen.

Vid de tillfällena, då domkyrkan gästades av prominenta musiker och predikanter inbjöd Malin och Arthur Adell ofta till samkväm i sitt hem. Det kan ej nog understrykas, vilket värde dessa kontakter hade för personlighetsutvecklingen hos de unga. Arthur Adells intresse och förtroende stärkte självtilliten och vidgade vyerna.

Laurentius Petri Sällskapet

I ett brev julen 1940 skriver Arthur Adell, att han längtar mycket efter att få ta upp den gregorianska regelbundna sången och att han saknar Collegium Cantorum. Han anser sig emellertid ännu ej ha tid att sätta igång någon ny verksamhet i Söderköping. Vidare berör han utvecklingen inom KSV i Lunds stift. Kommentaren är denna: »I varje fall blir det

ju slut med Koralveckorna i Båstad i KSV:s regi. Men kanske kunna de återupptagas på andra sätt och i annan regi.»

Knappt ett halvår senare sände Arthur Adell och Knut Peters ut en inbjudan till ett studiekonvent, som skulle förläggas till Söderköping under tiden 15–17 september 1941. Ett trettiotal deltagare hörsammade kallelsen – däribland flera medlemmar från lundacolleget. – Jag kan ej undanhålla mina läsare nöjet att referera Stadshotellets i Söderköping pris i ett för allt för logi och mat (inklusive servis) från måndag kl 15 till efter lunch på onsdagen. Det var 20:50.

Efter ett föredrag av Knut Peters i kyrkans sakristia under en av dagarna bildades Laurentius Petri Sällskapet för att tillmöteskomma behovet av ett ordnat böneliv och för »att sammanföra dem som hysa intresse för tidebönen till en sammanslutning med uppgift att fastare utgestalta den svenska tidegårds-traditionen». Sammanträdet var nog så dramatiskt. Medan Knut Peters höll föredrag om den tusenåriga sången, utbröt ett häftigt åskväder. Sakristian i S:t Lars vilade i mörker endast då och då upplyst av blixternas sken. Dundret överröstade Knut Peters. Vi var nog omtumlade lite var. Det framgår av ett brev från Knut Peters i maj 1943. Jag hade begärt uppgift om LPS:s tillkomst(!) och Knut Peters svarade: »LP Sällskapets födelseår är 1941. Några stadgar finns – i mitt tycke lyckligtvis – icke.»

På konventets sista dag firades högmässa enligt 1541 års liturgi med textläsning ur Gustaf Wasas bibelöversättning. Den mer än 400 år gamla mässshaken i S:t Lars kom till användning. Mässmusiken hämtades ur de tidigare på året utgivna handskrifterna från Hög och Bjuråker.

När man ser igenom programmen från de konvent Arthur ledde från 1941 till 1961, frapperas man av den imponerande samling kyrkomän, musiker och andra kulturperson-

ligheter, som medverkat genom åren, F M Allard, Yngve Brilioth, Torsten Ysander, Bo Giertz, Olov Hartman, Gustaf Adolf Danell, Mogens Wöldike, Finn Viderø, Enzio Forsblom, Helge Fehn, Valdemar Söderholm, Gotthard Arnér, Ruth Ericsson, Eric Ericson och många, många fler.

De årliga sommarkonventen flyttades efter hand från Söderköping till skilda orter. Vi fick på så sätt lära känna olika miljöer i vårt avlånga land, »se Sverige med LPS»!

Så småningom blev det uppenbart, att de som deltagit i sommarkonventen år efter år blivit mogna för mera avancerade studier. Dessutom ville Arthur Adell klokt nog uppföra en ny generation, som under hans faderliga ledning skulle göras skickad att en gång fortsätta verket. Så skapades studiekonventen. Det första var ett nordiskt möte i Helsingör den 2–6 juni 1947, förlagt till den underbara miljön i Mariaklostret. Under 50-talet gästades Trondheim, Sorø och Lärkkullastiftelsen i Karis, »se Norden med LPS»!

Vid 20-årsjubileet i Uppsala 1961 förlades sommar- och studiekonvent efter varandra, så att en sammanhängande kongress pågick den 8–17 augusti, lokal: Östgöta nation. Sista dagen avslutades med en bankett, där Svea rikes ärkebiskop Gunnar Hultgren var hedersgäst. Det var sista gången Arthur Adell presiderade vid ett årsmöte.

Det var festivitas och glädje över LPS:s sammankomster. Titeln på Arthur Adells prästmötesavhandling 1954 »I Guds rika hus» var på något sätt signifikativ för honom. Han öste ur de rika källorna både som präst och forskare. Där fann han styrka och kraft att bära tunga bördor men också hjälp att med förtröstan arbeta vidare. Hans förmåga till ständig förnyelse var inspirerande. Vare sig Arthur Adell redogjorde för forskningsresultat, »drog skivan» i S:t Lars eller berättade om sina med stor diplomati genomförda »tigarresor» till diverse institutioner för finan-

siering av alla de förnämliga urkundsutgåvor-na, var det ofta som att lyssna till en spännande äventyrsberättelse. Gester, språk, konstopauser, retoriska frågor gav färg och must åt framställningen.

Knut Peters namn har här nämnts några gånger. De båda vännerna Arthur och Knut var ett med LPS. Kanske kan det formuleras så, att Arthur Adell svarade för den praktiska utformningen av verksamheten under det att Knut Peters var teoretikern. Med stort intresse deltog Knut Peters i konventen och lyssnade ehuru ej sångare tålmodigt till övningarna. — En frodig humor präglade hans umgänge med omvärlden.

Till slut vill jag anföra några rader ur ett par brev från Arthur Adell, där han formulerar sin samhörighet med Collegium Cantorum Lundense och Laurentius Petri Sällskapet. »Annandag påsk 1944. . . Åren i Lund och Collegium cantorum står för mig som lyckliga år. Att trogna vänner till tidegården då vunnos är jag tacksam för. . .» — »Uppsala, 4.6.1961. . . Jag räknar med att du kommer med oss under våra båda Uppsalakonvent i år och därför skulle jag strängt taget inte nu behöva skriva till dig. Men jag har nu tillskrivit alla andra som voro med i Söderköpings sarkristia på hösten 1941 och gav upphovet till Laurentius Petri Sällskapet och som sedan trofast hållit ut som medlemmar. De äro inte flera än att man kan tillskriva dem för hand. Och alldeles särskilt är det anledning att tillskriva dig, som genom din person förde med in i sällskapet den gemenskap som grundades i Lund och dess Collegium cantorum. . . Nu skall vi påminna oss sällskapet's tjugoåriga tillvaro vid ett litet samkväm den 17 augusti och jag räknar med att då få se fäderna ibland oss för att de skola låta sig ses av det yngre släkte, som håller på och träder till. — Det ska bli roligt att få ses. . .» — Året därpå var gemenskapen bruten genom Arthur Adells bortgång.

Inga Bernander

Predikans funktion i gudstjänsten

Såsom predikan flestades utformas kan man fråga sig om den verkligen har någon plats i gudstjänsten – om den inte i själva verket är gudstjänsten. Också när den har sin plats mitt i högmässan avskiljs den gärna som en gudstjänst för sig, med inledande psalm och bön (ofta i form av en psalmvers, fastän församlingen nyss har sjungit en psalm) och med avslutande bön, välsignelse, psalm. Också arkitektoniskt markeras predikan som något för sig, skilt från altartjänsten och som självständig gudstjänst jämförligt med dopet. Det finns rent av kyrkor där man inte kan komma från altaret till predikstolen utan att gå ut ur kyrkan – t ex Kungliga slottskapellet i Stockholm.

Under de senaste årtiondena har emellertid en tendens kunnat märkas att inordna predikan i mässan och andra bönegudstjänster, så att den blivit en del av liturgin. Den har blivit kortare. I somliga försöksgudstjänster har den följt direkt på textläsningen inför altaret, utan särskild inledning, t ex i Mässa för rättvisan 1973. Den kan också övergå i den allmänna kyrkobönen utan åtskiljande psalm eller bön. Denna tendens markeras också gärna i arkitekturen – ett välkänt exempel är Teknologbyns kapell i Otnäs, Finland. Arkitekterna, Kaija och Heikki Sirén, har gjort predikstolen till en bokplatta vilande på två metallstänger. Den är liksom dopfunten belägen innanför altarskranket.

En liknande tendens kan märkas på kontinenten – jag kan hänvisa till Axel Rappes föredrag vid Småkyrkokonferensen i Danmark sommaren 1974 »Det liturgiska draget, som blivit utmärkande för den sakrala efterkrigsarkitekturen även på protestantisk mark, framgår inte minst av den nya förståelse som

kommit altaret till del. På ett helt annat sätt än förut uppfattas det nu som kyrkorummets centrala symbol, utan konkurrens av den förut så dominerande predikstolen. . . . predikstolen ska inte som i så många historiska kyrkor stå som en värld för sig, långt nere i församlingsrummet, så att predikan tenderar att bli en självständig gudstjänstakt, utan samband med liturgien.»

Kan denna utveckling möjligen bero på att predikan håller på att förlora sin betydelse? Är det ont om goda predikanter? Råder tvekan om vad man egentligen skall ha predikan till?

Jag har det intrycket att den genomsnittliga predikan åtminstone i Sverige inte ligger på någon särskilt hög nivå. Den synes behöva närheten till altaret för att inte bli betydelselös. Som en del av nattvardsgudstjänsten hämtar den kraft ur den heliga handlingen. Det händer också att den på detta sätt får prägelse av handling, ingripande, ett Guds ultimatum. Och då nu församlingen överallt i världen framträder som gudstjänstens subjekt på Herrens vägnar får också predikan en annan karaktär än en prästerlig soloprestation. Det är egentligen församlingen, som talar, prästen är dess stämma, ungefär som talaren i en politisk demonstration ger ord åt vad de församlade tänker. I somliga experimentgudstjänster har också predikan ersatts av samtal omkring altaret.

Samtidigt lever traditionen från Niemöller – gång på gång när den politiska predikan ut över världen. Predikstolen har visat sig vara ett utmärkt forum för enskilda förkunnare som vill brännmärka orättvisor och förtryck. Men de flesta tecknen tyder på att vi närmar

oss en syntes av liturgi och predikan där båda framgår ur kretsen omkring det brutna brödet. En sådan syntes synes också naturlig om gudstjänstens avskildhet blir en avskildhet i tiden, inte i rummet — som när Rolf Berghs »Samla» förvandlas från pingpong-hall till nattvardssal. Det vore en orimlighet att släpa in en särskild kateder för predikan. Som arkitektonisk idé förutsätter »Samla» just vad ordet säger: folk som är tillsammans. Här finns inte något kor eller någon estrad där någon person eller någon grupp särskiljs från de andra. Ordet som talas här kommer inte ovanifrån, det framträder i gruppen.

Om sålunda predikan byggs in i liturgin aktualiserar den vissa grundtankar i andra gudstjänstmoment. Den traditionella närheten till evangeliet — ännu tydligare i de försöksgudstjänster där predikotexten så gott som alltid också fungerar som dagens evangelium — anbefaller att predikan för det första blir en *proklamation* angående Jesus. Som John A. T. Robinson säger i Livsnær Liturgi (jag citerar ur den danska översättningen, av arbetsgruppen Knud Ottosen): »Oplæsningen og prædikenen over Ordet er en nødvendig del af det at forkynde Herren og hans død, det hele gudstjenesten går ud på.» Också Credo har denna dimension — så tolkas det exempelvis i Missa luba där »crucifixus» föregås av det vanliga tillkännagivandet att någon är död, utfört på trummornas språk. Predikan är tillkännagivandet att det skedde »etiam pro nobis». Den *adresserar* tillkännagivandet till sin församling och sin tid. Varje perikop i evangelierna är ett sådant tillkännagivande — ett tydligt exempel är julevangeliet hos Lukas som till formen liknar en kejsrerlig kungörelse. Predikan fortsätter tvärs igenom tider och länder ängels »jag bådär eder en stor glädje: »eder» och »eder» och »eder», och predikanten är inte ensam, med honom är »en stor hop».

I en sådan predikan finns, för det andra,

en *profetisk* dimension. Den har förstärkts genom de gammaltestamentliga texter som på sistone har tillförts en del liturgier — i Sverige har utgivits en ny texträcka med en gammaltestamentlig text för var söndag. I en del gudstjänstförsök förekommer också en återgång till bruket att läsa tre texter i mässan, den första av dem en profetia. Enligt förslag av 1968 års svenska kyrkohandboks-kommitté kan detta bli ett alternativ också i den officiella gudstjänsten. Denna dimension av predikan kräves också av den nya insikten om nattvarden som en brödmåltid i hungervärlden, den som kom till tals i Uppsala 1968, bl a med dessa ord i rapporten från sektion V: ». . . vår kommunion med Kristus måste visa, att vi delar vårt bröd med hans hungrande bröder i världen.»

Med »profetia» menar jag givetvis inte någon spådomskonst, utan en tidstolkning med dubbelt framtidsperspektiv, räddning och fördärv. Och centrum i denna tidstolkning är Jesu minste bror. Jag nämnde traditionen från Niemöller. Jag kunde lika gärna nämnt någon av de romersk-katolska biskopar som tagit till orda från predikstolen i Tyskland på 30-talet (text i fråga om mord på mentalt underutvecklade) eller i dag någonstans i Sydamerika. »En präst har inte rätt att tåga», säger kardinal Helder Camara om förhållandena i Brasilien, närmare bestämt om behandlingen av politiska fångar.

Den profetiska predikan breder ut sig. Som det heter i ett av de bibelstudier som har utgivits i samband med den svenska »u-veckan» 1973, i samlingshäftet Bibeln och rättvisan: »Den profetiska protesten mot vad som i dag sker i vår värld och den profetiska förkunnelsen om att Gud verkligen vill något bättre måste komma med ny kraft och klarhet inte bara i ord utan i liv» (Sigfrid Demninger.)

Det är väsentligt att just denna förkunnelse sker som en funktion i gudstjänsten. Löst från sitt evangeliska och sakramental-cent-

rum i Kristus blir den snart trä, hö och strå. Som Björn Fjärstedt säger i en annan av dessa meditationer — han talar om profetior som ger ett hopp åt »de hungrande och törstande, till dem som arbetar och svettas under solens hetta» och fortsätter: »En vision, som säkerligen kommer att kännas aktuell i stora delar av den tredje världen, när de inomvärldsliga frälsningssystemen och de ledargestalter, man hoppats på börjat lämna en fadd smak efter sig och Kristus alltmer ofrånkomligt framstår som den enda givaren av fullödigt mänskligt liv, utan hunger och törst, utan brännande hetta och tårar.»

Predikan har ofta fått vara en ständigt återkommande admonition till medborgarna att sköta sina undersåtliga plikter. Men profetian är en utmaning mot kejsaren — som i juleevangeliet. Den har sina adressater också i riktning uppåt.

Det finns en kontaktyta mellan profetian och, för det tredje, *parenese*n, särskilt i förmaningens form. Annars öppnar sig inte den evangeliska liturgin utan vidare för en avdelning förmaningar. Man får söka anknytning i texterna, t ex i episteln, eller i parenetiska psalmer. I Sverige har vi haft en officiell försöksgudstjänst utan nattvard där syndabekännelsen kommer *efter* predikan, vilket synes förutsätta en parenetisk förkunnelse. Jag tror emellertid att evangeliet som proklamation om Kristi herravälde framkallar syndakännedom också utan parenetiskt mellanled. Och så mycket är säkert att förmaningar *utan grund i denna proklamation* är ett gift i predikan. Det finns gudstjänster där de lätt finner anknytning — jag tänker på de mässor av reformert typ där man före kommunionen räknar upp särskilda sorters syndare som inte får vara med, s k »uppenbara syndare». Vestigia terrent.

Man brukar i fromma kretsar beteckna vår tid som laglös och omoralisk. Tvärt om är samtiden en märkligt moralistisk epok där all-

ting förvandlas till etik — inte alltid en kristen etik men ofta en särdeles rigorös uppsättning av levnadsregler. Det är inte predikans uppgift att lägga sten på dessa bördor.

Däremot är det predikans uppgift, för det fjärde, att förkunna *avlösning* — som Luther säger: »Absolutio nihil aliud est quam praedicatio euangelii» — »avlösningen är ingenting annat än predikan av evangelium.» Såsom Henrik Ivarsson tolkar honom (i avhandlingen Predikans uppgift): »Liksom evangeliet och predikan sammanställs, så sammanställs Evangelium et absolutio».

Åter detta: »pro nobis». Men nu som en överkorsad skuldförbindelse. Distributionsorden föregripes: »för dig utgiven», »för dig utgjutet». Och döpelseförbundet som har en så markant plats i den danska högmässan — döpelseförbundet blir en verklighet hic et nunc.

Där man som i Sverige har infogat den gamla skriftermålsgudstjänsten i högmässan blir predikningarna två — den första leder fram till syndabekännelse och avlösning, den andra — ja, vad skall den egentligen vara till för? Har inte det väsentliga redan blivit sagt? Liturgiskt sett är denna dubbla uppsättning predikningar ett oting.

Dock må sägas att ingen avlösning finns som inte behöver upprepas. Där avlösning förekommer i början av mässan behöver predikan säga: »ja, du hörde rätt». Det är nämligen en vanlig erfarenhet i enskild själavård att folk inte tror de hör rätt när man säger dem att Gud älskar dem utan villkor. Och det händer att de påstår sig aldrig ha hört detta förut — jo, visst har de det, men ofta drunknar evangelium i alla förbehåll. Jag hörde en gång en av Sveriges mest uppskattade predikanter tala över texten om den förlorade sonen. Han förkunnade ett gott evangelium — men slutade med att säga: »Kom dock ihåg att det var den sonen som *vände om hem* som fick förlåtelse.» Och så hörde församlingen bara det-

ta »dock». Man måste omvända sig. Man måste bli som Guds hemmasöner. Det andra hörde församlingen icke. Ännu en gång var det denna märkliga person som stod i brännpunkten, han som besinnade sig, han som stod upp, han som gick hem, han som föll i Faderns armar etc etc. Inte Guds gärning var det märkliga, utan vår. Inte nåden, utan omvändelsen.

Hur viktigt det är att predika absolution har jag fått märka vid sådana experimentgudstjänster där predikan har ersatts med samtal mellan de församlade. Ett sådant samtal brukar fyllas av världens elände, av medelanden om svält och hungersnöd, av politiska överväganden, och framför allt av ord om skuld, vår skuld som medborgare och som enskilda. Skuld, skuld, skuld. Aldrig förr har jag förstått vad det är att vara präst — aldrig förr har jag förstått det så som i detta sammanhang. Någon måste ha uppdraget att meddela syndernas förlåtelse, annars blir den alls inte meddelad. Prästen har detta uppdrag och detta ansvar. Talar ingen annan evangelium in i denna kör av skuld, så skall han göra det. »Ve mig, om jag icke förkunnade evangelium» — ja, och ve församlingen, ve världen om evangelium inte blev sagt och upprepat, upprepat.

Därför att det förskrämda människohjärtat är så misstroget och evangelium så orimligt i sin gränslöshet — därför måste det sägas så tydligt som möjligt att den världshistoriska amnestin är utfärdad »pro nobis», det skall sägas med adress nedåt, till botten av mänskligt elände, och sägas om igen, om igen. Så att någon kanske tror det.

Därför skall hela gudstjänsten samverka i detta, och predikan skall tydliggöra det, förvandla omtal till tilltal, gripa den förfärdade i armen och säga »etiam pro nobis, etiam pro te».

Det kan förefalla som om det fanns en spänning mellan profetia och absolution. I

själva verket hör de samman. Förlåtelsen är profetians förutsättning. »Om edra synder än äro blodröda, så kunna de bliva snövita», säger Jesaja som en fortsättning på det profetiska ordet »visen förtryckaren på bättre vägar» och en förutsättning för vad som sedan kommer: »Om I ären villiga att höra, skolen I få äta av landets goda.» Förlåtelsen vill fullföljas: »såsom ock vi förlåta» — det vill säga: Herrens fred. Där den djupaste klasskillnaden är upphävd, den mellan syndare och skräddare. Alldeles som vid nattvardsbordet pro nobis.

Häriifrån är vägen kort till predikan som — för det femte — *förbön* och därifrån till den allmänna kyrkobönen — eller till de psaltarställen som frågar Gud vad han menar med att överge den olyckligaste. Alltför ofta tror predikanten att han står där för att försvara Gud. En Guds advokat. Men Gustaf Wingren har rätt när han i Credo säger att en Gud som behöver försvaras alls inte är någon Gud. Det är inte Gud, som behöver vårt försvar, utan människan, Jesu minsta bror.

Här är ett stycke liturgi som har tystats ner. Man har känt det anstötligt. Därför har man t ex censurerat Psaltaren i den svenska tidegården, de värsta ställena är borttagna.

Även om predikan sker framifrån och vänder sig till publiken vid dörren, så skall publiken ändå hela tiden känna att han har predikan med sig, inte emot sig. Predikanten skall ta hans parti och »fråga Gud för honom», som det heter i Gamla Testamentet. Jesus har själv ställt frågan från det hållet där de gudsövergivna är. Så skall också predikan i hans namn vara en identificatio och en intercessio. Låt synd och nöd och tvivel och ångest sänkas som ett lod ner i evangelium — tills svar kommer om en bottenlös barmhärtighet. Sedan vänder sig predikanten och hela församlingen i kyrkobönen till Gud med alltsammans, både frågor och svar, tills det slutgilti-

ga Svaret kommer, inte i en förklaring, utan en Närvaro. Vere adest.

Tidvis har predikan uppfattats som »nöd-gandet» i inbjudan till det himmelska gästbudet. Det var predikantens uppgift att driva människor till avgörelse. Därvid förbisågs ofta att avgörandet träffas i personlighetens djup, det är vars och ens personliga ansvar. I Nya Testamentet finns ingen suggestionspredikan, och våltalighet förväxlas inte med den helige Ande. Predikantens sak är att tyda situationen, framlägga Guds fakta, klargöra. Vad som sedan sker är en hemlighet mellan den enskilde och den helige Ande.

Dessutom: avgörelsens valplats är i dag lika mycket nattvarden som predikan. Liturgin talar till många mer inträngande än många bevakande ord från predikstolen.

Och liksom predikan samlar upp huvudtankarna i liturgin och ger dem personlig adress, så gör den dessa huvudtankar självlysande i tjänsten omkring altaret. I den pietistiska predikan framstod nattvarden som en botens och försoningens måltid. Denna predikan var också en varningspredikan mot att gå »ovärdig» till nattvarden. Så blev också liturgin svart till färgen, och nattvarden firades — åtminstone i Sverige — alltmera sällan. Man förkunnade förvisso Herrens död, det föll sig naturligt att fira fullständig mässa på skär-

torsdagen eller på långfredagen, men vid jul eller påsk förekom alls ingen nattvard. När jag var nybliven präst var det något av en skandal om man någonstades firade nattvard på glädjedagar. Här har skett en omvälvning. Det beror på att förkunnelsen har aktualiserat nattvarden liturgiska rikedom. När predikan lyssnar till liturgin och uppfylles av både Kyrie och Gloria, både Sanctus och Benedictus, då lyfter den liturgin som en ädelsten i ljuset och får dess fasetter att lysa. Den återbetalar vad den har lånat, med ränta.

Predikan står alltså i ett slags dialog med liturgin. Det finns en predikan som skenbart är löst från detta samband, den som Luther kallar »en ropandes röst» och därför i Formula missae placerar *före* mässans begynnelse. Men även denna predikan har en text och befinner sig redan därför i urkyrkans liturgi, den kommer från mässan och går till mässan. Den föregås och efterföljes av böner, och som floderna faller ut i havet, så samlas alla kristenhetens böner omkring altaret, såsom i himmelen, så ock på jorden. Det finns ingen predikan som inte på det ena eller det andra sättet handlar om mässan och säger »allt är redo».

Olov Hartman

Ordo Missae på svenska av år 1942

1

I »Svenska kyrkans gudstjänst, Bilaga 1: Gudstjänst i dag. Liturgiska utvecklingslinjer» (SOU 1974:67) har professor Åke Andrén gett en redogörelse för innehållet i den mässordning som utarbetades och trycktes av dåvarande kyrkoherden i Söndrum, teol.lic. Knut Peters. Grundstrukturen i denna Ordo Missae bestod av den nya av Konungen stadfästa HB av år 1942. Därtill hade emellertid fogats »en rad tillägg och tysta böner samt ceremoniella anvisningar, som starkt förändrade mässans karaktär». En avgörande roll vid utformandet av denna mässordning, fortsätter Andrén, spelade »den romersk katolska missaletraditionen, som i många fall ansågs utgöra en huvudstomme i den allmänkyrkliga västerländska traditionen och bäst tillvarata kyrkans katolicitet». På 1950-talet hette det t o m, att Ordo Missae och dess efterföljare innehöll böner av »kyrkans största män». Frågan är emellertid, huru bönerna i Ordo Missae förhåller sig till »kyrkans klassiska, av alla tillfälliga riktningar oberoende tradition». ¹ För att besvara denna fråga är det nödvändigt att först fastställa den mässordning, varifrån dessa böner hämtats. Härvid visar det sig, att dessa böner visserligen hör hemma i den medeltida missaletraditionen men att innehållet bestämts av den kritik som utgick från Erasmus och hans lärjungar, Zwingli och Ökolampadius, samt från de evangeliska reformatörerna med Luther i spetsen.

¹ H. Blennow, Hur Eginostiftelsens Missale kom till (Kyrkotankar. En bok om kyrklig förnyelse, 1958) s. 140.

Enligt de svenska reformatörerna, Laurentius Andreae, Olavus och Laurentius Petri, skulle gudstjänsten och de kyrkliga handlingarna förrättas på modersmålet. Motiveringen härför var, att Gud som skapat alla tungomål »vill ock i alla tungomål lovad och prisad vara». Eftersom Gud icke har anseende till person, föraktar han icke »mera vårt tungomål än andra», skrev Olavus Petri. Latinet som kultspråk var i Sverige »en galenskap för både Gud och människor». Samtidigt riktade reformatörerna en mycket ingående kritik mot den medeltida mässans både innehåll och utformning. Kritiken gällde främst mässoffret, helgon- och Mariakulten och de många ceremonierna. Om de sistnämnda heter det, att de ceremonier som icke Kristus utan människor »tillagt hava, må man väl förvandla efter lägligheten som i förtiden ock ofta skett är . . . Förty det människor hava stiftat, det må människor ock förvandla efter lägligheten.» ²

Sedan borgmästare och råd i Stockholm och möjligen några andra städer infört och i Stockholm 1530 påbjudit den av Olavus Petri författade mässordningen, uppstod mycket snart en hård strid om denna mässo, som till innehållet icke ansågs »kristlig». Dessutom var det varken rätt eller tillbörligt, att den förrättades på modersmålet. Dalkarlarna förklarade 1531, att de varken ville höra talas om eller

² Då framställningen i denna uppsats om införandet av svensk mässo, tillkomsten av Linköpingsmässan av år 1536, dess innehåll och förhållande till medeltida tradition och reformatörerna bygger på den utförligare framställningen i Missa Lincopensis. En liturgihistorisk studie (1941), hänvisas här en gång för alla till detta arbete.

tillåta en sådan mässa. Reformkatolikerna under ledning av de båda domprostarna i Skara och Linköping, Sven Jacobi, Gustav Vasas förutvarande kansler och sedermera biskop i Skara, samt juris doktor Johannes Magni med tiden Hans Brasks efterträdare på biskopsstolen i Linköping, delade visserligen reformatörernas krav, att predikan skulle vara biblisk och icke handla om »järtecken, människodikt och fabler» som det hette i Västerås 1527. Mässan däremot skulle liksom förut förrättas på latin.

Bruket av Olavus Petris mässa skulle emellertid vara frivilligt. Ingen präst skulle tvingas att hålla mässan på svenska. »Onödd och otvingad», skrev Olavus Petri, »måste man detta hava, så framt det skall göra frukt.» Den som önskade mässan på modersmålet måste dock få det, »så framt man icke ville förhålla [= undanhålla] honom det som man honom för Gudi pliktig är». Om sin HB skrev Olavus, att han icke ville tvinga någon att använda den. Den som »vill bruka detta sättet, han må det göra . . . Den detta sättet icke behagar, han göre ett bättre. Jag ser det gärna.» Han krävde dock, att bönerna icke skulle strida mot den heliga Skrift. Vid riksdagen i Strängnäs 1529 efter västgötherrarnas uppror samma år erhöill frivillighetsprincipen kunglig sanktion. Där den svenska mässan införts, hade konungen icke haft med frågan att skaffa. Vederbörande hade härvid handlat, »eftersom de menade sig kunna försvara det med Guds ord». Över Guds ord bekände sig Gustav Vasa »ingen makt hava». Om prästernas äktenskap förklarade konungen vid samma tillfälle, att han icke kunde förbjuda, vad Gud hade lovat. På dalkarlarnas klagomål kunde därför Gustav Vasa svara några år senare: »Så hava vi icke befallt någon att mässa på svenska ej heller efter denna dag tillstådja vele utan allenast där de så själva begärt av oss, som är borgmästare, råd och den menige man i Stockholms stad.»

Laurentius Petri, som efter återkomsten

från sina studier i Wittenberg först blev Peder Galles efterträdare som scolasticus i Uppsala och 1531 valdes till ärkebiskop, delade icke helt den förda kultpolitiken. Enligt ärkebiskopen borde de många alltsedan riksdagen i Västerås 1527 utfärdade föreskrifterna om evangelisk predikan följas av liturgiska reformer, eftersom ord och sakrament utgjorde en enhet. Predikan på svenska hörde samman med mässa på svenska och kunde icke som reformkatolikerna menade skiljas åt. Även beträffande ceremonierna hade ärkebiskopen en avvikande mening och vände sig (1538) direkt mot Örebromötets beslut, där en rad medeltida sedvänjor och ceremonier såsom vigvatten, palmvigning, fasta etc. hade bibehållits trots »mycket missbruk och falsk mening» och getts en evangelisk tolkning eller som det hette »den rätta meningen». Erfarenheten hade emellertid enligt Laurentius Petri visat, »att slikt missbruk och avguderi . . . aldrig någon tid återvänder eller avkommer, förrän själva [vig]vattnet nedläggs». Det onda måste uppräckas med rötterna. Missbruket upphävde bruket. Både Gustav Vasa och reformkatolikerna tog emellertid avstånd från ärkebiskopens mera aktiva kultpolitik. I november 1533 ålade därför Gustav Vasa Laurentius Petri att icke utan hans vetskap och medgivande företa någon »reformatio . . . efter att av hastiga reformationer plägar understundom ske förargelse». Varje reform skulle ske med »en god försyn» [= omtanke, försiktighet]. Reformförbudet gällde även domkapitlet, skrev Gustav Vasa, »och desslikest klerkeriet i Uppsala stift, att de må veta, vad de sig efterträta skola». Tre år efter mottagandet av detta brev kunde dock Laurentius Petri förverkliga sina planer angående kultreformen.

I samband med Gustav Vasas giftermål med Katarina Leijonhufvud, drottningens kröning och vigningen av de båda evangeliska biskoparna, Henricus Johannis i Västerås och Botvid Sunesson i Strängnäs, beslöt ärkebi-

skopen, biskopar och övriga prelater i oktober 1536, att alla präster (»totus clerus») skulle vinnlägga sig om att följa den svenska mässan i alla domkyrkor och åtminstone i de landskyrkor, där så lämpligen kunde ske. Dessutom skulle de följa den svenska handboken vid dop, vigslar och andra förrättningar. Det kan icke råda någon tvekan om att den »swecana missa» och det »manuale swecanum», varom talas i detta beslut, är Olavus Petris mässa av år 1531 och samme författares handbok av år 1529. Genom besluten i Uppsala 1536 hade dessa böcker erhållit kyrklig sanktion. Det var dessa ritual som prästerna i hela landet uppmanades att använda. Avsikten var att åstadkomma den uniformitet som särskilt inskräpts av Gustav Vasa. Kulturreformen skulle nämligen genomföras så, att ceremonier och kyrkseder icke hölls »annorlunda i det ena stiftet och annorledes i det andra». Biskopen i Linköping Johannes Magni, »lärjurist, slipad diplomat och hänsynslös intrigör»,³ och flertalet medlemmar i hans domkapitel tolkade emellertid beslutet i Uppsala på annat sätt.

2

I skriften »Om kyrkans babyloniska fångenskap» av år 1520 gav Luther de präster som förrättade mässan rådet att icke hänföra ord och böner i kanon till sakramentet utan antingen till själva brödet och vinet som skall invigas eller till sina böner. Två år senare gick reformatorn ett steg längre och uppmanade prästerna i skriften »Von beider Gestalt des Sacraments zu nehmen» att förrätta mässa som vanligt på latin, i vigda kläder, med sång och övriga ceremonier men att i kanon undvika alla ord som syftade på mässan som ett

offer. I sistnämnda hänseende förelåg icke någon frihet, »sondern es muss und soll abseyn, es erger sich dran, wer da will». Sådana uteslutningar kunde göras utan att menige man märkte det. Den som var så förhårdad, att han icke vill följa detta råd, fick stå sitt eget kast. Även i »Formula missae» (1523) räknade Luther med latinet som mässans språk och förklarade, att hans avsikt icke var att avskaffa mässan utan att rena den från de värsta tilläggen och anvisa ett »usum pium». Med skärpa angreps den avskyvärda kanon. Det bör här även tillfogas, att Zwingli »för de svagas skull» ursprungligen hade tänkt att utarbета en evangelisk kanon i anslutning till den föreliggande men avstod härifrån, då han fann både ordningen mellan bönerna och innehållet i dessa omöjliga.

Tills dato har två mässordningar påträffats som följt Luthers råd och Zwinglis ursprungliga plan att bibehålla de medeltida kanonbönerna och därmed den medeltida mässans struktur men rensa bort allt som hänsyftade på mässan som ett offer samt Maria- och helgonkulten. En sådan mässordning utarbetades och trycktes i Worms 1524. Den upptäcktes emellertid först 1864 tillsammans med flera andra skrifter från 1520-talet. För den liturgiska forskningen blev den dock först känd 1953, då »Die Wormser deutsche Messe» utgavs på nytt och ingående behandlades av professorn i Heidelberg Peter Brunner. Mässans fullständiga titel lyder: »Form und Ordnung der Euangelischen deutzschen Messen/ wie sie zu Worms gehalten wirt.»⁴ Ett årtionde tidigare hade jag publicerat »Missa Lincopensis» (ML) som är utarbetad efter samma princip som mässan i Worms fastän på latin. Något direkt beroendeförhållande

³H. Schück, *Ecclesia Lincopensis* (1959) s. 542 och 546. Johannes Magnis samtida Johannes Magnus karakteriserade honom med orden: »Vir multa laude dignus.»

⁴P. Brunner, *Die Wormser deutsche Messe* (Kosmos und Ekklesia, 1953) s. 106 ff. Brunner räknar med att till grund för denna mässa ligger en latinsk reviderad mässordning.

mellan de båda reviderade mässorna föreligger dock icke. Att de följt samma princip framgår klart av ett enda citat ur bönen »Te igitur» i *Missale Romanum*.

Missale Romanum

supplices, rogamus ac petimus, uti
accepta habeas et benedicas haec+
dona, haec+ munera, haec+ sancta
sacrificia illibata.

Wormsmässan

bitten vnd begeren wir vnderthenig-
lich . . . du wöllest diss dein brot
vnd wein anschawen, gesegnen vnd
bene+ deien.

ML

supplices te rogamus ac petimus,
vti super hunc panem+ et vinum+
tuam bene+ dictionem effundere
digneris.

Några kommentarer till de anförda citaten torde icke vara behövliga.

I sin utredning beklagar Brunner, att Wormsmässan som han betraktar som en motpol till Luthers tyska mässa icke kom att spela någon roll i den liturgiska utvecklingen i Tyskland under reformationstidevarvet. Han hoppades emellertid, att den skulle få en uppgift i samtiden som ett beaktansvärt vittnesbörd »aus der Frühzeit evangelischer Gottesdienstgestaltung». Om så blivit förhållandet, skall icke här beröras. Då emellertid ML spelat en betydande roll i den liturgiska utvecklingen i Sverige fram till det nya *Missale Romanum* av år 1969, skall jag efter denna utflykt återvända till Linköpingsbiskopens och hans domkapitels åtgärd efter mötet i Uppsala i början av oktober 1536.

Med anledning av nämnda mötes beslut utfärdade Johannes Magni och domkapitlet den 5 november 1536 en cirkulärskrivelse till stiftets präster med en redogörelse för de vid mötet i Uppsala fattade besluten. Med denna

skrivelse följde även den mässordning som jag betitlat »*Missä Lincopensis*». Denna mässa är en reviderad medeltida latinsk mässa enligt den liturgiska traditionen i Linköpings stift.

Den är en stiftsmässa, anbefalld av biskop och domkapitel i Linköping. Vid revisionen har författaren tagit mycket stor hänsyn till reformatörernas kritik av den medeltida mässan. Denna är icke ett offer utan en åminnelse av Kristi lidande och död, »commemoratio passionis Christi». Om den nyskrivna bönen »*Secreta*» heter det, att den enligt den evangeliska läran, »secundum evangelicam doctrinam», kunde användas i alla mässor, medan nästan alla andra secretaböner talade om mässan som ett offer, vilket stred mot den gudomliga Skriftens renhet och sanning, ty enligt Lk 22:19, Mt 26:26, 1 Kor. 11:24 och Hebr. 10:10 är mässan icke ett offer, »sacrificium», utan »Christi testamentum et memoria sue salutifere passionis». I likhet med både Erasmus och Luther räknar dock författaren med Kristi reala närvaro i nattvarden. I bönen, »*Memento etiam*», konstaterar författaren, att Skriften icke talar om någon förbön för de döda. En ledande princip för författaren var tydligen, att man icke skulle ändra på den medeltida mässans struktur men väl på själva innehållet i de olika bönerna. De gjorda ändringarna har i stor utsträckning hämtats från Skriften, varvid Vulgatas text korrigerats med ledning av Erasmus' latinska översättning. Genom tillägg, ändringar och strykningar har ML fått en påfallande skriftenlig karaktär. De inledande orden »*Officium misse quod cum scriptura quadrat*» ger en god karaktäristik av ML. Om Wormsmässan är en evangelisk, skriftenlig mässordning på tyska och beroende både av Kaspar Krantz »*Von der evangelischen Messe*» (1522) och Luthers »*Formula Missae*» (1523), är ML en skriftenlig mässordning på latin och står den medeltida traditionen betydligt närmare än Wormsmässan. Den är vidare helt självständig i förhållande till Luthers och

Olavus Petris mässordningar. ML är för att citera professor Leonard Fendt »ein Kleinod vor — oder neben — lutherischer Art». Den är kort sagt ganska typisk för de svenska reformkatolikerna som ivrigt hävdade kravet på bibehållandet av alla gamla ceremonier. Det i ML flera gånger förekommande uttrycket »solito more» är utmärkande för ML. De vidtagna ändringarna har framtvungits av dogmatiska skäl. Den medeltida mässans struktur och dess ceremonier har bibehållits.

Då biskopen och domkapitlet i Linköping trots Uppsalamötets beslut utfärdade en egen mässordning på latin berodde detta säkerligen på den tidigare förda och motiverade kultpolitiken. Ingen skulle ju tvingas att använda Olavus Petris mässa. Så länge Gustav Vasa icke hade ändrat åsikt och direkt påbjudit någon viss mässordning, ansåg sig biskopen och domkapitlet i Linköping oförhindrade att enligt medeltida tradition utfärda en särskild mässordning för Linköpings stift. De anvisningar som meddelades i cirkulärskrivelsen till stiftets präster angående språket bekräftar det sagda. ML kunde, hette det i cirkulärskrivelsen, förrättas på svenska, om någon församling (»populus») så krävde eller önskade det. Om initiativet utgick från prästen, var förutsättningen, att folket icke gjorde något motstånd. Under dessa omständigheter kunde ML celebreras på modersmålet »sine omni resistentia aut quavis reprehensione nostra aut capituli nostri», slutade skrivelsen. ML hade härmed anbefallts men icke påbjudits. Översättningen fick prästerna själva ombesörja.

Någon betydelse för den liturgiska utvecklingen i Sverige fick inte ML. Den förblev okänd i nära 400 år eller till 1932, då jag påträffade det enda nu kända exemplaret i en handskriftsvolym i Stifts- och läroverksbiblioteket i Linköping. ML publicerades dock först 9 år senare eller 1941. Redan före tryckningen hade jag underställt texten och den bifogade utredningen den liturgiskt kunnige

kyrkoherden Knut Peters. I »Svenskt gudstjänstliv» publicerade sedan Peters i september 1942 en recension av undersökningen. Han ansåg ML höra till de intressantaste fynd »som den liturgiska forskningen i vårt land gjort på länge». Enligt Peters hade författaren till ML »med största möjliga pietet för sin romerska förebild» förenat »en stark känsla för evangelisk kristendomsuppfattning och god liturgisk smak». ML torde kunna sägas vara, fortsätter Peters, »ett ovanligt sympatiskt utslag av de reformistiska idéer som i icke ringa utsträckning behärskade den utgående medeltidens kyrkomän». Då ML var »en i evangelisk anda verkställd bearbetning av den romerska mässan», ansåg Peters det beklagligt, att ML aldrig fick spela någon roll i den liturgiska utvecklingen inom vår kyrka och tillfogade: »Här hade funnits mycket att tillvarata, som kunde räddat oss från den torftighet som med Olavus Petris Svenska Mässa segrade i svenskt gudstjänstliv.» Till sin recension fogade Peters en svensk översättning. Denna motiverades med att ML var »värd att bli bekant även utanför de liturghistoriskt intresserades led. För en präst som önskar meditera mässan — vare sig hemma eller uppe vid kyrkans altare — kan denna mässordning erbjuda en önskvärd omväxling», framhöll Peters.

På inrådan av utgivaren av »Svenskt Gudstjänstliv», kyrkoherden i Söderköping Arthur Adell, bad Peters, att jag skulle granska översättningen av ML. Så blev också fallet och Peters tog enligt egen uppgift mina förslag »på nästan alla punkter». I september 1942 sände Peters till Adell »manus till Missa Linco-pensis» i svensk översättning. Denna översättning trycktes omedelbart i »Svenskt Gudstjänstliv».

Då ML enligt Peters kunde användas av de präster som önskade »meditera mässan . . . hemma eller . . . vid kyrkans altare», hade den kompletterats på de punkter, där endast be-

gynnelseorden angavs. Ursprungligen hade Peters dessutom avsett att komplettera sin »meditationsmässa» [= ML] med ett särskilt bihang och i detta medta böner och texter för »sådana där mera apokryfiska dagar».⁵ Något sådant bihang kom dock icke att tryckas i »Svenskt Gudstjänstliv». Anledningen härtill var följande.

Hösten 1942 fick Sverige en ny mässordning. Denna stadfästes av Konungen den 16 oktober 1942 och skulle tas i bruk första söndagen i advent. Vid denna tidpunkt var Peters helt upptagen med arbetet på det av C W K Gleerup planerade Missalet. Den 2 januari 1943 skrev han, att arbetet med detta Missale helt hade lagt beslag på hans tid och intresse. Några veckor senare var emellertid allt färdigt »utom den särskilda Ordo Missae». »Meditationsmässan» hade blivit »en särskild Ordo Missae».

Då sistnämnda brev skrevs den 24 januari 1943, hade Peters besökt dåvarande pastorsadjunkten i Danderyd Lars Lindhagen och kyrkoherden i Osby teologie doktor Gunnar Rosendal. Både Peters, Lindhagen och Rosendal var tydligen ense om att 1942 års officiella mässordning redan var ett passerat stadium i restaurationsarbetet. Vad som behövdes var, som det hette, en mässordning som hade framtiden för sig och som icke präglades av den »torftighet som med Olavus Petris mässa segrade i svenskt gudstjänstliv».

Efter återkomsten från Osby sände Peters sin Ordo Missae till Rosendal och bad denne att »nagelfara allt så grundligt som möjligt» och fortsatte: »Särskilt skulle det vara roligt att få Ordo Missae någorlunda skaplig.» Peters frågade samtidigt, om icke själva mässordningen borde föregås av en »preparatio med böner för mässkrudens påtagande m m».

Av den färdiga mässordningen framgår att svaret blev jakande. I Ordo Missae skulle liksom under medeltiden ingå en preparatio ad missam med böner för mässkrudens påtagande. Till programmet hörde också, att den nya mässordningen eller »Ordo Missae» skulle ingå i ett antal exemplar av det »Missale för svenska kyrkan innehållande ordningen vid den offentliga gudstjänsten jämte kyrkoårets evangelier och epistlar» som på nyåret 1943 utkom på C W K Gleerups förlag.

Att i detta Missale infoga en Ordo Missae på 40 sidor var dock icke så enkelt. I brevet till Adell den 24 januari 1943 skrev Peters om sina mödor: »Jag vet inte, hur många gånger och på hur många olika sätt den [= Ordo Missae] har varit ombruten. Men jag tror, att den estetiskt sett blir det bästa i hela Missalet. Hoppas emellertid, att den skall kunna tryckas i slutet av denna vecka eller början av nästa.» Problemet löstes till slut så, att själva Ordo Missae placerades i Missalet med särskild paginering (I*—XXII*) mellan s. 32* och 33* och utan arkpaginering. Det sista partiet av Ordo Missae placerades efter böndagarna på s. 84*—101* under arkpagineringen 6 a och 6 b. I slutet av februari 1943 hade Peters det nya Missalet med Ordo Missae i sin hand.

Såsom Andrén påpekat,³ utgöres huvudstommen i Ordo Missae av ritualet i HB av 1942. Till detta har emellertid fogats ett flertal böner, en rad ceremoniella anvisningar och en utvidgning av kyrkoåret. Nyheterna i Ordo Missae skall här något belysas, varvid början göres med de tillfogade bönerna och deras ursprung.

Då prästen under Ingångspsalmen kommit till altaret knäböjer han i tyst bön och håller sedan skriftetalet. Under Gradualpsalmens sista del kan prästen, heter det, bereda sig till Evangeliets läsning med bönen, »O Gud, du som med ett glödande kol». Sedan prästen under Offertorium eller som detta moment heter i den svenska HB Tillredelsepsal-

⁵ De brev som anförts i det följande finns i original eller fotokopior i författarens ägo.

ORDO MISSAE

Herrens Heliga Nattvard firas i Svenska Kyrkan antingen i samband med predikan, **MISSA SOLENNIS**, högmässa, eller ock utan predikan, **MISSA FERALIS**. Högmässa utan Nattvard kallas **HÖGPREDIKAN**, Missa sicca.

Vid **MISSA SOLENNIS** kan skriftermålet antingen infogas som ett led i mässan eller förrättas som en självständig akt före mässans begynnelse. Här följer ordningen för den Heliga Nattvardens firande, då skriftermålet infogas i högmässan. För det självständiga skriftermålet hänvisas till sid. 36 samt för högmässans begynnelse, när detta användes, till sid. XIX*.

MISSA FERALIS kan firas antingen på ett enklare sätt och omfattar då endast mom. 1, 2, 17—24 här nedan, eller på ett rikare sätt och omfattar då mom. 1—10, 17—24.

HÖGPREDIKAN begynnes så som säges å sid. XIX*. I fråga om mom. 4—16, 25—27 följes samma ordning som i Missa Solennis.

Före mässans begynnelse vidtagas i sakristian alla erforderliga förberedelser. Kalk och patén ställas mitt på sakristians altare och höljas med ett kalkvelum, helst i dagens färg. Överst lägges corporalet inlagt i din bursa. Prästen kläder sig i *vanlig skrud* och *prydnad*.

När prästen påtager sig de särskilda delarna av skruden, kan han bedja följande böner.

AVKLÄD MIG, HERRE, den gamla människan med hennes gärningar och ikläd mig den nya, som är skapad till likhet med dig i sanningens rättfärdighet och helighet. Amen.

Till alban:

ALLSMÄKTIGE, EVIGE GUD, låt mig, avklädd all orättfärdighet och iklädd helighetens vita klädnad, få följa dig in i det rike, där den sanna glädjen är. Amen.

Till stolan:

HERRE, lägg på mina skuldror ditt ok, och lär mig att din börda är lätt. Gör mig mild och ödmjuk av hjärtat. Amen.

Till gördeln:

OMGJORDA MIG, HERRE, med sanningen och gör min väg ostrafflig. Amen.

Till mässhaken:

KLÄD MIG, HERRE, såsom din utvalde, din helige och älskade, i hjärtlig barmhärtighet, godhet, ödmjukhet, saktmod och tålmod. Amen.

men blandat »några droppar vatten i vinet», beder han tyst bönen, »Kom, du evigheternas Konung», där sista delen är hämtad från Petrus' första brev 2:4 f. Enligt HB av 1942 kan efter Fader vår »en kort stunds tystnad följas för stilla bönen». I Ordo Missae ingår också två tyst lästa böner efter Fader vår, »I lydnad för» och »Tänk, o Herre». Under eller efter Agnus Dei kan prästen tyst bedja bönen, »Herre Jesu Kriste». I samband med prästens kommunion meddelas en rad korta böner, då prästen mottager sakramentet, då han lyfter paténen, då han tager »hostian» och kalken

och efter den egna kommunionen. »När de heliga kärnen efter utdelandet åter ordnats», beder prästen stilla en bön. Utmärkande för de här nämnda tyst lästa bönerna och deras plats i ritualen är, att de har sin motsvarighet i den medeltida katolska men icke i evangelisk svensk tradition. Frågan är nu, om Peters själv utarbetat dessa böner eller översatt dem från något medeltida missale eller hämtat och eventuellt bearbetat dem från annat håll. En jämförelse mellan bönerna i ML av 1536 och Ordo Missae ger svaret.

ML

Besök och rena, o Herre, våra hjärtan och samveten, så att din Son, vår Herre Jesus Kristus, i oss må finna en beredd boning, då han kommer med alla sina helgon.

Kom, Heliggörare, allsmäktige, osynlige, evige Gud och sänk din välsignelse över detta bröd och vin, som blivit berett till åminnelse av din älskade Sons testamente. Ty såsom han bjöd oss att upprepa detta så ofta det gjordes oss behov för att hava honom i hugkomst, som offrade sig på korsets altare åt dig, sin Fader, så förläna i nåd då vi mottaga detta, att tron förökas och våra samveten, som äro tyngda av våra synders myckenhet, stärkas.

Ordo Missae

Rena, o Gud, våra hjärtan och samveten, så att din Son, när han kommer till oss, må i våra hjärtan finna en beredd boning.

Kom, du evigheternas Konung, som är den oförgänglige, osynlige, ende Guden, kom med din Helige Andes kraft och välsigna och helga detta bröd och vin som frambäres till din älskade Sons, Jesu Kristi, åminnelse. Drag oss till honom, den levande stenen, som väl av människor är förkastad men inför dig är utvald och dyrbar. Låt oss såsom levande stenar uppbyggas på honom till ett andligt hus, så att vi bliva ett heligt prästerskap, som kan bära dig andliga offer, vilka genom honom äro välbehagliga inför dig.⁶

⁶Se ovan s 26.

O Herre Jesu Kriste, ditt dyrbara blod som du utgjutit till världens frälsning två mitt hjärta rent från syndens smitta, stärk min tro och bevarar min själ till evigt liv. Amen.

Herre Jesu Kriste, låt ditt dyrbara blod som du utgjutit till världens frälsning två mitt hjärta rent från syndens smitta, stärka min tro och bevara min själ till evigt liv. Amen.

Låt oss, Herre, i rent hjärta bevara vad vi med munnen hava undfått, och låt det så frälsningsbringande mysteriet lända oss till evig frälsning. Amen.

Bevara i beständig godhet, helige Herre Fader, ditt folk, som förlitar sig allenast på din barmhärtighet, led mildeligen deras hjärtan till dig och uppfyll dem med din faderliga välsignelse, så att de bliva fasta i den sanna tron och brinnande i goda gärningar. Genom Jesus Kristus, vår Herre.

Låt oss, o Herre, i rent hjärta bevara vad vi med munnen hava undfått och låt ditt hälsobringande mysterium lända oss till evig frälsning. Amen.

Bevara i beständig godhet, o Herre Gud, ditt folk, som förlitar sig allenast på din barmhärtighet. Led mildeligen deras hjärtan till dig och uppfyll dem med din faderliga välsignelse, så att de bliva fasta i tron och överflödande i goda gärningar. Genom Jesus Kristus vår Herre.

De anförda exemplen visar, att dessa böner hämtats från ML. Detta gäller emellertid om samtliga böner i själva Ordo Missae men de är alla mer eller mindre bearbetade. I bönen före evangeliets läsning, »O Gud, du som med ett glödande kol lät din ängel rena profetens läppar», är de anförda orden hämtade från bönen »Munda cor» i det medeltida Missalet. De böner som i denna mässa följer efter Fader vår och som börjar med orden »I lydnad för» och »Tänk, o Herre» och som slutar med hostians brytande, motsvarar i den medeltida kanon och ML bönerna »Unde et memores» (»I följd härav, o Herre, minnas vi»), »Supplices te rogamus» (»Ödmjukligen bedja vi»), »Memento etiam» (»Tänk även på dina tjänare») och »Nobis quoque peccatoribus» (»Jämväl oss syndare»). I stället för »Supplices te rogamus» införde emellertid Peters som fortsättning på »Unde et memores» och i omedelbar anslutning till »I lydnad för» en helt ny bön.

Då handboksförslaget diskuterades i 1941 års kyrkomöte, väckte kyrkoherden teologie doktor Oskar Krook förslag om att man i stället för den nyskrivna bönen »Lovad vare

du» skulle hämta texten från »De tolv apostlarnas lära» eller Didaché. En sådan bön skulle, framhöll Krook, »ge vår kyrkas nattvardsliturgi just vid dess hjärtpunkt, instiftelseorden, direkt anknytning till det urkristna». Biskop Yngve Brilioth fann det dock »ganska otänkbart att nu återföra den såsom liturgisk bön, särskilt på detta ömtåliga ställe, där stor återhållsamhet både i fråga om utrymme och uttryck är på sin plats». Kyrkomötet följde icke heller Krook.⁷ Först i Ordo Missae infördes en bön om de spridda kornen från Didaché i en svensk högmässa. Liksom HB av 1942 har Peters »Lovad vare du» före instiftelseorden men har tillfogat bönerna »I Lydnad för» och »Tänk, o Herre» efter Fader vår. Den förstnämnda av dessa båda böner avslutas med »Och såsom de spridda kornen förenats till ett bröd . . .». Anledningen till att dessa böner placerats efter Fader vår är givetvis den redan citerade anvisningen i HB

⁷KM 1941: Prot. 5 s. 54 f. och G. Aulén, Högmäsans förnyelse (1961) s. 267 ff.

av 1942: »Efter Fader vår må en kort stunds tystnad kunna följa för stilla bönen.»

Då ML liksom fallet ofta var under medeltiden icke innehåller några böner vid skrudens påtagande, torde dessa ha hämtats från Missale Upsalense vetus av år 1484⁸. Av de böner som följer efter skrudens påtagande och som enligt Ordo Missae skulle läsas av prästen och hans medhjälpare återfinns »Aufer a nobis» eller »Borttag från oss» och »Conscientias nostras» eller »Besök och rena, o Herre, våra hjärtan och samveten» i ML. Psalt. 43 har i Ordo Missae utbytts mot Psalt. 84:1—8 och 13 med Psalt. 27:4 som antifon. Prästens syndabekännelse och tillhörande avlösning har uteslutits. Den sista bönen i förberedelseakten i sakristian, »Corda famulorum tuorum», förefaller att vara Peters eget bidrag. Då det gäller kanonböerna från »Te igitur» och till »Libera nos» med fractio panis är beroende av ML och medeltida tradition över huvud taget betydligt mindre än i övriga delar av Ordo Missae.

Sammanfattande kan alltså konstateras, att flertalet nya böner i Ordo Missae av år 1942 är översatta från ML och Missale Romanum. Nattvardsböerna efter Fader vår är utarbetade i anslutning till Missale Romanum, ML och Didaché. Till sitt innehåll hör sålunda dessa böner ingalunda till någon allmänkyrklig västerländsk tradition. I sin latinska utformning kan de ha lästs i någon eller några kyrkor i Linköpings stift under senare hälften av 1530-talet. På svenska lästes de första gången söndagen den 28 februari 1943

i Söndrums och Vapnö kyrkor av Göteborgs stift.

De ceremoniella anvisningarna i Ordo Missae inleds med en terminologisk bestämning av de tre olika mässor som denna mässordning räknar med: Missa solennis eller högmässa med nattvard, Missa ferialis eller nattvardsmässa utan predikan och Högpredikan eller Missa sicca dvs mäsas utan nattvard. Som Andrén påpekat, är dessa benämningar hämtade från den romerska traditionen. Utmärkande för Ordo Missae är emellertid, att ordet »högpredikan» hämtats från KL av 1686 (II:V), där det dock heter: »Uti högpredikan skall episteln och evangelium sjungas för altaret, helst när den heliga nattvards sakrament utdelas.» Ordet högpredikan står i KL i stället för ordet högmässa. Från KL av 1686 härrör också bestämmelsen om att prästen skall vara klädd i »vanlig skrud och prydnad» (KL XI:X). Anvisningen om hur prästen skall förfara, om det först välsignade brödet och vinet tar slut, är delvis hämtad från 1686 års KL. Slutorden om att »vad som överbliver skall förvaras på lämplig plats» motsvaras i KL av orden »och vad som överbliver skall förvaras och noga uppsikt havas, att icke något av sådana överlevor till vidskepelse bliver brukat» (XI:X).

Övriga anvisningar om vinets blandande med vatten, om »hostians brytande», om elevation av hostian och kalken, om epistelns och evangeliets läsande från södra respektive norra sidan är allmän romersk och icke evangelisk svensk tradition.

Till medeltida tradition hör också, att Ordo Missae försetts med en kanonbild, utformad som Kristus Konungen, stående på korset och famnande världen. Den är signerad »EABR 42» dvs bokkonstnären Erik Abrahamsson 1942. Denne har svarat för Missalets konstnärliga utsmyckning och för de »gregorianska noterna» med de vackert utformade anfangerna i Ordo Missae. Abrahamsson, som i Missa-

⁸Se E.E. Yelverton, *The mass in Sweden* (1920) s. 5 ff. Om dessa böner se J.A. Ljungmann, *Missarum sollemnia* (1958) 1 s. 341 ff. och H.B. Meyer, *Luther und die Messe. Eine liturgiewissenschaftliche Untersuchung über das Verhältnis Luthers zum Messwesen des späten Mittelalters* (Konfessionskundliche und Kontroverstheologische Studien Band XI, 1965) s. 17 ff.

let använt vanlig notskrift, har i Ordo Missae tecknat melodierna med kvadratnoter på femlinjiga system med g-klav och ibland flera fasta förtecken. Enligt Peters har dessa noter »faktiskt gjort denna del till den vackraste i hela boken». Abrahamsson var »framtidens kyrkliga konstnär». I honom hade, hette det, »det ädlaste och bästa i den kyrkliga traditionen förnyats och pånyttfötts för vår tid».⁹

En nyhet är också de tre i slutet av själva Ordo Missae medtagna skrifteförmaningarna. Dessa trycktes samtidigt i första häftet av »Svenskt Gudstjänstliv» 1943. Avsikten med dessa skrifteförmaningar, hämtade från 1811 års HB, Book of Common Prayer och Kirchenbuch für Hessen, var att ersätta skriftetalet med en agendariskt fixerad skrifteförmaning. I Ordo Missae fyllde dessa skrifteförmaningar helt visst en tryckteknisk funktion.

Den andra delen av Ordo Missae som i Missalet börjar på s. 84* bär rubriken: »Evangelier och epistlar på apostladagar och några andra dagar.» Här finns alla apostladagar, de fyra kvatemberdagarna, alla själars dag, martyrdagar och kyrkmässa. Gudstjänsterna på dessa dagar är uppbyggda på följande sätt: Ingångspsalms, Introitus, Kollektbön, Epistel, Gradualpsalm, Evangelium, Offertoriepsalm och Slutpsalm. Psalmerna är hämtade från den svenska psalmboken. Om den nytillkomna prefationen på s. XII* heter det, att den kan brukas »för enskild andakt på martyrdag

gar och alla själars dag». Anvisningen innebär, att prästen på dessa dagar ensam kunde fira nattvardsmässa. Gudstjänsterna på veckans vardagar är uppbyggda enligt samma schema och har följande rubriker: Måndag: Om döden och de döda, Tisdag: Om de kristnas enhet, Onsdag: Om de unga, Torsdag: Om den Heliga Nattvarden, Fredag: Om Kristi kors, Lördag: Om fred.

4

Då Peters den 5 mars 1943 meddelade förslaget, att han »i förra veckan» erhållit de färdiga exemplaren av Missalet »med dess särskilda Ordo Missae», kunde han samtidigt berätta, att han söndagen den 28 februari – Botdagen – hade använt sin Ordo Missae i sina församlingskyrkor »både med och utan nattvardsgång». Han kunde också underrätta sina meningsfränder bland prästerna, till ett antal av omkring 100, om den stora nyheten på liturgi-ens område.¹⁰ I »Rundbrev om kyrklig förnyelse» hette det i mars 1943, att Peters för att tillmötesgå enskilda önskemål »ombesörjt utgivandet av en Ordo Missae, där allt material rörande den Heliga Nattvarden firande sammanförts till en enhetlig mässordning». I anslutning till »den västerländska kyrkans allmänneliga tradition» har böner för prästens enskilda bruk »infogats på sådana ställen, där de kunna användas utan att störande inverka på gudstjänstens förlopp (för förberedelsen i sakristian, under gradualpsalmen, under offertoriepsalmen, under den tystnad som enligt den nya HB kan följa efter Fader vår, vid prä-

⁹ Rundbrev om kyrklig förnyelse (1943). I boken »Från mina nittiosex år» (1975) s. 214 skriver G. Aulén om Ordo Missae: »Däremot var jag helt främmande för den handboksedition som utgavs på Gleerupska förlaget med dess inskott av från främmande konfessioner införda böner och likaså för det överdrivna pysslandet med en massa liturgiska småting i rörelser och dräkter. Min position berodde på att jag gärna anknöt till den tidigaste reformatoriska traditionen från Luther samt Olavus och Laurentius Petri som bärare av evangelisk frihet.»

¹⁰ »Ordo Missae jämte bihang till evangelieboken» förelåg även i särtryck. Något exemplar av det Gleerupska Missalet med Ordo Missae finns icke på LUB. Prof. Hilding Pleijel har emellertid ställt sitt exemplar till mitt förfogande.

tens självkommunion, under slutpsalmen)». Dessutom ingick »en del praktiska anvisningar rörande ceremonielet» och ett bihang till evangelieboken, »innehållande texter och böner för apostladagarna och kvatemberdagarna samt för Alla själars dag». Trycket var emellertid »ett *privattryck*» och fanns icke i bokhandeln.

Även om Ordo Missae av år 1942 var ett privattryck, kom det, skriver André, att brukas i högkyrkliga kretsar i den officiella gudstjänsten. Man motiverade sin åtgärd med att man i alla partier som lästes högt följde gällande HB. Bland blivande och yngre präster hälsades Ordo Missae med stort intresse. Här var man övertygad om att Ordo Missae hörde framtiden till. Detta intresse ökades även därigenom, att Ordo Missae icke fanns på något bibliotek eller i någon bokhandel. Som professor i ett ämne, i vilket liturgiken utgör en väsentlig del, och som föreståndare för den praktisk-teologiska övningskursen vid Lunds universitet, fick jag ständigt höra talas om en hemlig, bättre och riktigare mässordning än den officiella. Det skulle emellertid dröja ett helt år, innan jag av en ren tillfällighet fick se ett Missale med Ordo Missae och kunde konstatera, att det verkligen fanns en hemlig mässordning.

Då dåvarande biskopen i Växjö Yngve Brilioth var medlem av styrelsen för C W K Gleerups förlag och spelat en viktig roll vid tillkomsten av 1942 års HB, underrättade jag honom om förekomsten av Ordo Missae. Han svarade omgående, att han skulle undersöka saken. På Brilioths förfrågan meddelade förlaget, att det icke direkt haft med tillägget att göra. Bland sina meningsfränder hade Peters till »ett antal av högst 100 tagit upp subskription på detta tillägg som sedan framställts som privattryck och icke sålts på annat sätt. Åt abonnenterna har förlaget bundit in tillägget i altarboken. Detta är vår andel i saken.» Tillägget fanns icke i handeln utan endast

»inom den begränsade kretsen av subskribenter», hette det.

Vid Brilioths besök i Lund i slutet av maj 1944 beslöts, att man skulle begära uppgift av Peters, på vilka som fått tillägget, varefter förlaget skulle tillställa dem en skrivelse, vari man tog avstånd från företaget. På detta sätt hoppades Brilioth, att saken skulle vara utagerad. Sedan Peters översänt abonnentlistan och uppropet, utfärdades den nyssnämnda skrivelsen. Den var av följande lydelse:

»På initiativ av kyrkoherde Knut Peters framställdes för hans räkning till ett antal abonnenter ett tillägg till den från vårt förlag utgivna altarboken Missale för svenska kyrkan. Efter medgivande av förlaget blev detta tillägg bundet tillsammans med Missalet åt de abonnenter som så önskade. Sedan vi emellertid tagit närmare kännedom om detta tillägg, måste vi uttala vårt beklagande av att det fått samma utförande som Missalet samt inhäftats i förlagsbandet till detta så, att den uppfattningen kunnat uppstå, att här föreläge en omgestaltung av de stadfästa hand- och evangelieböckerna.

Sedan vi av kyrkoherde Peters erhållit en förteckning på abonnenterna, önska vi nu härmed rikta en anhållan till Eder att betrakta och behandla Edert exemplar av Missalet med det nämnda tillägget som helt avsett för privat bruk.»

Den 18 juni 1944 skrev Brilioth: »Det vore väl om den Peterska historien vore ur världen.» Att Brilioth såg ganska allvarligt på det här behandlade problemet framgår mycket klart av ett uttalande i hans »Herdabrev till Uppsala ärkestift» av år 1950 där det heter (s. 82 f.):

»Jag vill till den unga högkyrklighetens företrädare rikta en allvarlig, inträngande vädjan att sätta som sitt mål att under bevarande av troheten mot vår äkta tradition göra sitt yttersta för att gagna hela vår kyrka och undvika alla onödiga anledningar till splittring

och anstöt. Därjämte ville jag — och här gäller det ett krav snarare än en vädjan — framhålla, att var och en, som vigts till präst i vår kyrka, i högtidligaste form förpliktat sig till trohet mot kyrkans lag och gällande ordning. Detta gäller särskilt handbokens formulär för den offentliga gudstjänsten. Här ges en frihet i fråga om yttre former, och denna frihet bör icke i onödan beskäras. Men i handbokens texter få icke godtyckliga ändringar företagas. Den lagbundenhet, som vi här hittills lyckats bevara, är ett församlingens skydd mot prästerligt godtycke. Den som icke finner den nuvarande ordningen tillfredsställande, har sin fulla frihet att kräva ändring. Men till dess en ändring skett, måste den fastställda ordningen följas.»

De åtgärder som Brilioth vidtog i sitt eget stift Växjö känner jag endast genom hörsägnar och förbigår därför dessa. Hans krav 1950 åtlöddes i varje fall icke.

5

Då Knut Peters utarbetade sin *Ordo Missae*, var han väl medveten om att denna mässordning radikalt skiljde sig från evangelisk svensk tradition. Enligt denna var tysta böner »ett ganska stort missbruk» och utan stöd i den äldsta traditionen. Enhet i ceremonierna hade inskräpts av Gustav Vasa, Georg Norman, Laurentius Petri, kyrkomötena i Uppsala 1572 och 1593, KL av 1686 samt av Brilioth både i *Svensk kyrkokunskap* (1933 och 1946), i det nyss citerade herdebrevet 1950 och i viss mån även i 1968 års kyrkomöte. Motivering för denna enhet var ofta, »att förändringar i gudstjänsten och själva läran pläga gemensamt taga sin begynnelse av ceremoniers förväxlande och avskaffande». Gärna hänvisade man härvid till Augustinus' ord: »*Ipsa mutatio consuetudinis, etiam quae utilitate adjuvat*

perturbat novitate.» Brilioth hänvisade i sin *Kyrkokunskap* till KL:s ord om biskopars och kyrkoherdars skyldighet att undervisa allmogen »om den nyttan som en likformighet i gudstjänstens övning med sig haver». I kyrkomötet 1968 hette det: »I liturgierna väsen ligger ett drag av fasthet.¹¹ Efter Vatikan-konciliet och utgivandet av ett nytt *Missale Romanum* på latin och svenska 1969 blev den förut eftersträfvade uniformiteten på sina håll ett hinder som måste övervinnas, om man ville »förstå gudstjänstens djupare och väsentligare motiv». Endast genom största möjliga rörelsefrihet kunde »halvfärdiga kompromisser» undvikas. Man når inte, heter det, »ett övertygande resultat genom att blanda material av de mest skilda slag».¹²

Även för högkyrkomännen var enhet i ceremonierna och gudstjänsten ett mål men detta bestod i »att närma svenska kyrkans liturgi till allmänlig kristen tradition som ett uttryck för kyrkans katolicitet». De sökte som det heter »anknytning till Kyrkans klassiska, av alla tillfälliga riktningar oberoende tradition». Peters insats blev härvid av banbrytande karaktär och visade vägen. Restaurationsarbetet måste emellertid fortsätta. Peters *Ordo Missae* var, skrev kyrkoherde Hugo Blennow 1958, »ett utkast, som nu prövats i ett tiotal år och som därvid visat sig vara till stor glädje men som också framkallat krav på justeringar på flera punkter». I början av 1950-talet var tiden mogen för en ny mässordning som »på ett legitimt och kongenialt sätt» kompletterade den officiella HB både dogmatiskt och ceremoniellt.¹³ Det blev emellertid icke »den

¹¹ C.G. Andrén, Enhet i kyrkoceremonierna (*Kyrka Folk Stat*, 1967). KM 1968: BU: 4 s. 1. Se även biskopsmötets yttrande rörande vissa gudstjänstbruk. Lunds domkapitels cirkulär nr 1196 (1952).

¹² A. Ekenberg, *Svensk Mässa* (1971) s. 5 och 7.

¹³ Blennow (1958) s. 135 f.

På följande högtidsdagar: Första söndagen i Advent, Juldagen, Nyårsdagen, Trettondedag Jul, Påskdagen, Kristi Himmelsfärds dag, Pingstdagen, Heliga Trefaldighets dag, Alla Helgons dag och de årliga Reformations-, Missions- och Tacksägelsedagarna, samt på för viss församling särskild högtidsdag utföres lovsången antingen så att prästen sjunger eller säger:

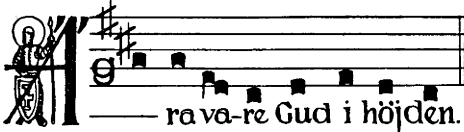
ÄRA VARE GUD i höjden och frid på jorden, till människorna ett gott behag,

varefter församlingen fortsätter sålunda:
Vi prisar dig, vi tillbedja dig, vi tacka dig för dina under, Herre Gud, himmelske Konung, Gud Fader allsmäktig, Herre, den Allrahögstes enfödde Son, Jesus Kristus, Helige Ande, nådens, sanningens och fridens Ande. Amen, amen, amen.

eller ock intonerar prästen lovsången:

ÄRA VARE GUD i höjden,

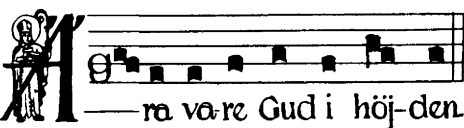
ADVENT—JUL

PÅSK—PINGST

TREFALDIGHETSTIDEN

varefter kören fortsätter:

Och frid på jorden, till människorna ett gott behag. Vi love dig, vi välsigne dig, vi tillbedja dig, vi prise och äre dig, vi tacka dig för din stora ära.

O Herre Gud, himmelske Konung, Gud Fader allsmäktig. O Herre, den Allrahögstes enfödde Son, Jesu Kriste. O Herre Gud, Guds Lamm, Faderns Son, du som borttager världens synder, förbarma dig över oss. Ty du är allena helig, du är allena Herre, du är allena den högste, Jesu Kriste, med den Helge Ande, i Guds Faders härlighet. Amen.

I MISSA Ferialis brukas här ettdera av de sätt som ovan angivits för högtidsdagarna.

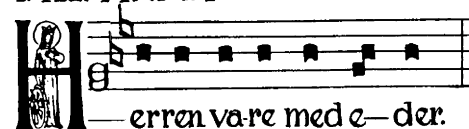
6. KOLLEKTBÖN

V. Herren vare med eder.

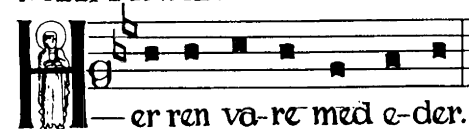
R. Med dig vare ock Herren.

V. Låtom oss bedja.

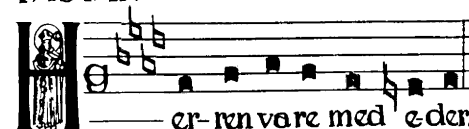
I ALLMÄNHET

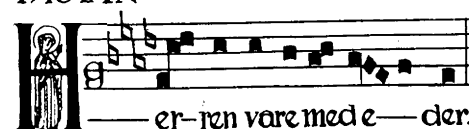
I ALLMÄNHET

FASTAN

FASTAN

I MISSA Solennis beder prästen, vänd mot altaret, dagens kollektbön.

officiella handboken» som kompletterades »på ett legitimt och kongenialt sätt» utan Knut Peters' *Ordo Missae* av år 1942. Då de anförda orden skrevs 1958, hade fyra år tidigare på Eginostiftelsens förlag kyrkoherde Hugo Blennow utgivit »Den svenska mässan Med förslag till böner för prästens enskilda andakt (*Ordo Missae*) jämte texter på vardagar och några gamla helgdagar» (1954). Denna mässordning hade utarbetats av en Uppsalakommitté, Arbetsgemenskapen Kyrklig Förnyelse, och förslaget om en ny *Ordo Missae* hade väckts vid en konferens i Hjelm-seryd våren 1953.

Eginostiftelsens mässordning av år 1954 är endast en kompletterad *Ordo Missae* av år 1942. Detta gäller både bönerna och ceremonielet. Meningen var också ursprungligen, att denna mässordning skulle tryckas i Lund och även denna gång sammanbindas med det Gleerupska Missalet. Att så icke blev förhållandet berodde dock icke på »Lundateologien» utan på helt andra faktorer som torde ha framgått av det ovan sagda. Redan till det yttre är Eginostiftelsens *Ordo Missae* helt beroende av förlagan från 1942. Från denna har den förut nämnda kanonbildens hämtats liksom de »gregorianska noterna» med de vackra anfangerna; »den kungligaste av alla stilar», Garamond, återfinns i båda. Typografiskt sett är de båda mässordningarna nära nog identiska.

Vad innehållet beträffar må först påpekas, att samtliga nya böner i 1942 års *Ordo Missae* på ett undantag när oförändrade medtagits i Eginostiftelsens mässa. Både antalet böner och ceremonielet har dock utökats. Förberedelseakten i sakristian har sålunda kompletterats med ML:s Psalt. 43 eller »Judica me» som denna bön kallas i det romerska missalet. Ett nytt plagg, »amictus», har tillfogats och försetts med en särskild bön vid påklädandet. Av långt större betydelse är emellertid en annan nyhet i Eginostiftelsens mässa av år 1954.

Omkring 1950 hade som Andrén påpekat en teologisk nyorientering i allmän kyrklig riktning ägt rum i Sverige. Även offermotivet fick en plats i den evangeliska teologien. Denna nyorientering måste givetvis komma till uttryck i nattvardsmässan. Då det gällde *Ordo Missae*, var uppgiften enkel nog. En del av de partier i det medeltida missalet som av dogmatiska skäl utmönstrats på 1530-talet skulle nu av samma skäl återinföras på sin gamla plats i mässordningen. I *Ordo Missae* talades visserligen, hette det nu, om »den kristna gemenskapen, om ätandet och drickandet men ingenting om offermotivet som är det grundläggande för hela Mässan». ¹⁴ Den Peterska mässan av år 1942 måste följaktligen kompletteras. För att ge uttryck åt mässoffret infördes därför ett tillägg till bönen »Lovad vare du». Detta tillägg eller denna epikles erhöi följande lydelse: »Sänd ock, o Gud, din Ande över dessa gåvor av bröd och vin, att de må för oss bliva din älskade Sons Lekamen och Blod.» Förebilden är bönen »Qvam oblationem» i *Missale Romanum* och omarbetningen i ML. Som alternativ till men före bönen »I lydnad för» i *Ordo Missae* av 1942 infördes dessutom »den uråldriga anamnesbönen» från Ambrosius. Denna bön står mycket nära de vanliga kanonbönerna »Unde et memores» och »Supra quae». Även i Ambrosiusbönen talas om »den rättfärdige Abels, vår patriark och din översteprästs Melkisedeks offer» och om »detta rena och obefläckade, fullkomliga och eviga Offer». Dessutom utökades den nämnda bönen »I lydnad för» med en bön för världskyrkan, för särskilda personer såsom »vår biskop, prästerskapet och diakonatet» och för »dina hädangångna tjänare». Motsvarande böner i det romerska missalet och i ML är »Memento etiam» och »Nobis quoque peccatoribus». Slutet av bönen »I lydnad för» i *Ordo Missae* omarbetades på följande sätt:

¹⁴ Blennow (1958) s. 136 f.

Ordo Missae

Varkunna dig också över oss syndare, dina tjänare (och särskilt N.N.) och led oss på den rätta vägen, så att vi väl fullborda vandringen och med apostlarna och alla helgon få ingå i din eviga härlighet. Genom samme din Son, Jesus Kristus, vår Herre, . . . vilken lever och regerar med dig och den Helige Ande i en gudom från evighet till evighet. Amen.

Eginostiftelsens mässa

Varkunna dig också över oss syndare, dina tjänare, som hoppas på dig, och värdes giva oss medborgarskap i himmelen med den allra heligaste jungfrun Maria, dina heliga apostlar och martyrer och alla dina helgon; och låt oss alla en gång med dem upptagas i din eviga härlighet. Genom din Son Jesus Kristus, vår Herre. Genom Honom. Med Honom och i Honom tillhör dig Gud Fader allsmäktig och den Helige Ande all ära och härlighet från evighet till evighet. Amen.

Nytt i Eginostiftelsens mässa är vidare, att prästen, när han återvänt till sakristian, tillsammans med sina medhjälpare kan avsluta mässan med att läsa prologen till Johannes-evangeliet, några böner och Gloria Patri. Enligt romersk tradition läser prästen prologen, innan han lämnar altaret.

De ceremoniella anvisningarna om prästens ställning vid altaret och om nattvardselementens placering på detta är flera i Eginostiftelsens mässa än i Ordo Missae och ännu fler i den samma år utgivna skriften »Mässan i bilder» (1954), där det heter, att mässordningen följer »givetvis gällande handbok till punkt och pricka, men på de punkter, där handboken lämnar prästen fritt val ifråga om ett moments utgestaltning, ger det anvisningar, som i möjligaste mån ansluter sig till den svenska gudstjänsttraditionen, som ännu mot 1700-talets slut var levande i Svenska Kyrkan». Andrén anmärker med all rätt: »Formuleringen hade snarast tillkommit för att motivera den nya mässans laglighet. I realiteten presenterades . . . en annan mässa än den av Konungen stadfästa 1942.»

Genom att Peters sammanfört tre olika slags gudstjänster (mässa med predikan, mässa utan predikan och högpredikan eller mässa utan nattvard) i ett formulär var, anmärkte man, uppställningen i Ordo Missae »kanske icke så överskådlig». I Eginostiftelsens mässordning uppdelades därför mässan i fem huvudavdelningar och med denna rubricering: Förberedelse till mässan, Skriftermålet, Ordets gudstjänst, Nattvardsmässan, Tacksägelse efter mässan. Till skriftermålsavdelningen fördes samtidigt bönen från förberedelseakten i Peters' mässordning »Rena, o Gud, våra hjärtan och samveten». Om det härefter följande skriftermålet heter det i anvisningen: »Då omständigheterna fordra, att en mycket kort skrifteförmäning användes, föreslås något av följande alternativ.» De tre alternativen är i Eginostiftelsens mässa hämtade från helt andra källor än Peters', nämligen från Olavus Petri, 1 Joh. 1:8–9 och den svenska HB.

Då det gäller avdelningen »Texter på vardagar och på några gamla helgdagar» har Eginostiftelsens mässa för »den som önskar

rikare omväxling i vardagsmässornas texter och därvid önskar följa det gamla kyrkoåret» lämnat en förteckning över alla sådana dagar, vidare texter för helgdagar »som av ålder firats så som apostladagar och martyrdagar» samt en textserie för mässor vid särskilda tillfällen. Beroendet av Peters är här betydligt mindre och bland de gamla helgdagarna upptas även den heliga Birgittas och Martin Luthers födelsedagar samt ärkebiskop Laurentius Petris dödsdag. Som förebild anges i anvisningarna »traditionen från Missale Lundense av 1514, vilken under senare år följts vid veckomässor i Uppsala domkyrka». Detta Missale förelåg sedan 1946 i faksimiledition.

Eginostiftelsens mässordning av år 1954 utkom i en andra upplaga 1967 på Bokförlaget Kyrkligt Forum och är enligt Andréns utarbetad av en liturgisk kommitté inom Arbetsgemenskapen Kyrklig förnyelse.¹⁵ Även denna upplaga innehåller de från ML hämtade bönerna som under åren 1941–1967 alltså trycktes icke mindre än fem gånger. Ändringarna i den andra upplagan är på ett undantag när rätt obetydliga. Det 1954 i förberedelseakten införda alternativet ur Psalt. 84 har utslutits. Detsamma är förhållandet med kanonbilderna och »de gregorianska noterna» med Abrahamssons konstnärligt utformade anfanger. De latinska citaten på första och sista sidan har likaledes strukits. »Ordets gudstjänst» har blivit »Ordets liturgi», »Missa ferialis» »mässa på vardagar», »Oratio fidelium» »Allmän kyrkobön», »Anamnes» »Brödsbrytelse» och »Postcommunio» »Slutbön». Anvisningarna har något reducerats och »den kungligaste av alla stilar» slopats.

De väsentligaste ändringarna förekommer i avdelningen »Nattvardsmässa» med dess un-

deravdelningar: Offertorium, Tacksägelsebön, Brödsbrytelse och Kommunion. I detta parti går man vidare på restaurationens väg genom en närmare anknytning till den medeltida missaletraditionen. Två böner har tillfogats före prefationen, en för kollekten¹⁶ och en för nattvardsgåvorna, nämligen 1 Krön. 29:12 och 14 som alternativ till »Kom, du evigheternas konung» i Ordo Missae av år 1942. I den Ambrosianska anamnesen har man utelämnat orden »vår Herres Jesu Kristi för oss offrade Lekamen och Blod. O Gud, du upptog nådeligen den rättfärdige Abels, vår patriark Abrahams och din översteprästs Melkisedeks offer» och något förkortat det sista partiet. Efter Fader vår följer som nyhet början och slutet av den sk embolismen dvs den medeltida kanonbönen »Libera nos» eller »Ja, fräls oss Herre». Till denna något förkortade bön har sedan lagts förbönen i Ordo Missae enligt Eginostiftelsens mässa »Tänk ock på dina hängångna tjänare» och »Varkunna dig över oss syndare». Härtill har fogats 1. Kor. 10:16 och anvisningen: »Prästen bryter (ett av) bröden.»

I första upplagan av Eginostiftelsens mässordning påpekades, att anamnesen »ursprungligen bedits före Fader vår». Om den i Sverige följda traditionen skrev ärkebiskop Laurentius Petri 1568 följande:

»Ej heller må någon taga anstöt därav, att vi enligt gammal hävd läsa Fader vår *efter* reciteringen av Instiftelseorden, ehuru ett omvänt förhållande är rådande i andra kyrkor. Ordningen här emellan är nämligen utan betydelse och har ingenting med själva sakramentet att göra. Dess sanning vilar endast på Kristi instiftande, men ingalunda på ordningsföljden eller ens på bönen, vare sig denna lä-

¹⁵Se A. Palmqvist, De aktuella kyrkobegreppen i Sverige (SOU 1964:16) s. 212 ff.

¹⁶Denna bön, »Herre Gud himmelske Fader», ingår i Eginostiftelsens mässa (1954) efter kollekstens upptagande.

ses före eller efter. Vilken ordning som än följes hänger den dock samman med en och samma handling.»¹⁷

Om placeringen av bönen »Lovad vare Du» skrev biskop Gustaf Aulén 400 år senare:

»Helt sekundär blir frågan om bönens placering, om den — såsom i den svenska handboken — skall i sin helhet ställas före Instiftelseorden eller om det skall förfaras som i den tyska eller som i den amerikanska liturgien. Den verkligt viktiga frågan gäller icke placeringen utan innehållet.»¹⁸

Inom Kyrklig förnyelse var man dock av annan mening. Enligt restaurationsprincipen måste varje bön ha sin »rätta plats» i ritualen. Den »fornkyrkliga anamnesbönen» eller »den uråldriga anamnesbönen» enligt Ambrosius placerades därför efter Instiftelseorden och före Fader vår. Denna ordning förekommer första gången i Eginostiftelsens »Högmässa. Förslag till mässordning för kyrkliga kommuniteter och för Mässans dagliga firning» (1960).

Då Eginostiftelsens mässa utkom i sin andra och Ordo Missae därmed i sin tredje upplaga 1967, var den redan ett passerat stadium. Kravet på att återställa »den rätta liturgien» genom »anknytning till Kyrkans klassiska, av alla tillfälliga riktningar oberoende tradition» hade börjat vika för nya idéer. Den liturgiskt strängt fixerade gudstjänsten skulle nu ersättas av alternativa liturgier. Den nya tiden har också satt spår i Eginostiftelsens mässordning av år 1967. Anvisningarna om var vid altaret Episteln och Evangeliet skall läsas har strukits och ersatts av följande: »Episteln kan också läsas av en lekman.»

Att i föreliggande uppsats närmare undersöka, i vad mån Ordo Missae av år 1942 direkt eller indirekt via Eginostiftelsens mäss-

ordning spelat någon roll för alla de mässor som utarbetats under det senaste årtiondet är icke möjligt. I detta sammanhang skall jag endast något dröja vid offermotivets utformning och ställning i ett av de högmässoritual som antogs vid 1975 års kyrkomöte.

6

Såsom redan framhållits, ansåg biskopen och domkapitlet i Linköping 1536 i likhet med de svenska reformatörerna, att talet om mässan som ett offer stred mot den heliga Skrift. Trots detta bibehölls emellertid i ML de olika kanonbönerna om ock i starkt omarbetad form. Peters följde i detta hänseende ML, fortsatte omarbetandet men tillfogade som en nyhet bönen ur Didaché. Detta tillfredsställde dock icke den kyrkliga förnyelsens män. Vid en konferens i Lund på nyåret 1954 vann kravet på offermotivets införande »allmänt gillande av de omkring trettio närvarande. Endast två anmälde vissa betänkligheter för offertankens starkare betoning i det planerade Missalet.»¹⁹ I Eginostiftelsens mässordning av år 1954 infördes också som redan omnämnts både epikles och som alternativ till den Peterska bönen »I lydnad för» en anamnesbön från Ambrosius. I den andra upplagan av Eginostiftelsens mässordning 1967 uteslöts »I lydnad för» och därmed bönen ur Didaché. Samtidigt återställdes »den rätta ordningen»: Epikles (»Sänd ock, o Gud»), Instiftelseord, Anamnes (»I åminnelse av din Sons lidande»), Fader vår, Embolism (»Ja, fräls oss Herre»), Agnus Dei och Fridsbön (»Herre Jesu Kriste»).

¹⁷De officiis ecclesiasticis (Liturgia Suecana II, 1927, utg. av Nat. Fransén) s. 43.

¹⁸Aulén, s. 272 f.

¹⁹Blennow (1958) s. 138.

Av avgörande betydelse för det sista eller fjärde stadiet i Ordo Missae's historia blev två händelser.

Genom lag av den 13 december 1968 om försöksverksamhet medgav Kungl. Maj:t rätt att utan hinder av KL II:14 allmän gudstjänst fick hållas »enligt ordning som avviker från den som föreskrives i Kyrkohandboken». Denna frihet var dock begränsad till högst tio av domkapitlen inom varje stift utsedda församlingar. Fastän de nytillkomna bönerna i Ordo Missae av år 1942 och Eginostiftelsens mässordningar av år 1954 och 1967 enligt anvisningarna skulle läsas tyst av prästerna, hette det nu, att man i »modern liturgisk förnyelseverksamhet» försökte »så mycket som möjligt få bort alla former av privat andakt ur den ritualbundna mässordningen». Gudstjänsten skulle icke vara »prästcentrerad» utan »församlingscentrerad» och vara till för församlingen.²⁰ De tysta böernas period var förbi.

Den andra viktiga händelsen var det nya romerska missalet av år 1969 på latin och svenska. Med utgångspunkt från detta missale blev även nattvardsbönen i Eginostiftelsens mässordning föremål för kritik. Dess epikles »Sänd ock, o Gud», ansågs nu ge uttryck åt en symbolisk nattvardsuppfattning och rent av ett förnekande av realpresensen, fastän den hämtats från »den klassiska mässordningen». Även Eginostiftelsens anamnes underkändes av somliga och efter Fader vår borde »följa en av prästen föreläst bön, vilken skulle sammanfatta de troendes meditation inför instiftelse-

orden och Fader vår med sikte på mottagandet».²¹

Såsom redan påpekats var försöksverksamheten begränsad till högst tio församlingar i varje stift. På initiativ av domkapitlen i Västerås och Göteborgs stift utarbetade dock dessa stift egna försöksritual. Sverige fick därigenom för första gången efter ML av år 1536 särskilda stiftsmässor.

De ändringar i de i det föregående behandlade mässordningarna som blev en följd av det nya Missale Romanum (1969) skall här belysas med ett par exempel ur den s k Västeråsmässan. Epiklesen i Eginostiftelsens mässa »Sänd ock, o Gud», ersattes av »Helga också genom din Ande detta bröd och vin, gåvor av jordens frukt och människors arbete, som vi frambär inför dig, så att vi genom dem får del av Vår Herres Jesu Kristi sanna kropp och blod». Denna bön är sammanställd av två böner från det nya romerska missalet men har, som André'n påpekat, erhållit »en luthersk linje» genom slutorden som ursprungligen lydde: »och förläna att vi genom den [= »gåvor av bröd och vin»] må få del av din Sons sanna lekamen och blod». Bönen »I lydnad för» som ingår både i Ordo Missae och i Eginostiftelsens mässa 1954 ersattes av en ny bön. Början och slutet av denna bön har hämtats från den svenska översättningen av det nya romerska missalet och mellanpartiet från den förut nämnda Ambrosianska anamnesen i Eginostiftelsens mässa. Likheter och olikheter framgår av följande parallelltryck:

²⁰S. Silén i Västerås stiftsblad 1969: 6 och 1970: 4.

²¹Se not 20. Om situationen för den svenska högkyrkigheten efter Vatikankonciliet 1968 skriver E. Palmer (Från prästmässa till folkmässa, 1969) s. 14 följande: »Ödets ironi ville att medan man i den svenska högkyrkigheten hämtade sina stilideal

från traditionellt anglikanskt och romerskt-katolskt kyrkoliv var redan den romersk-katolska kyrkan . . . i färd med att bryta nya vägar för gudstjänstlivet. Dessa strävanden kröntes efter en fyrtioårig kamp med seger i Andra Vatikankonciliet Konstitution om den heliga liturgin den 4 december 1963. Det innebar att kravet på absolut likformighet i liturgin uppgivits.»

Missale Romanum 1969:

Därför, Herre, firar vi . . . åminnel-
sen av . . . din Sons . . . lidande . . .
hans uppståndelse . . . och . . .
himmelsfärd och frambär åt dig . . .
livets bröd och . . . frälsningens
kalk. Vi bönfaller dig . . . och
ber . . .

Västeråsmässan

Därför firar vi denna måltid till
åminnelse av din Sons lidande och
död, uppståndelse och himmels-
färd. Av livets bröd och välsignel-
sens kalk äter och dricker vi intill
den dag då han kommer i härlighet.
Vi ber dig, Herre:

Ambrosius' anamnes (1967):

Se i nåd till det fullkomliga och
eviga offer, i vilket din Son en gång
för alla har framburit sig till förso-
ning för hela världens synder .

Se i nåd till det fullkomliga och
eviga offer, med vilket din Son för-
sonat oss med dig.

. . . låt alla . . .

genom den Helige Ande förenas
till en enda kropp och fullkomnas
till en levande offergåva i Kristus.

Låt oss alla genom den Helige Ande
förenas till en enda kropp och full-
komnas till ett levande offer i
Kristus.²²

Slutdoxologien »Genom honom» är hämtad från Eginostiftelsens mässordning 1967 och är identisk med den svenska texten i Missale Romanum.

Vid 1975 års kyrkomöte antogs som första alternativ Västeråsmässans nattvardsböner med ett par ändringar. Genom detta beslut har den svenska kyrkan efter 450 år för första gången i sitt högmässoritual infört offermotivet och därmed tagit avstånd från den

motivering som biskop Johannes Magni och domkapitlet i Linköping gav i ML av år 1536 och som hade följande formulering:

»Enligt den evangeliska läran kan denna sekretabön läsas i alla mässor. Nästan alla andra sekretaböner i mässorna talar nämligen om mässan såsom ett offer, vilket den gudomliga Skriftens renhet och sanning ingalunda tillåter.»

²² Den s k Göteborgsmässan har i stället för denna bön första hälften av bönen från Didache i Ordo Missae. SOU 1974: 16 s. 398.

Då en bön med offermotivet under de gångna 40 åren varit ett flera gånger framfört önskemål, får man hoppas, att denna bön ur det romerska Missalet, »Därför firar vi», även innehållsligt skall motsvara förväntningarna. De lösningsförslag som hittills framlagts har visat, att svårigheterna är stora. Man följer icke reformationens intentioner vare sig

genom att undvika eller genom att tala om mässan som ett offer utan genom att tala om offer »på ett bibliskt riktigt sätt». Det återstår att se, vad den officiellt sanktionerade nära anknytningen till den romerska mässan »på detta ömtåliga ställe»²³ kommer att innebära.

Sven Kjällerström

²³ Aulén s. 270 och ovan s. 22.

Kyrkomusiken i ett sociologiskt perspektiv

Vad har egentligen musiken för betydelse i olika kultiska sammanhang? Hur skall man förklara att musikens stil, struktur och funktion förändras i vissa religioner och under vissa tidsperioder, medan de i andra fall kan vara relativt konstanta? Följande framställning vill ge några exempel på hur man kan tolka den kultiska musiken utifrån ett sociologiskt perspektiv utan anspråk på någon fullständig »förklaring» av vare sig det musikaliska eller historiska skeendet. Avsikten med artikeln är att den om möjligt skall ge upphov till en bredare debatt kring frågor rörande den kyrkliga musikens nuvarande funktion.

Hur fungerar religiösa föreställningar — musik — samhälle?

År 1946 upptäcktes hos vissa stammar i norra Australien ett slags religionsutövning som gick under benämningen »cargo». Platser där livsförnödenheter släppts ned hade förvandlats till ett slags kultplatser. Förklaringen till detta var följande. Eftersom befolkningen inte sett den vite mannen arbeta på de sätt man kände till, trodde man att han utförde en rad magiska rörelser. Man kopierade dessa märkliga åtbörder så gott man kunde: talade i en konservburk, satt och drog i ett metallrör, satte upp bambukäppar på hyddornas tak, motsvarande antenner osv. Den kult som med dans och musik använts för att uppehålla regler mellan människor eller mellan människa och natur hade ersatts av denna nya magi, »cargo».¹

Exempel på sådana konfrontationer mellan den vite mannens kultur och andra kulturer är otaliga. Dylika konflikter har alltid uppstått vid missionsverksamhet, då religioner med en historisk förankring i en viss kultur överförts till eller direkt påtvingats människor med en annan kulturell tradition eller föreställningsvärld.²

I det ovan givna exemplet från Australien blev magi i musik och dans i social handling ersatt av en vidskeplig grotesk. Detta kan ses som början till ett »kulturmord»³ enligt vedertaget mönster. Naturligtvis skall människor inte hållas isolerade i ett slags etnografiska reservat. Men kontakten med teknologiskt, materiellt och produktionsmässigt överlägsna kulturer borde, tycker man, ha kunnat ske med större förståelse för mottagarpartens problem, så att denna fick en rimlig chans att själv något kunna bestämma utvecklingen och förändringen av livsmönstren. Överförandet av kultur, däribland musik, enligt modellen snabbt exploatera, utnyttja etc har skurit av rötterna på många högt stående och väl utvecklade kulturer från 1400-talet och fram till vår tid.

I alla kulturer hör musik och kult nära samman. Musiken är nästan alltid en central faktor i kulturen, vare sig det gäller afrikanska stammar som med urgamla sångtraditioner söker råd från förfädernas värld eller kristendomens allra senaste teve-shower. Musiken i

¹ Wil B. Mirimanow, *Kunst der Urgesellschaft*, 1973, s. 84 f.

² Se Sigbert Axelson, *Kulturkonfrontationer i nedre Kongo*, 1971.

³ Se UNESCO 1/69, A. Daniélou, *Kultureller Völker-mord*.

sig är ingen autonom kraft utan följer kultens olika förändringar, vilka i sin tur beror på nya samhällsinformationer med nya världsåskådningar. Men ny musik kan också komma i konflikt med kulturen och förbåda något nytt, vilket skall ges exempel på längre fram. Kultisk musik är i vissa fall förhållandevis lite förändrad under långa tidsrymder, men även sådana »kulturella konstanter» som den gregorianska koralen eller de tyska koralvisorerna har förändrats i stil, utformning och funktion efter olika tiders ideologiska föreställningar och musikuppfattningar. I de flesta religioner möter man föreställningar att musiken är ett direkt budskap från Gud, så även i kristendomen. I de medeltida bilderna möter oss Gregorius den store som medium för Guds röst: den helige Ande, symboliserad av en duva viskande i påvens öra, överför sångerna (se bild I). Guds bilden förändras, de musikaliska stilarna förändras, men föreställningen om musikern som medium för Guds röst består. Unga gospelmusiker i Skaratrakten hävdade vid en intervju att alla deras ord och toner var givna av Gud.⁴ Gud ansågs i detta fall ha förmedlat pop- och underhållningsmusik på samma sätt som han under tidigare epoker och i andra miljöer ansetts förmedla de musikaliska stilar som då var aktuella. Uppfattningen av kyrkomusikens ursprung och framväxt har också en alternativ tolkning som uppstått i och med det samhälleliga medvetandets utveckling.

Kyrkomusikens historia skiljer sig inte från annan musikhistoria i försöken att förklara sociala funktioner, musikstilar etc. Motsättningen mellan den historiska förklaringen och den religiösa trosuppfattningen existerar inte för den troende. Men för den utomstående är det spännande att se hur de två komponenter-

na skiftar från en tid till en annan, från ett samfund till ett annat. I det följande skall vi emellertid främst stanna vid några kyrkomusikaliska bilder och antyda några historiska förklaringar i enlighet med den presenterade målsättningen.

Några exempel ur kyrkomusikens historia

Själv dansade David med all makt inför Herren, och därvid var David iklädd en linne-efod.

Så hämtade David och hela Israel Herrens ark ditupp under jubel och basuners ljud.

När då Herrens ark kom in i Davids stad, blickade Mikal, Sauls dotter, ut genom fönstret, och när hon såg konung David hoppa och dansa inför Herren, fick hon förakt för honom i sitt hjärta.

2 Samuelsbok 6, 14–16

... och leviterna, samtliga sångarna, Asaf, Heman och Jedurum med sina söner och bröder, stodo, klädda i vitt linne, med cymbaler, psaltare och harpor öster om altaret, och jämte dem ett hundra tjugo präster som blåste i trumpet; och trumpetblåsarna och sångarna stämde på en gång och enhälligt upp Herrens lov och pris ...

2 Krönikebok 5, 12–13

Man ser, o Gud
ditt högtidståg,
min Guds, min konungs, tåg
inne i helgedomen.
Främst gå sångare,
harpospelare följa efter,
mitt ibland unga kvinnor
som slå pukor ...

Psaltaren 68: 25–26

I de ovan givna citaten ur Gamla Testamentet ges några få av de många exemplen på musikalisk dyrkan av Jahve. Denna dyrkan utföres exakt så som tidens furstar hyllades, dvs

⁴ Bandad intervju vid undersökning »Musiklivet i Skaraborg», Institutionen för musikvetenskap, Göteborg.

Gregorius I. Miniatur ur handskrift från 1100-talet.

(Musikgeschichte in Bildern, Band III, Lfg 3, utg. av J. Smits van Waesberghe, 1969, s. 51 nr 2.)

med stor klanglig prakt och väldig ljudstyrka. Det är stor skillnad mellan detta och Nya Testamentets musikaliska värld. Guden och musiken har bytt skepnad. Slavsamhällena är på väg att upplösas. Föreställningar om människans okränkbarhet börjar uppstå i filosofin och ställer kristendomen mot den judiska religionen och andra religiösa uppfattningar, vilka har den traditionella, despotiskt hämnande gudsföreställningen. De etablerade statsreligionerna med en överdådig tempelmusik kan omöjligt bli kristendomens förebild. I stället tar den upp den enkla synagogala sången av psaltarpsalmer som under kristendomens framväxt färgas av olika länders musikaliska tradition och idiom. Detta är en konsekvens av att kristendomen till en början är en revolutionär frälsningsrörelse, som främst bygger på ett proletariat av frigivna slavar, fiskare, bönder. Men även kristendomen kom att ändra karaktär. Konstantins toleransedikt 313–325 ger kristendomen möjlighet att utvecklas till en härskande statsreligion och den får därmed anhängare i alla samhällsklasser. Spridning av religionen sker i samband med den världsliga maktens expansion. Den revolutionära frälsningsrörelsen förvandlas successivt till den andliga stabilisatorn i det feodala, medeltida samhället. I förbund med den världsliga staten eller så småningom av egen kraft söker den tillskansa sig jordisk makt och rikedom. Himmelriket kan köpas med hjälp av jorrdonationer som har en förunderlig förmåga att vidga nålsögat.

Inom kyrkan kom den antika grekiska filosofin att spela en avgörande roll för en ny gudsuppfattning och en ny kult. Detta återspeglar sig inom musik och musikuppfattning. Den grekiska musikteorin i omtolkad eller missuppfattad form blir grundläggande för kultmusikens normering. Den nyplatoniska uppfattningen om världen som en blek återspeglings av himmelens fröjdefulla tillvaro genomsyrar musikuppfattningen.

Men den medeltida kyrkomusiken, den bleka återspeglings av den himmelska sången, var på grund av sin funktion och förmåga att förmedla Ordet en konstruktiv kraft, medan den utanför stående musiken, utan musikteoretisk bakgrund, utan fastställt regelsystem, var den nedbrytande njutningens gift, återspeglade Helvetets samtidigt lockande och skrämmande oljud. Denna musikuppfattning kom att genomsyra västerländskt tänkande och är i viss mån levande än i dag. Dess skepnad har förändrats, men själva grundtanken är orörd.

Musiken kunde således vara en förmedlare av det kristna budskapet och därmed, liksom i dag, acceptabel även för den strängt kristne. Däremot kunde själva musikupplevelsen i sig vara syndig. Augustinus förbannar Davids psalmer, eftersom han glömmer orden för musikens sötma. Ändå kan han inte låta bli att försvara de ordlösa jubilationerna i sin kommentar till den 23:e psalmen:

Jubelklangen är ett tecken på att hjärtat är fullt av glädje, som det ej förmår tolka i ord men ändå måste ge stämligt uttryck. Och vem gäller denna jubilation, om ej den uteslagna guden. Och då Gud är uteslagn, men människan likväl ej kan tåga om honom, vad återstår då annat än att jubilera, att hjärtat gläder sig utan ord och att glädjens omätliga ström flödar utanför stavelsernas ramar.⁵

Samma föreställningar om risken för att musikupplevelsen kan bli något konkurrerande till frälsningssyftet framgår av intervjuer med företrädare för vissa frikyrkliga samfund. De anser att de stora kyrkomusikaliska verken i huvudsak är till för estetisk njutning och saknar den frälsningseffekt som man bör ford-

⁵Citerat efter C.-A. Moberg, *Musikens historia i Västerlandet intill 1600*, 1973 s. 45.

ra av kyrkomusiken och som mer motsvaras av kända och populära melodiers förmåga att förmedla Ordet i och för omedelbar omvändelse till Gud.⁶

Men vi kan stanna ytterligare ett tag i 300-talet för några exempel på musikaliskt tänkande med paralleller i nutiden. Den romerske krönikören Ammianus Marcellinus är synnerligen uppbragt över den underhållningsmusik som håller på att stjälpa romarriket över ända:

Nu är också de mindre husen, i vilka tidigare vetenskapen stod högt i ropet fyllda av dagdriveri och onyttigt leverne och genljuder av sång och de genomträngande klangerna av strängar. I stället för filosofer påträffar du där sångare, i stället för retoriker lekare; i stället för bibliotek byggs vattenorglar, jättelyror och blåsinstrument och mäktiga utrustningar tillverkas för skådespel.⁷

Å andra sidan betonas musik som en sammanhållande kraft mellan de kristna. Basilios den store på 300-talet lovprisar sångens sammanhållande kraft:

Vem kan längre hålla någon för en fiende, med vilken han har sjungit samman till Guds ära? Därför förlämnar ock psalmsången den högsta av alla gåvor, kärleken, i det den gemensamma sången blir ett enhetens band och stämmer folket till en enda kör av harmonisk samklang.⁸

Man känner också igen musikens roll i den kristna propagandan. Eusebios beskrivning skulle precis lika gärna kunna gälla Frälsningsarméns första skede:

Funno de hos sig begär att lovsjunga Gud så blygdes de även icke att sjunga offentligt på torg, gator, i rådhus och annorstädes, mitt ibland sina fiender och bespottare.⁹

Man insåg till fullo musikens betydelse för människorna och det gällde då liksom för de kristna i dag att använda musiken i kristendomens tjänst. Chrysostomos (345–407) skriver:

Vår natur är så till den grad förtjust i sånger, att t o m bröstbarnet, när det gråter eller är upprört, vissas till sömns genom dem. Ammor som bär barnen i sina armar, vandrar fram och tillbaka och sjunger speciella barnsliga sånger för dem, som ofta får dem att sluta sina ögon. Av samma skäl sjunger också resenärerna, lättade av sångerna inför resans vedermödor, och inte bara resenärerna, utan också bönderna sjunger ofta, när de trampar vindruvorna i vinpressen, samlar vinskörden, binder vinrankan eller gör andra saker. Sjömännen gör detsamma, när de sitter vid årorna. Också kvinnorna sjunger ofta vissa melodier när de väver och tar isär de tilltrasslade trådarna med skytteln, ibland för sig själva, ibland tillsammans. Så gör de, kvinnorna, resenärerna, bönderna och sjömännen för att med en sång lätta upp det tunga och strävsamma i arbetet. För sinnet tål påfrestningar och och svårigheter lättare, om det hör sånger. Då allt av nöje är helt och hållet naturligt för vårt sinne och för att icke demoner skall överföra skändliga sånger, som tar överhanden, har Gud infört psalmerna för att sången skall bli både ett nöje och en hjälp.¹⁰

⁶ Intervju i samband med undersökningen »Musiklivet i Skaraborg».

⁷ Fritt översatt efter D. Zoltai, *Ethos und Affekt*, Berlin, 1970.

⁸ Citerat efter N. Bolander, *Samfund och sångbok*, 1953 s. 10.

⁹ Citerat efter N. Bolander a.a. s 10.

¹⁰ Fritt översatt efter O. Strunk, *Source Readings in Music History*, 1950 s. 67 f.

Ljudet spelade en stor roll i kulten. Klockor och orgelns skärande mixturklanger måste ha stämt eller skrämt en oupplyst befolkning till vördnad inför Gud och de mystiska kulthandlingar som försiggick innanför korskranket. Klyftan mellan en filosofisk, intellektuell och/eller på ceremoniella effekter inriktad kristendom och kult och en enklare folklig kristendom med inslag av hedniska traditioner kan följas även inom musiken. Som exempel skall vi granska en medeltida andlig visa litet närmare (se musikexempel 1).

Melodin bär prägel av den medeltida världsliga musikens uppbyggnad i små formelmotiv.

Man kan också känna en »latent» bordunklang i melodistrukturen. Samtidigt finns en klart iakttagbar uppdelning i ett slags bågformationer som tyder på släktskap med gregoriansk koralmelodik.

De i olika folkliga miljöer levande andliga sångernas melodier har haft begränsad livslängd om de inte råkat nedtecknas i skrift. Men det finns även exempel på legendvisor som levt i folkmun fram till våra dagar och behållit en ålderdomlig melodik. Ett exempel är Staffansvisan från Vittskövle (musikexempel 2).

Ofta har emellertid texten senare försetts

1.

1.) Ma - ri - a muo - ter rei - nû mait. Er - barm dich û - ber die cri - sten - heit. Er - barm dich
û - ber di - nû kint dî noch in die - sem el - lend sint. 2.) Ma - ri - a muo - ter gna - de vol du
kannst und mahst uns ghel - fen wol. Ver - lih uns ânn gue - di - gen dot. Und bhôtt uns da vor
al - ler not. 3.) Er - wirb uns huld um di - nes kint dez rich niem - mer dhain end - ge - winnt.
Daz er uns lös von al - ler not und bhôt - te vor dem gâ - hen tot.

Flagellantsång från 1300-talet (Florilegium musicum, 1964, nr 38).

2.

Sankt Staf - fan han ri - der si - na häs - tar till vanns Va ka
med oss ju - la - natt Då såg han en stjär - na i
Öst - erns ri - ka land Va - ka med oss för oss al - la.

Staffansvisa från Vittskövle, Skåne (J. Ling, Staffan var en stalleträng, Kyrkans studiefrent 1, årg. 9, s. 7).

med nya populära melodier (se musikexempel 3, där en vanlig svensk polskemelodi sjunges till texten), eller bär de prägeln av missuppfattning och söndersjungning.¹¹

Utbildningen inom musik liksom andra områden utgjordes på medeltiden av en skolas-

tisk inlärning av regler och dogmer, här i samband med en memorering av en fastlagd liturgisk sång. Men detta luckrades upp genom en alltmer framtonad skaparkraft i kloster, katedral och universitet. Ett pedagogiskt exempel på hur det liturgiska materialet använts som utgångspunkt för olika utsmyckningar genom textunderläggning av melismer, eller en andra stämma, en tropering »i vertikalled» ges i musikexempel 4. Den rådande filosofiska och

¹¹ Se G. Dahlström, Staffan och Herodesvisans melodi. Budkaveln 1935 nr 2.

3 *Långsamt*

Mag-da-le-na stod i grö-nan lund, När so-len sig ha-ver röd-mat. Och
själv Gud Fa-der till hen-ne kom. Allt ut-i lun-den grö-na.

Magdalenavisan (Från skrapare till hackare, skolradiohäfte i musik nr 2792 av J. Ling och S. Olofsson, 1972, s. 19).

4 a)

Ky-ri-e e-le-i-son. (3 times) Chri-ste e-le-i-son (3)
Ky-ri-e e-le-i-son (2) Ky-ri-e e-le-i-son.

b)

1. Om-ni-po-tens ge-ni-tor, De-us om-ni-um cre-a-tor: e-
2. Fons et o-ri-gi-nis, pi-e lux-que per-en-nis: e-
3. Sal-vi-fi-cet pi-e-tas tu-a nos, bo-ne-rec-to-re: e-
ley-son. 1. Chri-ste, De-i for-ma vir-tus
ley-son. 2. Chri-ste, pa-tris splen-dor, or-bis
ley-son. 3. Ne tu-a dam-ne-mur De-su-
pa-tris-que so-phi-a: e-
la-psi re-pa-ra-tor: e-
fac-tu-ra be-ni-g-ne: e-
ley-son. 1. Am-bo-rum sa-crum epi-ra-men ne-xus a-mor-que: e-
ley-son. 2. Pro-ce-dens fo-mes vi-tae, fons pu-ri-fi-cans nos: e-
ley-son.
3. Pur-ga-tor cul-pae, ve-ni-ae lar-gi-tor op-ti-me, of-fen-sas de-le, sanc-to nos mu-ne-re re-ple: e-
ley-son.

c)

1. Cun-cti-po-tens ge-ni-tor de-us, om-ni-cre-a-tor, e-
2. que so-phi-a, e-
ley-son. Chri-ste De-i splendor, vir-tus pa-tris-
ley-son. Am-bo-rum sa-crum epi-ra-men, ne-xus a-mor-que, e-
ley-son.

Ett Kyrie (a) med troperad text (b) och dessutom tillagd överstämma (c) (Davison & Apel, Historical Anthology of Music, 1949, nr 15 a, b och 26).

musikteoretiska skolastiken var till en början helt vägledande för komponerandet. Örat, den konstnärliga intentionen etc var således bundna inom ett rigoröst regelsystem, vilket innebär att man lätt finner paralleller mellan tankar, idéer och musikalisk stil. Musikexempel 4 c visar t ex hur endast de konsonanta intervallen prim, oktav, kvint, kvart ansågs värddiga i samklanger i enlighet vad man ansåg sig kunna utläsa hos de grekiska musikauktorererna. Ändå är denna version av tvåstämmighet ett stort steg mot en konstnärlig frigörelse vid materialbehandlingen jämfört med en tidigare klangbreddning i parallellförda stämmor. Under 12–1300-talen var man dessutom bunden till en tretaktig rytm i enlighet med analogier om treenighetens och tretaktens fullkomlighet. Jean de Muris skriver t ex i *Ars novae musicae* år 1319:

Att allt som är perfekt är implicerat i tretalet följer av många likartade företeelser. För i Gud som är perfekt finns det en substans, ändå tre personer. Han är trefaldig, ändå en, ändå trefaldig; stor är därför sammanhanget mellan enhet och treenighet. Först och främst i kunskap finns det särskilda och konkreta; därifrån kan man sedan derivera det tretaliga, sammansatta . . . ¹²

När tvåtakt mer konsekvent börjar föras in, liksom snabbare notvärden och andra nya stilmedel reagerar kyrkans män med flammande stridsskrifter och bannbulla mot vad de uppfattar som allvarliga förvillelser, bort från de traditionella, sanktionerade normerna.¹³ Under den framväxande renässansen (1400-talet) sker en förändring. Kyrkan är visserligen fortfarande ett vetenskapligt och konstnärligt

centrum, men nu börjar tyngdpunkten i musiskskapandet förläggas vid de framväxande furstarnas hov. Kyrkans krav på att musiken i första hand skulle tjäna kulten innebar en motsättning till en utveckling mot nya musikaliska uttryckssätt. Dogm- och normsystemen blev tvångströjor för tonsättarnas konstnärliga fantasi. Detta bidrog till förskjutningen av musikutvecklingen till hoven, men den viktigaste orsaken till detta är även här musikens nya funktion som mätare på respektive hovs ekonomiska och kulturella status och potential.

I den flerstämmiga musiken utvecklades under senare hälften av 1300-talet och början av 1400-talet i Frankrike och Italien en fast gruppering av klanger i förhållande till varandra i kadenserna. Som exempel på bl a detta har här valts en enkel fauxboordunsats (musikexempel 5) av Guillaume Dufay (1400–1474). I sådana satser extemporerades som bekant mellanstämman av sångaren. Man kan också mycket väl tänka sig att dylika satser helt improviserades utifrån en given cantus firmus av de i komposition och improvisation vältränade sångarna. Men i frassluten sker i kompositionen en mer utmejslad utsmyckning av de olika melodilinjerna som »blommar ut» i melismatiska små utvikningar. Detta leder också till en sluten musikalisk form, som förebådar »det musikaliska verket», skrivet av en tonsättare, som med sin signatur garanterar musikens kvalitet. Så småningom blev musiken en vara på kapitalmarknaden, vilket ju förutsätter just »det musikaliska verket» – så länge man inte som i våra dagar med grammfon, bandspelare etc kan i ett säljbart medium direkt dokumentera musikens ljudande struktur.

Den nya inställningen till musiken, dvs att den skall skapas som något nytt och även musikens embryonala varukaraktär ligger bakom Johannes Tinctoris år 1477 publicerade uppfattning att ingen musik som är äldre än 40 år är värd att lyssna till. Detta evolutionistiska

¹² Fritt översatt efter Strunk a.a. s. 173.

¹³ Se t.ex. Jacobus av Liège, Strunk a.a. s. 180 ff., eller Moberg a.a. s. 260 f.

5

(1. Con - di - tor al - me si - de - rum, ae -
2. Qui con - do - lens in - te - ri - tu mor -

ter - na lux cre - den - ti - um. Chri - ste, Re - demp - tor
tis per - i - re sae - cu - lum sal - va - sti mun - dum

om - ni - um, ex - au - di pre - ces sup - pli - cum.)
lan - gui - dum, do - nans re - is re - me - di - um.

Guillaume Dufay (1400–1473), Fauxbourdonsats till en gregoriansk hymn (Ars musica IV, Chorbuch für gemischte Stimmen, Zürich 1965, s. 9).

synsätt kom först under romantiken åter i konflikt med ett historiskt betraktelsesätt, då musik åter behandlades som sakrosant, men nu på grund av dess förmedling via gudainspirerade genier.

Tonsättningarna under renässansen låter ett personligt konstnärstemperament bli vägledande vid skapandet. Men detta hindrar inte att vi på olika sätt kan se tidens strömningar återspeglade i det musikaliska materialet. Närheten mellan världsligt och kyrkligt i livets alla skiften kännetecknade som bekant medeltid och renässans. Det är därför ganska naturligt att världsliga melodier eller stilmedel tränger in i kyrkans liturgiska musik, speciellt i perioder då kyrkan är utsatt för stark sekularisering. Dufay använder melodier som »Den beväpnade mannen» eller »Vad Edert ansikte är blekt». Det finns exempel på betydligt mer vågade schlagars som måste ha roat sångarna utan att församlingen kunde uppfatta lustigheten på grund av att melodin gömts i den polyfona stämväven. Dufays melodiska variationer ligger till grund för hans kontrapunktiska arbete och även hans klangliga gestaltning är säkert inspirerad av musik utanför den liturgiska traditionen.

Men det är också möjligt att ge andra paralleller mellan en förändring i kulturlivet och i det musikaliska skapandet. Ockeghem ger sin kyrkomusik en speciell melodisk utformning, vad som brukar benämnas en »oändlig melodik» i ett återgripande på den gregorianska koralens struktur och i ett melodiflöde utan början och slut som för tanken till den mysticism som då kännetecknade Västeuropa. Senare kan på samma sätt Josquins strävan till förståelse av ordet och ordets dramatiska understrykande genom den musikaliska satsen ses som en återspeglning av en ny tids konstnärliga ideal, formade av en ny tids kultursyn.

Man kan också beträffande övergripande stilar, former och funktioner granska musiken i relation till ett samhällssystem under förändring. Under 1500-talets början visar det feodala samhället tendenser till sönderfall. Därvid uppkommer olika riktningar inom kyrkan som tillgodoser den nya ledande samhällsklassens behov av religion. Det var en individuell gud för köpmännen och borgarna, som också bättre var anpassad efter de nationella statsystemen än den katolska kyrkan med dess anspråk på världsomspännande makt. I denna skärningspunkt uppkommer ännu större inslag av folklig musik. Det är som om den nya religionen behöver folkmusikens stöd i sin kamp mot förlegade trossatser och dogmer. Det är också bönderna i Tyskland som får betala ett högt pris under religionskrigen för något som visade sig inte vara vad de trodde: början till en politisk, ekonomisk och kulturell frigörelse.

En central ställning i denna utveckling intar Martin Luther. I hans skrifter framgår vilket värde han satte på musiken och dess makt.

Det är också intressant att se hur han väddar till kungar och furstar för musikens understöd och hur han betonar att musiken är en Guds gåva och Satan en musikens fiende:

Bland alla Guds gåvor är musiken förvisso en av de härligaste och skönaste. Satan är dess fiende, efter-

som man med den fördriver många onda tankar och anfäktelser. Djävulen kan inte fördraga musiken. Den är en av de skönaste konsterna. Tonerna gör orden levande . . .

Kungar, furstar och höga herrar bör understödja musiken, ty det höves regenter och mäktige att hålla sin hand över de fria konsterna lika väl som över lagarna. Enskilda och privatmän kan väl älska och ha lust i musiken, men de förmår inte sörja för den . . . Musik är bästa tröst för den bedrövade . . . Musiken är likasom en halv regel och läromästare. Den gör människor blidare, fridsammare, visare. Dåliga musiker gör den nyttan, att man av dem kan höra och förstå, vilken skön och kostbar konst musiken är.

Ty vitt uppfattar man allra bäst, om man jämför det med svart.¹⁴

Bönderna som i evangeliet, översatt till tyska, kunde ta del av idéer som ifrågasatte deras sociala situation gjorde uppror mot sina furstar och gick till strid sjungande »Vår Gud är oss en väldig borg», med Jesus Kristus textat i en vit fana. Luthers reaktion visar klart att reformationen inte var avsedd för böndernas befrielse utan var en religion för furstarnas befrielse och nationalstatens etablering. Luther tar furstarnas parti mot vad han anser vara böndernas förvillelse mot en av Gud tillsatt överhet!

Därför, käre herrar, här skolen I befria, rädda, hjälpa och förbarma Eder över de stackars människorna. Stick, hugg, slå till, dräp varhelst I kunnen. Blir du själv därvid ihjälslagen, så väl dig! En saligare död kan du aldrig få. Tu du dör i lydnad, för Guds ord och befallning, Romarbrevet, 13 kap 1, och i kärlekens tjänst för att rädda din nästa från helvetet och djävulens band.¹⁵

¹⁴ Martin Luther, Bordsamtal. Urval och inledning av G. Hillerdal, 1961, s. 138.

¹⁵ Citerat efter H. Frisch, Europas kulturhistoria 1963, III s. 252.

6

4. Ditt ord, o Je - su, bli - va må den stjär - na i vars sken vi ga. Lat din hel - ga

lä - ra led - sa - ga oss i all vår tid, ljus och kraft be - - skä - ra _ åt

oss i li - vets sorg och strid och i do - den ba - ra _ till vart hjar - ta frid.

Johann Walter (1496–1570), Körsats över In-dulcijubilo-melodin (Koralmusik II. Alternatimsatser för kyrkoåret utg. av H. Göransson och L. Edlund, 1965, s. 37).

7

Christ lag in To - des - ban - - den für un - ser Sünd ge - - ge - ben.
Der ist wie - der er - stan - den, und hat uns bracht das Le - ben.

Des wir sol - len fröh - lich sein, Gott lo - ben und dank - - bar

sein und sin - gen Al - le - - lu - ia, Al - le - - lu - ia.

Lucas Osiander (1534–1604), Christ lag in Todesbanden (Florilegium musicum, 1964, nr 67).

Luthers musikintresse skapade en grogrund för en utveckling av reformationens musik i Tyskland, som kom att sakna direkt motsvarighet i de länder där Zwingli och Calvin var verksamma. Calvin skriver i *Institutiones*: »Låt musiken komma från hjärta och mun och på ett folkligt tungomål. Instrumentmusik tolererades bara under det Gamla Testamentets tid och då på grund av folkets omognad.»

En jämförelse mellan en koralsättning av Johann Walter och en ca 50 år senare av Lucas Osiander (musikexempel 6 och 7) visar olika musikaliska ideal, som sannolikt hör

hemma i olika reformatörers inställning till musikens roll och funktion. Walters sats är dramatisk, livlig. Tenorstämmans c.f. utgör material till de övriga i ett slags ständig kommentering med punkteringar och förskjutningar som spänningsskapande moment. Harmoniken och i viss mån klangregistret har likaledes en särart som kom att få betydelse för den fortsatta tyska koraltraditionen. Lucas Osianders sats verkar medvetet återhållen både vad beträffar rytmisk spänning, harmonik och satsstruktur till förmån för textens budskap.

Det framväxande borgerliga hemmusiceran-

Musicerande familj. Frontespis till Johann Rist, *Frommer und Gott Seliger Christen Altäglich Haus Musik*, 1654

(Musikgeschichte in Bildern, Band IV, Lfg 3, utg. av W. Salmen, 1969, s. 63.)

det hade likaledes sin utgångspunkt i den nya religionsriktningens musikintresse. Formen hade man hämtat från adelns hemmusicerande. Kring ett bord med husfadern i högsätet samlades familjen för att sjunga och spela de nya religiösa visorna (bild II). I borgarhemmen sjöng man in det lutherska budskapet med hjälp av sångsamlingar som Andliga visor att sjunga vid Bordet (1555), Kristeliga och trösterika Bordssånger (1572), Kristelig Hus- och Bordsmusik . . . med Martin Luthers lilla Katekes (1605), Andliga Tyska Visor för fyra eller fem stämmor, satta rätt och kärleksfullt efter vanliga koralmelodier, tillägnade kyrka och skola (1601), Små Andliga Hemsånger (1652). Michael Praetorius' Ich dank dir, lieber Herre (musikexempel 8) presenteras som exempel på sådan »hem-skola»-musik. Musiken har en livskraft och nerv med rent dansanta inslag. Den ursprungliga folkmelodins inre rytmiska spänningar har utnyttjats och harmonik och klang är mästerligt avpassade texten. I kaden- serna finns rika utsmyckningar. Man kan tänka sig att denna musik måste ha gjort sig utmärkt i en musicerande borgarfamilj med blandade röster och instrument.

Ortodoxins framväxt innebar att människorna inneslöt i en järnhård trosdisciplin i stats-

religionens skepnad. Reaktionen mot detta blev pietismen, som i Sverige fick sitt musikaliska nedslag i Mose och Lamsens visor 1717. Den nyväckta känslans innerlighet bör ses mot bakgrund av det auktoritära absolutistiska samhällets slutfas och mot liberalismens och den individuella subjektivismens genombrott.

Melodierna till 1800-talets andliga visa bygger i stor utsträckning på tidens sentimentala musikaliska klichéer med rötter i 1700-talets känslolagda stil. Ofta är uttrycksmedlen grova och förenklade: man vill nå snabb effekt med musiken i dess funktion av Ordets bärare. Några musikexempel: Franz Schuberts tonsättning av »Wohin soll ich mich wenden?» (musikexempel 9), en sång av Oscar Ahnfelt, »Guds barn jag är» (musikexempel 10), en »folkmelodi» till visan om Svarta Sara (musikexempel 11) samt folkmelodin till »Visa för fattiga barn» (musikexempel 12).

I musikexempel 9 är melodin »lyft» till tersplanet, nästan recitativiskt enkel i ett två gånger upprepat motiv. I anslutning till texten är melodin trevande, frågande. Det andra motivet ger i sina två presentationer svaren, inledda av de för stilen så kännemärkande kvartsropen. Dynamik, harmonik understryker på motsvarande sätt textens budskap. De

8

Ich dank dir, lie- ber Her- re, Daß du mich hast be- wahrt hart, Mit Finsternis umfan-
In die- ser Nacht Ge- fährde, Dar- in ich lag so- hart, Mit Finsternis umfan-
gen, Da zu in gro- ßer Not, Dar- aus ich bin ent- gan- gen, Halfst du mir Her- re Gott.

Michael Praetorius (1571–1621), Ich dank dir, lieber Herre (A. Schering, Geschichte der Musik in Beispielen, Leipzig 1931, nr 162).

Mässig.

TENOR I. II. *p dolce*

Wo-hin soll ich mich wen-den, wenn Gram und Schmerz mich drü-cken? Wem künd' ich mein Ent-

BASS I. II. *p dolce*

SOLI.

f Zu dir, zu dir, o Va-ter, komm' ich in Freud und

p zü-cken, wenn freu-dig pocht mein Herz?

SOLI.

CHOR.

f Leiden; du sen-dest ja die Freuden, du hei-lest je-den Schmerz. Zu dir, zu dir, o Va-ter, komm'

p

p ich in Freud' und Lei-den; du sen-dest ja die Freu-den, du hei-lest je-den Schmerz.

Oscar Ahnfelt (1813–82), Barnsången, text L.J. Stenbäck och C.O. Rosenius
(*Andeliga Sångar med accompagnement af Pianoforte eller Guitarre*, Stockholm 1850, nr V).

olika stilmedlen är noga avvägda. Sexten som har en speciell laddning och nästan alltid förekommer till leda för att skapa spänning eller peripeti används i denna melodi bara en gång. Många av de allmänna stilflosklerna finns med, särskilt i slutfallen.

Musikexempel 10 är på många sätt nära släkt med det föregående. Det saknar emellertid de små subtila nyanser och medvetet konstnärliga variationer som skiljer det originella från schablonen. Melodin börjar med det musikaliska kvartsropet i enlighet med textens krav. Därpå följer en eftertänksam melodi-fras. Så ännu ett utrop och en retorisk fråga, melodins höjdpunkt. Inledningsropet presen-

teras ånyo, något varierat. Ett enfatiskt, effektfullt retarderat slut avrundar melodin.

Melodin till Svarta Sara (musikexempel 11) är en ännu vanligare melodityp, uppbyggd kring ett enda motiv. Vid första presentationen avslutas motivet med en fallande sext ($a^1\text{-ciss}^1$), följt av ett kort mellanspel. Andra gången motivet möter avslutas frasen av en stigande ters ($a^1\text{-ciss}^2$), följd av ett svarsmotiv och ett intervallsprång med påföljande skal-mässig utfyllnad som kadens. Sådana musikaliska schabloner är synnerligen vanliga i skillingstrycksvisor av typen »Alpens ros».

»Visan för fattiga barn» (musikexempel 12) har en melodi som bygger på en polske-

11

I. "Där up - pe ing - en död skall va - ra Och

ing - a tå - rar, ing - en natt," Så sjöng den lil - la svar - ta

Sa - ra, Ett fat - tigt ne - ger - barn så glatt.

Sången om Svarta Sara, folkmelodi, text Lina Sandell, 1865 (Från skrapare till hackare s. 38).

12 *Andante grazioso*

Jag är glad och ung; ing-en sorg är tung ty jag äls-ka kan och sjung-a.

Kär-lek hopp och tro som små äng-lar bo up-på bar-nets spä-da tung-a.

Blå-ser stundom kallt up-på min lev-nads stig, hit-tar bö-nen vä-gen, him-mel upp till dig.

Jag är glad och ung; ing-en sorg är tung, ty jag äls-ka kan och sjung-a.

Visa för fattiga barn, folkmelodi, text J. Nybom (Från skrapare till hacka s. 45).

rytm och ett sextintervall med inledningston. Melodin blir därmed »dubbelkäck», men får en sentimental tillsats i frasslutens avslutning. Effektfullt är tredje motivets dystra moll-stämning. Modellen, mycket vanlig, är följande: motiv 1 och 2, glada, förväntansfulla, stegring med hjälp av sekvenser. Motiv 3, ett sorgligt mellanspel och så är man glad igen i motiv 4. Till vilka väddade man nu med denna musik?

Frikyrkan vände sig i sitt begynnelsekede i England till ett proletariat, till grovarbetarna och till städernas industriarbetare. I Sverige svarade den etablerade statskyrkan med förbud i form av konventikelplakat, en rädsla inför den folkliga religiositet som spred sig i de lägre samhällsklasserna. Vid mitten av 1800-talet hade emellertid denna rörelse vunnit stor spridning i olika samhällsklasser (jfr kristendomen vid 300-talet!). Men det etablerade samhället var fortfarande mycket kritiskt. Följande utdrag är hämtat ur en artikel i Carlskrona Veckoblad den 13 februari 1858 angående

konventikelplakatets snara upphävande och Oscar Ahnfelts besök i staden:

Så gott var det att upphäva en förordning, som under senare åren ändå blivit så uppenbart gäckad, ehuru man härmed lämnat alla möjliga sektmakare fritt »spelrum», emedan vi även tänka på gitarrspelare. De hava nu icke det så förhålliga konventikelplakatet att gråta och jämla sig över. Beklagligen för dem, är det dem snart betaget att i detta hänseende vinna martyrkronan. —

Den beryktade gitarrspelaren Oscar Ahnfelt har tvenne aftnar å rad för öppna dörrar i en gymnastiksal tillåtits hålla konventiklar dit människor i stora skaror strömmat. I brist på andra spektakler har man i tvenne aftnar haft dylika frispetakler och det påstås ordningen icke varje afton varit så alldeles god. Vi för vår del trodde att den herren hade förlorat allt förtroende, emedan han är starkt misstänkt för att vara baptist och icke gittat vederläggna

de mot honom gjorda beskyllningarna i detta hänseende, åtminstone har han på de flesta ställen i landet, där han förut varit så högt uppburen börjat bemötas med mycket missstroende. Men här i staden omhuldas han ännu med den allra största ömhet. Det är icke numera i en liten förtrolig krets som han slår sin lyra och deklamerar sina satser, utan uppenbarligen inför stora folkhopar uppträder han, alldeles som vore sådant honom i lag medgivet. Det är icke en och annan enfaldig person, som löper till honom, utan det är personer vilka man vill tillskriva bildning, de där även själva giva sig ut för att vara goda kristna, som omfatta honom. Vi hava fått oss tillsänd en förteckning på åtskilliga så kallade bättre personer som varje afton varit hans åhörare, med begäran att offentliggöra deras namn, vartill vi dock sakna all håg. Den där nyfikenheten kan möjligen komma att förorsaka en och annan mycket obehag, och troligen inser icke var och en, vilka stora vådor ett sådant löpande kan hava med sig.

Trots den förföljelse som frikyrkan fick utstå växte den sig allt starkare och dess betydelse som musikalisk faktor i svenskt musikliv blev allt större. Liksom under reformationens inledningsskede kom ett rikt hemmusicerande att växa fram. Den nya musiken, med tillskott från Amerika och England, konkurrerade inte bara framgångsrikt med den tyska koraltraditionen utan slog också ut stora delar av den svenska allmogens musik. Gitarr och cittra var nu de populära instrumenten, »sångers» sjöngs i stället för »visor» etc. Frikyrkomusiken inledde ett av de mest markanta traditionsbrotten i svenskt musikliv, då i kombination med industrialisering och nya kulturella strömningar utifrån Europa och Amerika. Frikyrkan var ingalunda någon revolutionär rörelse i den bemärkelsen att den enskilde skulle söka vinna rättvisa och människovärde

i den jordiska tillvaron: negrer, fattiga barn och alkoholister skulle vara underdåniga. Undergivenhetens välsignelse sjöngs in i människornas sinnen i väntan på belöning ovanifrån eller välgörenhet.

Från 1700-talet och framöver blev sensualismen alltmer betonad inom den kyrkliga sången. Den medeltida Maria-diktningens balansgång mellan sensuell världslig och överjordisk kärlek kom att motsvaras av en het Jesusdyrkan med båda dessa ingredienser. Det är ingen tvekan om att i dag motsvarigheter finns till svensktoppssensualismen i vissa delar av främst frikyrkans musikliv. Den transnationella musikindustrins kommersiella mönster har blivit normgivande för att »sälja Jesus». ¹⁶ Här finns också föreställningar om en gudasänd musik. När t ex bröderna Samuelson anklagas för pekuniär spekulation tillbakavisar de detta med hänvisning till ett idealistiskt frälsningssyfte. För en icke-troende förefaller skillnaden mellan en Lena Andersson och Evie Tornquist ¹⁷ ligga i utbyte av ordparen Han-Känsla mot Jesus-Gud. I övrigt är ord som »kärlek», »trohet» etc använda på samma sätt. Musiken i de två repertoarerna går inte att särskilja med hjälp av någon känd analysmetod.

Andra förnyelsesträvanden inom kyrkomusiken tar upp tråden från en närmast pietistisk fromhet men formar den i individualestetisk tolkning. Ibland tar frikyrkan i sångsamlingar in texter, där det religiösa budskapet endast framgår som en allmän längtan. Det är möjligt att detta förklaras av att den musikaliska och emotionella basen hör hemma i den frikyrkliga traditionen (musikexempel 13).

¹⁶ Det lönar sig att tro, Musikens makt, 5/6 1975.

¹⁷ Chr. Stendahl, »Det är 'görroligt' att sjunga om Gud». Intervju med Evie Tornquist, »en ängel på jorden.» VeckoRevyn 18.2.76.

13 *pp* *cresc.*
 Det är nå - got bort - om ber - gen bort - om
pp *cresc.*

3 *mp*
 blom-mor-na och sang-en. det är nå - got bort-om stjär-nor bak - om
mp

5 *mf* *pp*
 he - ta hjär - tat mitt. Hö - ren nå-got går och vis - kar.
mf *pp*

7 Hö - ren nå - got går och vis - kar,
 går och loc-kar mig och be - der:
 Hö - ren nå - got går och vis - - kar:
mf *p*

f *dim.* *p*
 Kom till oss. ty den - na jor-den, den är ic - ke ri - ket ditt.
f *dim.* *p*

Sven-Eric Johanson (f. 1919), Det är något bortom bergen, text D. Andersson (Evangelisk körmusik utg. av G. Eriksson och T. Erséus, nr 95).

Det andliga budskapet har också ställts i ett samhällskritiskt perspektiv. Detta är inte någon historisk nyhet. I vissa skeden har musik och kristendom tillsammans varit del av progressiva politiska och sociala rörelser. Ovan har nämnts bondeupproren i 1500-talets Tyskland som ett exempel. Alfred Jansons och Elisabeth Hermodssons »Röster i ett mänskligt landskap» är ett exempel på en uppgörelse med en förstelnad kristendom och ställningstagande för den revolutionäre prästen Camillo Torres i en sprakande dramatisk oratorieform.¹⁸ Detta exempel på hur Guds bilden kommer i konflikt med den politiska medvetenheten brukar vara tecken på

förändringens vindar, först uppfångade av konstnärer och musiker.

Är religionens och kyrkomusikens väsen på väg att förändras i och för ett nytt samhälle? Hur skall man tolka vår tids strömningar av medvetenhet om omvärlden kontra total uppgivenhet i en individuell frälsning, ofta i form av en världsfrånvänd sektbildning? Kyrkomusiken speglar allt detta, kanske mer öppet än någon annan funktionsmusik. Borde den inte göras till större föremål för in- trängande musiksociologiska studier och kritisk debatt än vad som för närvarande förekommer?

Jan Ling

¹⁸Röster i mänskligt landskap för sång, tal, körsolo och tretton instrument av Elisabet Hermodsson (text), Alfred Janson (musik), Gunnar Eriksson (dirigent). Proprius 250402-008.

Synpunkter på körsången i kyrkan

Vilket är viktigare för en församling — att under ett års tid få lyssna sig igenom Bachs samtliga orgelverk eller att under ett års tid i varje högmässa få sjunga koraler och lyssna till god körsång i vilken söndagens textbudskap blir belyst, förhålligat och förklarat?

Frågan är naturligtvis fel ställd och kan inte besvaras kategoriskt i vare sig den ena eller andra riktningen, men den kan ge oss en tankeställare och en utgångspunkt när vi försöker diskutera körsångens ställning i vår kyrka och vid våra högre utbildningsanstalter.

Det finns all anledning att diskutera körsångens ställning dels från allmän praktisk och dels från ekonomisk synpunkt inte minst med tanke på den ofta framförda synpunkten att körsången ju grundar sig på sång som i sin tur grundar sig på den medfödda rösten, alltså någonting som man alltid för med sig och som just därför inte betraktas som lika värdefullt som t ex en orgel. Tänk bara på vilken ekonomisk satsning byggandet av en, låt oss säga, 40-stämmig orgel innebär och jämför denna satsning med vad som i samma församling satsas på körsång. Disproportionen varierar naturligtvis från församling till församling, men generellt vågar man nog beteckna den som avsevärd — till körsångens nackdel, detta trots vetskapen om att en församling väl klarar sig utan att lyssna sig igenom Bachs samtliga orgelverk men är tämligen död utan det levande instrument som en tjänande kör utgör.

Låt mig redan här betona att det är min bestämda uppfattning att orgeln näst människorösten är Kyrkans instrument framför andra och vidare att Bach för mig är Kyrkans komponist nr 1. Vad som i denna artikel sägs baseras alltså inte på några personliga aggressioner

mot orgeln som instrument eller mot Bach som förkunnare utan vill i stället peka på hur sången och med den körsången gång efter annan får stå tillbaka för orgelmusik eftersom ett instrument utanför kroppen behandlas som märkvärdigare än det medfödda organet.

Ovan nämnda disproportion mellan vad som satsas på orgelbyggande och körsång visar sig bl a i ekonomiska anslag till materielinköp, fortbildningskurser m.m. Njugggheten hos de makthavande är på vissa håll ofattbar — förståelsen för verksamheten är mycket liten. En brist av detta slag kan vara förståelig om den visar sig i ytterst provinsiella sammanhang men kan absolut inte accepteras om den visar sig i centrala sammanhang, kanske rent av i våra högsta utbildningsanstalter.

Det är emellertid så att den ovan nämnda disproportionen återfinns även i kyrkomusikerutbildningen, där sång och körledning är klart eftersatta discipliner i förhållande till piano- och orgelspel, detta trots kännedomen om vad en kyrkomusiker får att göra i sin kommande verksamhet ute i församlingen. Det är ju faktiskt så att sången utgör grunden för all annan musik och dessutom är en ovärderlig hjälp i alla former av musikutövning. Vad kan sången inte lära oss om t ex något så viktigt som att man måste andas i all musik, och vad kan den inte lära oss om frasyggnad, artikulation o d.

Från kyrkomusikalisk synpunkt är det viktigt att inse att sången är den musikform som mest och bäst gagnar Kyrkan.

Grunden i kyrkans sång utgörs av den gemensamma koralsången och här har kören en mycket viktig funktion som ledare och förebildare. I praktiken är det ju så, att organisten

genom sitt orgelspel leder koralsången, men det finns en hel del organister som själva inte sjunger med och därför inte alls befinner sig på samma våglängd som församlingen. Ibland odlar organisten så snabba tempi, att han eller hon är den enda som orkar igenom hela korallen — församlingen har redan på ett tidigt stadium tvingats ge upp. Ett faktum är att församlingen ofta klingar bäst om kyrkomusikern inte beledsagar på orgeln, andningen i sången faller sig naturligtast om den inte oroas utifrån.

Organister av en äldre generation, kyrkomusiker som nu befinner sig i eller strax under pensionsåldern, har i regel bättre förståelse för koralsång än yngre kollegor. Jag tycker mig bl a ha gjort den erfarenheten att man t ex insett vad taktarterna har för innebörd och vidare att musiker i den generationen inte så lätt fallit för alla modenycker som uppenbarat sig.

Tyvärr är det så att det är kyrkomusikerkåren som till stor del får ta på sig skulden för att dagens församlingssång är så dålig! Jämfört med den långsamma församlingssång som odlades i Europa med början på 1700-talet och fram till vårt sekel, har vi nu kommit till den motsatta ytterligheten. Man kan bara hoppas, att vi en gång ska nå fram till en förnuftig medelväg i en levande koralsång bl a genom att inse att det inte är koralmelodien som är huvudsaken, utan texten, som skall tala till oss och som vi genom musiken ska förklara och förhålliga. Denna grundinställning till text och ton anser jag fö böra finnas i allt vad kyrkomusikern, koristen eller instrumentalisten företar sig i församlingens tjänst, det må vara gregoriansk sång, de tempore-musik i form av motetter och hymner eller kantater och andra större körverk vid musikgudstjänster.

Hur det arbetas beror till stor del på kyrkomusikerns syn på sin uppgift och på vilka resurser som står till förfogande. Möjligheterna till en mångsidig verksamhet ökar naturligtvis

i takt med ökade resurser och härvidlag har det stor betydelse om man har tillgång till professionella sångare och musiker, men hur många församlingar vill eller har råd att satsa så mycket pengar på kyrkomusik och hur många har ens möjlighet att få hjälp av professionella?

Nu skall man göra klart för sig att professionella sångare och musiker i sig själva inte utgör garanti för högvärdig kyrkomusik — en fin definition är danskarnas skiljande mellan »sangere» och »stemmeindehavere». Det professionella innebär visserligen oftast ett högre tekniskt kunnande men innebär samtidigt mycket ofta omöjliggörande av tillräckligt antal repetitionstimmar eller, vilket är i hög grad förståeligt, mindre grad av musikhunger. På den sångliga sidan har insikten om att människorösten är ett kommunikationsmedel, som kan överbringa budskap till medmänniskorna, givit amatörsångarna möjligheter till fullödiga insatser i Kyrkans tjänst. Det har härvid framstått med all tydlighet att det inte är frågan om »vem» kyrkomusikern arbetar med som är den viktigaste utan »hur» och i vilken riktning han arbetar.

Ingen av oss är helt opåverkad av Paul Hindemiths och andras teorier från 1930-talet om att all musik skulle avromantiseras. På sångens område reagerade man mot operasångarens målsättning att få en av Wagner o a inspirerad, omåttligt stor röstvolym, ofta med ett stort, felaktigt vibrato, och mot detta ställde man blockflöjtsidealet — tänk, vilken fröjd att få höra en kör, vars klang liknade blockflöjters! Man tänkte bara inte på att denna klang samtidigt var död och uttryckslös. I stället för sopraner med fri och levande klang använde man sig i sopranstämman av falsetterande altar bl a därför att dessa falsettröster kunde »sjunga» nästan hur högt som helst. Samtidigt fick de överblivna, riktiga sopranerna gå ner i altstämman.

En parallell till detta utgjorde orgelrörel-

sen med allt vad den innebar — gamla »romantiska» orglar skrotades ned och ersattes med s k riktiga orglar, där inte bara klangen skulle motsvara barockens ideal utan också material och byggnadsstil skulle vara »tidstroga». Samtidigt förklarades musik som komponerats mellan 1750 och 1930 vara kyrkligt icke värdig, man letade fram verk av komponister som tvivelsutan mått bäst av att vara glömda och man skrev pastischer, hur dåliga som helst, som godkändes om de bara »motsvarade det klassiska idealet».

Problematiken med rösttyper och orglar har börjat vända sig i en alltmer naturlig riktning där man nu försöker låta det slutliga, klingande resultatet bestämma arbetssätt och instrumenttyp.

I stället har vi fått ett nytt svårt problem att lösa. — Tänk på vår tids alla viskompositörer! Ser man litet närmare på dem finner man att de ofta är diletanter i ordets mesta mening, diletanter som påstår sig föra folkets talan, och inte nog med det, de arbetar också för att sådant som genom århundraden visat sig vara hållbart nu skall skrotas ned och därmed ge plats för detta nya. Vi har inte kunnat undgå att få dessa strömningar in på livet genom förmedling av radio och TV och otvivelaktigt har mängden av all denna påverkan ingivit osäkerhet och stor oro.

Vi har dessutom inom kyrkan fått ett stort problem i prästerna. Tänk, så många av dem, som plötsligt har blivit kyrkomusikaliska experter och kan tala om för oss kyrkomusiker hur och varmed vi ska arbeta!

Vad krävs då av en kyrkomusiker av i dag och hur skall han arbeta? Jag tror att var och en måste börja med sig själv och med den grundläggande etiska frågeställningen: Hur bör jag fylla min tjänst? Hur bör jag på ett riktigt sätt uppfylla de krav, som min Arbetsgivare har rätt att ställa?

Enligt min mening har en kyrkomusiker i stort sett samma uppgifter som en präst med

den enda skillnaden, att kyrkomusikern inte förvaltar Nädemedlen. Förkunnelsen måste finnas med i allt han företar sig. Han förkunnar genom sitt koralförspel som skall ge församlingen en uppfattning om melodi, taktart, tempo och karaktär i den koral som skall sjungas. Han förkunnar när han spelar koralerna, dvs texten i koralerna, och detta kan inte göras med mindre än att han på förhand noggrant gått igenom texten så att han nu väl känner dess innehåll och därför kan sjunga med för fullt. Ofta är det ju tyvärr så att en gammal melodi fått sig en ny text påtvingad varvid följden blivit att den textliga frasbyggnaden mer eller mindre avvikit från den musikaliska. Vid sådana tillfällen är det kyrkomusikerns uppgift att se till, att den musikaliska fraseringen blir så riktig som möjligt i förhållande till texten.

Kyrkomusikern förkunnar också när han leder sin kör. För många utgör körsången något slags mellanspel i uppiggande syfte, något som bl a kan ta sig uttryck i de mest egendomliga repertoarval, men målsättningen i form av klingande förkunnelse måste vara det primära! Det innebär att en kyrkomusiker måste se sitt körledande som ett slags fostrargärning. Detta gäller såväl i yttre ting, t ex körens sätt att framträda i kyrkorummet (oändligt nödvändigt idag när de gamla skyltarna om kyrkorummet som »ett Guds hus och ett bönehus» tagits bort i de flesta kyrkor och när inte minst prästerskapet ivrigt arbetar på att förvandla kyrkorummet till »en lokal» bara hårsmånen från den bibliska »rövarkulan»), som i mera djuplodande ting, t ex förståelsen av innehållet i texten i en hymn, koral eller ett introitus. Det gäller att lära sångarna förstå att deras uppgift är att i ensemble och under ledning av kyrkomusikern genom sång förhårliga och förklara det Guds-ord som förelagts för den eller den dagen.

Kyrkomusikern måste själv arbeta sig in i körverket och uppleva det så starkt att han

med hjälp av ögon, mun och händer kan förmedla det till sångarna. Dessa ska så ta emot vad som förmedlas med sina ofullkomliga organ, fullgöra sin sångliga uppgift med ofullkomliga röstorgan och sända budskapet den långa vägen till dem som sitter i kyrkbänkarna. Dessa ska i sin tur ta emot det hela med än mer ofullkomliga organ — man får väl utgå ifrån att kyrkobesökarna i allmänhet inte har någon högre musikalisk utbildning — och ändå kunna få en stark upplevelse. Detta är utan tvivel en synnerligen krävande uppgift!

Hur ser det då ut i praktiken? Vad är det för sångare man får att arbeta med?

I lyckliga fall har man många sångare att välja mellan och kan därigenom undvika de mest störande och förstörande sångarna. Det finns många som tror att en god röst som dessutom är god notläsare är detsamma som en god körsångare, men det är fel. Med goda röster följer ofta divalater, kvasiprofessionella attityder som skadar mer än de gagnar. Det kvasiprofessionella verkar tyvärr ofta på sådant sätt, att ett djupare arbete bli av tidskäl inte låter sig göras.

Nej, slå hellre ett slag för de rena amatörerna, undervisa dem, lär dem att sjunga, lär dem notläsning, öva dem om och om igen.

Att arbeta med amatörer är ett tungt arbete — gång efter annan får man lust att ge upp det hela — men det ger en rik lön på sikt. Lönen visar sig kanske inte på någon avlöningslista, men värdet i att ha en ensemble som med värme och vilja går in för att förmedla någonting är mera bestående. De är kanske inte så fullkomliga men dock riktiga körsångare.

Pruta alltså litet på kraven på röstprakt! Tänk på en föredragshållare som kan ha den mest fullkomliga stämma och dito artikulation — vad hjälper allt detta om han inte har någonting att säga! Å andra sidan kan man stöta på talare med ytterst bristfälliga uttrycksmedel, men som med hela sitt hjärta och sin

kropp i föredraget förmår fånga en åhörare så att man glömmer både tid och rum.

Försök engagera tonsättare att skriva en moderat modern musik som kan användas även av ensembler med begränsade resurser, kanske bara två eller tre stämmor! Försök ge kören fler uppgifter t ex genom att skriva diskantstämmor som passar de röster man förfogar över och som för menigheten gör ifrågasvarande koral mera ljus och förklarad.

Engagera tonsättarna för att skriva små kantater, enkla saker för begränsade resurser! Kyrkan har behov av sådan bruksmusik i dag lika väl som tidigare.

Slutligen en sida av körsången, som är oerhört viktig, men som samtidigt ofta slarvas bort: instuderingen. Låt mig ge ett förslag till instuderingsystem, som jag själv har haft oerhört stor nytta av.

Det första jag gör när jag ska arbeta med en kyrklig eller världslig komposition är, att jag försöker få tag på texten isolerad från kompositionen, dvs den utgångspunkt som kompositören har haft för sitt arbete. Är det en bibeltext läser jag den i Bibeln, är det en dikt söker jag upp den i diktsamlingen i fråga, eller skriver ner den separat och sedan läser jag texten tills jag kan den lika väl som om det vore mina egna ord. Först därefter menar jag att man kan närma sig notbilden. Är texten på ett utländskt språk, som jag inte behärskar, måste jag få hjälp, dels för uttalets skull, dels och framförallt för att få en översättning, så att jag i varje enskild stavelse vet vad jag sjunger.

Sedan går jag över till notbilden. Först läser jag vad som står överst i vänstra hörnet. Det kan vara presto, moderato, en metronomisering eller någon annan karaktärsangivelse, och nästa steg är att kontrollera taktarten. De gamla musikerna hade en stark känsla för de olika taktarternas egenart och profil, ett ämne som det märkligt nog talas mycket litet om i utbildningssammanhang. Endast genom

förståelsen för taktarterna kan man få en uppfattning om grundrytmen, förhållandet mellan betonade och obetonade stavelser på samma sätt som i talspråket. Det finns interpretörer som hävdar, att alla toner med samma notvärde ska utföras lika långa, helt maskinmässigt — men musik är sannerligen inte maskinmässigt! På musikforskningsinstitutionen i Uppsala har man en maskin, som registrerar talspråket genom att mäta längden och styrkan av de enskilda stavelserna. Här har man kunnat påvisa, att betonade stavelser inte uttalas kraftigare, men längre än obetonade, varigenom de får mera klang och därför upplevs som kraftigare, fastän de i verkligheten inte är det. Detsamma gäller också för taktarterna: de betonade noterna ska sjungas eller spelas litet längre för att uppnå den betonade effekten. Det finns ingen musik, inte ens hos Carl Orff, i vilken alla åttondelar och sextondelar ska vara lika långa. Överallt är det fråga om betonade och obetonade, precis som i talspråket.

Ett gott råd vid instuderingen av en ny komposition: försök *läsa* partitur, försök få en klangbild av hur kompositionen ska låta. Det lyckas inte alltid till en början och kommer man till partitur med många dissonanser kan det bli tämligen svårt, men i takt med att man lär sig konsten kommer man att uppskatta en mycket väsentlig sak: Här sjunger aldrig någon fel och insatserna kommer i rätt ögonblick, i rätt tonhöjd och i rätt styrkegrad. Man får lyssna till en idealversion, som sedan blir en vision, det mål man arbetar fram emot. Helt annat är det om man enbart spelar partituret på piano.

Pianot är och förblir ett slaginstrument, medan sångrösten är byggd som en flöjt, med det svagaste registret i djupet och växande mot höjden. Den enskilda människorösten, som är någorlunda fri och utbildad, har alltid ett litet vibrato och en helt rak ton är närmast ett tecken på en röstlig defekt, om den inte används i ett bestämt syfte. Sjunger tre

eller fyra körsångare tillsammans uppstår alltså ett litet cluster, eftersom varje röst är individuell. Därför kan man omöjligt få en riktig klangbild av t ex dissonanser på ett piano, där de klingar betydligt hårdare och skarpare än i körens utförande.

Ett annat mycket vanligt fel och en viktig orsak till att många fina kompositioner blir totalt förfuskade är, att körledaren försöker lära sig kompositionen samtidigt som koristerna.

Det händer också att körledaren säger: »Här sjunger ni för lågt!» Koristen ser oförstående ut. Körledaren slår an ackordet och säger: »högre, så här högt skall det vara!» Många körledare har inte klart för sig, att man lyssnar till sig själv på ett helt annat sätt än när man lyssnar till andra. I det senare fallet är det fråga om ett lyssnande från en ljudkälla direkt, respektive via väggar, tak och golv till örat. När man lyssnar till sig själv hör man det ljud, som via väggar och tak studsar tillbaka till det egna örat, men därtill kommer det ljud som når örat via kinden respektive munhålan. När man avskärmar örat från kinden upplever man sig själv exakt så, som när man lyssnar till en bandspelare och frågar: »låter jag så»? Därtill har man en muskulär upplevelse, som utgör minst 50 % av det hela.

Väldigt många körsångare kan sjunga falskt, utan att det är något fel på deras gehör. Men deras sångtekniska utbildning räcker inte till och hur ska en körledare kunna rätta till sådana saker bara genom att slå en ton på pianot och säga: »högre», alltså utan att själv sjunga före eller ge sångteknisk anvisning? En annan sak är, att körledaren ofta ensidigt arbetar med vokaler. Det heter visserligen »vokalmusik» och man hänvisar ofta till den »italienska skolan», men den »italienska skolan» arbetar med mycket mera än vokaler. Det är viktigt att veta, att det är konsonanterna som framställer allt innehåll i texten, som ger attacken på vo-

kalerna och som ger vokalerna deras slutliga färg och därtill deras rytmiska precision.

Detta var några synpunkter på ämnet körsång och jag vill ännu en gång understryka, att texten för mig är det absolut primära. Det är här som näringen finns. Som kyrkomusiker

har vi en mycket viktig uppgift: vi ska vara förkunnare av Guds Ord med musiken som vårt speciella hjälpmedel. Hur viktigt är det inte då, att få fram det som är näringen och innehållet i det hela, med hjälp av den vidunderliga konstart som musiken utgör.

Dan-Olof Stenlund

Kyrkosångens Vänners orgelråd

Översikt av dess verksamhet från 1930-talets början

Utgångsläget

För att förstå tillkomsten av Kyrkosångens Vänners orgelråd (KSVO) är det nödvändigt att belysa det rådande läget inom det svenska orgelbyggeriet på 30-talet. Detta kunde uppvisa en betydande verksamhet genom det tiotal etablerade orgelbyggare som dominerade orgeltillverkningen i vårt land. Man var främst inriktad på att bygga nya orglar. Även om våra orgelbyggare kunde återropa traditioner från äldre tider är det påfallande att intresset för det äldre orgelbeståndet icke var särdeles stort.

Mötet med det gamla orgelbeståndet utlöste en konflikt mellan gammalt och nytt orgelbyggeri, en konflikt som det skulle visa sig vara svårt att föra till godtagbara lösningar. Det dåtida orgelbyggeriet, där det hantverksmässiga fått träda tillbaka för ett mera fabriksdominerat byggnadssätt, var mer intresserat av att bygga nytt. Det var enklare att fortsätta efter inkörda mallar än att befatta sig med bedömningar av tidigare tillämpade byggnadsprinciper. Man hade tappat kontakten med den gamla orgelns utrustning med sleiflådor och dess mekaniska anläggning i traktur och registratur. Det nya orgelbyggeriet arbetade på ett enklare sätt. De flesta orgelbyggare använde en ny typ av pneumatisk luftlåda, den s k Rooseveltlådan (med små faltbälgar placerade i omedelbar närhet av piporna). Tillverkningen kunde standardiseras. Härtill kom att förbindelsen mellan tangent och spelventil förenklades. Sedan den s k rörpneumatiken allmänt accepterats av orgelbyggarna kunde förbindelsen mellan tangent och spel-

ventil regleras med lättböjligen blyrör genom vilka den genomströmmande luften utförde det arbete som mekaniken tidigare uträttat genom ett sinnrikt och invecklat system av smala träribbor (abstrakter), vinklar och väl-lar (något grövre träribbor för rörelseöverfö-ring i sidled), sammanhållna av en mängd muttrar och lagringar.

Det blev ett olustigt och därtill tidsödande företag att behöva handskas med förslitna och skramlande mekaniker. Orgelbyggarens intresse för att hellre bygga nytt sammanföll också ofta med vederbörande organists önskan att få ett tidsenligt instrument, lätt att hantera och därtill försett med de stämmor som då var aktuella och ansågs nödvändiga. Den förhärskande rörpneumatiken som vid sekelskiftet hade besegrat såväl sleiflådan som mekaniken hade på ett ödesdigert sätt ingripit icke endast i orgelns tekniska konstruktion utan i hela dess utgestaltung och uppbyggnad. Medan den mekaniska orgeln på grund av sin konstruktion framtvingat en logisk och koncentrerad uppställning av luftlådor och pipverk, en uppställning som i de gamla orglarna återspeglades i prospektets ljudande fasadpipor, kunde man nu utan några hämningar placera den nya orgelns luftlådor nära nog var som helst, ofta bakom en stum kulis av icke ljudande pipor i allt annat än orgelmässiga men icke sällan fantasifulla grupperingar.

Den gamla orgeln blev ett lätt byte för den aktuella orgelsynen. Den råkade i farozonen och utdömdes icke sällan på lösa grunder där de tekniska svagheter fick fälla ut-

slaget. De vanligaste argumenten var att den gamla orgeln var tungspeland i jämförelse med den nya. Tonkvaliteten beaktades föga. För de tekniska uppfinningarna (koppel i överflöd, kombinationer, rullsvällare m m) försummade man en finare klanglig värdering. Den sjungande tonen i de äldre sleiflådeorglarna, grundad på väl avvägda *pipmensurer* (förhållandet mellan pipornas vidd och längd, höga och låga uppskränningar m m) i principaler, flöjter, gambor och gedackter fick vika för den strävar och okänsligare tonen i serietillverkade pipor, uppradade utan större hänsyn till tonsammansmältning.

Tekniken firade triumfer och spelbordet kom i centrum med en utrustning av knappar, vippor och trampor som visserligen underlättade spelsättet men icke sällan inkräktade på ett mera differentierat och kräset val av stämmor i jämförelse med den tidigare registreringen för hand. Genom införande av rörpneumatiken kunde spelklaviaturen lösgröas från själva orgeln. Spelbordet kunde placeras vid sidan av orgeln. Genom denna anordning kunde man visserligen bereda plats för kyrkokören i mitten av läktaren. Men en praktisk olägenhet var att organisten blev skild från sitt instrument, vilket han tidigare trakterat vänd mot detsamma. Detta att organisten vände ryggen mot församlingen återkom ofta som ett argument för ett fristående spelbord.

Man fäste mindre avseende vid tonkvalitet i samband med tonalstring i olika typer av luftlådor och förbisåg att själva tonansatsen spelar en viss roll. I sleiflådan sker tonansatsen mjukare beroende bl a på att spelventilen öppnas varsamman och att luften har en förlängd väg att passera. I Roosevelt-lådan sker tonansatsen närmare pipan och betydligt snabbare, alltför hastigt och oförberett. Härtill kommer att det lägre lufttrycket i sleiflådan ger den mjukare ansatsen medan det högt uppdrivna lufttrycket i den pneumatiska lådan ger en kärvar och okänsligare ton.

Ett annat fenomen gäller resonansmöjligheterna i de olika lådtyperna. I sleiflådan är det så vist inrättat att pipor med *samma ton* står på samma luftkancell. Detta möjliggör en spontan samordning av svängningstalen vilket medför en naturlig samklang på samma klangbotten. I den pneumatiska luftlådan finns ingen sådan möjlighet till klanglig resonans eftersom alla pipor tillhörande *samma stämma* står på samma kancell. En spontan samordning av svängningstalen är icke möjlig.

Det äldre orgelbeståndet var utlämnat åt en ganska godtycklig behandling. Avgörande för en orgels öde blev den överenskommelse som träffades mellan församling och orgelbyggare, där församlingens organist tillsammans med tillkallad orgelbyggare fällde utslaget. De kulturvårdande myndigheterna, Riksantikvarieämbetet och Kungl. Byggnadsstyrelsen, nöjde sig med att bevaka orgelfasaden med undantag för det fåtal orgelverk som ansågs värda att bevaras intakta. Om orgelfasaden lämnades i fred hade orgelbyggaren fria händer att bakom densamma montera upp en ny orgel, oftast av helt annat slag än den utdömda. Formatet utökades mestadels genom tillbyggnader av stämmor som oftast placerades bakom varandra i djupled.

Som tidigare nämnts fanns ett tiotal etablerade orgelbyggarefirmor i vårt land. O. Hammarberg, H. Lindegren och A. Magnusson verkade i Göteborg utan att dock vara bundna av några länsgränser. I Lund fanns A. Mårtenssons Orgelbyggeri, i Lidköping H. Nordfors. I Mellansverige dominerade E.A. Setterquist & Son i Örebro samt Åkerman & Lunds nya orgelfabriks AB i Solna.

Som rådgivare anlätades ofta de båda i huvudstaden verksamma framstående kyrkomusikerna Oskar Lindberg och Otto Olsson, båda lärare vid Kungl. Musikkonservatoriet och dominerande gestalter inom svensk kyrkomusik. De saknade ingalunda förståelse för de äldre orglarnas särart varom särskilt Oskar

Lindbergs arbete på iståndsättande av äldre orglar i Dalarna vittnade. Det var däremot orglarna från 1800-talets slut som alltför kritiskt fick sitta emellan för möjligheten att ersättas med den nya orgelns alla möjligheter. Klangligt innebar detta ofta en försämring. Den »raka» tonen från sleiflådeepoken ersattes med den föga bärkraftiga »grötigheten» i bordunor, snäva stråkstämmor utan möjlighet att kunna smälta samman med lösa övertonsstämmor, vilka nästan genomgående saknades. I en tvåmanualig orgel levde huvudverket på en sträv principal och en bullrande trumpet. Andra manualen var ett svagt preludieverk med ofta Violin 8', Salicional 8' och Voix celeste 8 med en Rörflöjt 8' som underlag. Pedalen fick nöja sig med en Subbas 16' och kanske därtill en Violoncell 8'.

En viss olikhet i dispositionsförfarandet kan måhända hänföras till de orglar som de båda organisterna förfogade över i sina respektive kyrkor. Den 76-stämmiga orgeln i Otto Olssons Gustav Vasa-kyrka, byggd 1906–07 av Setterquist antyder viss anknytning till fransk förebild genom sin disposition som innehåller såväl aliquoter (övertonsstämmor) som mixturer.*

Den av Oskar Lindberg disponerade och många gånger tillbyggda Åkerman & Lund-orgeln från 1929 med 86 stämmor i Engelbrektskyrkan företrädde den stora »romantiska orgeln». Den hade en mot innerverket svarande romantisk orgelfasad i vilken de stumma piporna hade anordnats i himmelssvävande spiraler, en praktfasad skapad i samklang med kyrkorummets arkitektur av den berömda Israel Wahlman. Orgeln var ett monument

* Det vittnar emellertid om okunnighet om franskt orgelbyggeri när det i Sveriges kyrkorglar (1973) göres gällande att orgeln »är ett av de få existerande instrumenten där den franska orgeltypen som den återfinnes hos A Cavallé-Coll, är helt kompromisslöst genomförd»!

över den tidens orgeltänkande och återspeglade den musikutövning som vitaliserades i Stockholm under Lindberg-Åhlén-epoken. Man är tacksam för att Otto Olssons orgel finns kvar, men man kan beklaga att icke samma hänsyn visades mot Oskar Lindbergs orgel i Engelbrekt, ett minnesmärke från den tiden när den stora kyrkomusiken på allvar började klinga i huvudstadens kyrkor med bl a de årliga uppförandena av Bachs Matteuspassion, samtidigt som en ny svensk orgellitteratur började växa fram genom Oskar Lindberg och Otto Olsson.

De båda orglarna representerade de storfirmer som dominerade svenskt orgelbyggeri i Mellansverige vid denna tid. Man kunde icke undgå att lägga märke till att de båda rådgivarna i sin rådgivning uppvisade en ideologisk bindning till sina respektive »orgelmärken», ett ideellt engagemang som emellertid torde ha varit fristående från alla ekonomiska intressen, vilket bl a framgår därav att de var för sig kunde förordra andra kvalificerade orgelbyggare när det gällde att träffa avtal.

Reaktionen sätter in

I Sverige fanns tre organisationer, verkssamma inom kyrkomusiken.

Sällskapet Kyrkosångens Vänner, Sveriges allmänna organist- och kantorsförening och Sveriges Kyrkosångsförbund. Ett visst samarbete ägde rum mellan de tre föreningarna av vilka KSV var den äldsta, grundad 1889 i Skara stift; snart bildades liknande sammanslutningar i de andra stiftet. 1892 tillsattes en Centralkommitté. På 30-talet infördes ett sektionsarbete som behandlade aktuella frågor inom liturgi, körsång, orgelkonst samt kyrklig skrud och prydning. Centralkommittén sammanträdde årligen i Stockholm. Härvid rapporterades vad som under året tilldragit sig i landet inom de olika sektionerna. Dessa rapporter publicerades mestadels i Tidskrift för kyrkomusik och

svenskt gudstjänstliv (utg. A. Adell). Förutom dem har för den följande framställningen främst utnyttjats KSV:s arkiv i Uppsala universitetsbibliotek (Centralstyrelsens protokoll och Orgelrådets handlingar). Den verkssammaste sektionen inom KSV var onekligen *orgelsektionen*, vars medlemmar var organisten i Sct Jakobs församling i Stockholm, Waldemar Ählén, och domkyrkoorganisten i Uppsala, Henry Weman, båda tillhörande centralkommitténs styrelse. Från orgelsektionen startades en upplysningsverksamhet som via de årliga rapporterna och uppsatser i andra sammanhang sökte fästa uppmärksamheten på läget inom orgelvärden.

Som ett varningsrop kan en artikel i *Fornvännen* år 1930 betecknas. Den hade titeln »Våra gamla kyrkliga orgelverk, deras bevarande och konservering» och var författad av Bertil Wester och Henry Weman.

Den förre som under en följd av år ägnat sig åt studiet av våra äldre orgelverk framhåller bl a att orgelfasaden organiskt hör samman med orgelns inre. Förbindelsen sker icke sällan genom de ljudande fasadpiporna som med s k *kondukt*er (blyrör) står i förbindelse med luftlådan. Man är visserligen angelägen om att den gamla fasaden blir orörd, »medan ofta inga som helst konserveringsåtgärder vidtagas med det gamla innerverket. Gamla bälgar och väderlådor slopas eller skrotas ner, regeringsmekanismen i form av vällar, abstrakter, registerandrag förskingras liksom även spelbordet. Pipor nedsmältas och nedskrotas. Allteftersom detta fortfarande fortgår, försvinna spårlöst gamla historiska instrument och därmed utplånas mer och mer värdefulla kulturhistoriska orgelverk och med dessa monumenten över vår gamla inhemska orgelbyggarekonst.» När så den gamla fasadens stämmor blivit stumma fortsätter förstörelsen innanför orgelhuset genom insättandet av ett helt pneumatiskt innerverk med ett nytt pipverk.

Wester varnar för de hårda ingreppen och ser helst att de gamla orglarna lämnas i fred eller ännu hellre konserveras. Han bortser icke från olägenheterna med att hantera en gammal styvspelad mekanisk orgel men framhåller nödvändigheten av att gå fram med försiktighet. Han förordar att en inventering göres av våra äldre orgelverk och påpekar bl a att »ett gammalt kyrkorum med sitt gamla orgelverk innebär harmoni mellan äldre arkitektur och äldre orgelstämmors brus». Han lämnar därefter en kortfattad exposé av 1700-talets orgelbyggarekonst med demonstration av hur exempelvis D. Strähle utvecklar sina pipmensurer.

I den efterföljande uppsatsen av H. Weman behandlas bl a frågan om dåvarande undervärderingen av den gamla kyrkorgeln och dess orsaker. Till detta torde ha bidragit dels organistens krav på ett i tekniskt avseende tidsenligt instrument, dels orgelbyggarens sätt att lägga upp en stämddisposition. »Den gamla orgeln även av små dimensioner uppvisar jämte huvudstämmorna ett stort antal bistämmor (kvinter, mixturer), som genom förstärkning av övertonerna förlämnar den samlade orgelklangen dess säregna glans. Hos den nya orgeln av motsvarande stämantal söker man förgäves efter övertonsstämmor» — »Följden blir en glanslös, tjock orgelklang, som har föga gemensamt med den gamla. Den s k glansen i nuvarande orglar säger man sig förläna orgeln genom en kraftigt intonerad trumpet och låter därmed den råa, osköna och skrällande tonstyrkan gälla som det slutliga beviset för den moderna orgelns förträfflighet.»

Författaren gör en jämförelse med behandlingen av äldre orglar i Tyskland där man tidigare än i Sverige börjat gå fram med stor försiktighet. De båda författarna är överens om att de gamla orglarna måste behandlas som en helhet alltifrån fasaden till det ljudande innerverkets alla detaljer. Medan Wester för museimannens talan hävdar därutöver Weman att man inte bör bortse från det förhållandet

att orgeln, gammal eller ny, i kyrkan har funktionen av att tjäna gudstjänstmusiken. Man bör därför noga överväga om det är möjligt att låta den gamla orgeln leva vidare hellre än att ställa den åt sidan som ett museiföremål. Orgelbyggaren borde visa större beredvillighet vid restaureringar och taga större hänsyn till befintligt orgelverk vid ombyggnad. Organisten borde lyssna till den gamla orgeltonen för att lära sig inse »att idealet för en kyrkorgel ej ligger i mesta möjliga antal stämmor och alla tänkbara tekniska finesser utan fastmer i orgeltonens kvalitet.»

Här framföres av H. Weman f f g i tryck förslaget att »Riksantikvarien till sitt förordande skulle ha en orgelnämnd, förslagsvis bestående av en inventeringsman (museiman) och minst två sakkunniga organister. Denna nämnd skulle ha till uppgift att helst på ort och ställe taga kännedom om orgelverkets beskaffenhet och på grundval härav upprätta förslag till restaurering eller ombyggnad. Det tillkomme sedan församlingen att infordra anbud i vanlig ordning. Avsyningen borde likaledes göras av orgelnämnden för vars arbete respektive församlingar bestred kostnaderna.» *Fornvännen* som är Riksantikvarieämbetets tidskrift ombesörjde att en större upplaga som särtryck kunde spridas på bred front.

På initiativ av orgelsektionen utsändes i dec 1931 ett cirkulär till samtliga domkapitel i landet. Häri framhålls i stort sett de synpunkter om varsamhet med orglarna vid ombyggnader som aktualiserats genom uppsatsen i *Fornvännen*. »Det synes orgelsektionen lämpligt att församlingarna föreslås att tre, helt opartiska personer tillkallas för att verkställa *inventering* av den gamla orgeln samt på grundval därav till vederbörande församlings kyrkoråd inlämna förslag angående eventuell renovering eller tillbyggnad av orgeln.»

Skrivelsen undertecknades av Centralkommitténs ordförande, professorn i Lund Gustaf

Aulén och W. Ahlén, orgelsektionens ordförande.

Gamla kyrkorglar och nya

Under denna rubrik skrev H. Weman en understretchare i Svenska Dagbladet i dec 1933. Innehållet var en sammanfattning av de synpunkter som blivit aktuella under de senaste åren. Här citerades bl a Albert Schweitzer vars fältrop vid denna tiden också nådde Sverige. »Bort från den av uppfinningsdjävulen inspirerade fabriksorgeln!» I artikeln berördes bl a det höga lufttrycket som spolierade orgeltonens kvalitet. Weman citerar ett yttrande av den berömde franske orgelbyggaren Cavaillé-Coll: »I sleiflådan framkommer piptonen likasom när en gäst från rokokopaviljongen skri-der fram över mjuka avsatser, beledsagad av förekommande värdar. I kägellådan visas honom vägen av en ohövelig betjänt men i den pneumatiska lådan befordras han med en spark ut i det fria av en drucken dräng!»

De nya principerna (sleiflådan, mekanisk traktur och registratur, pipmensurering, lågt lufttryck) hade ännu icke satt nämnvärda spår i samtida svenskt orgelbyggeri. Artikeln i sin helhet vänder sig mot slentrian och vandalism, fortfarande de två främsta fienderna mot ett gott orgelbestånd av gammalt eller nytt märke.

Vidgade utblickar

I den nämnda artikeln talas om en annan typ av luftlådor, *kägelådan*, som med sina kägel-liknande ventiler ansågs ansatsvänligare än Rooseveltlådan. Den användes bl a av den danske orgelbyggaren Th. Frobenius som jämte den likaledes danske Sybrand Zachariassen i firman Marcussen & Sön vid denna tid började göra sitt inträde i Sverige. Det skulle bli av stor betydelse att de båda danska orgelbyggarna började bygga orglar i Sverige. Danmark låg närmare kontinenten, där särskilt i Tyskland

de orgelbevarande krafterna satte in tidigt. Båda hade tidigare än svenskarna ägnat stort intresse åt mekaniken. För Zachariassen blev därjämte mensurproblemet avgörande. Ett ingående studium av det äldre orgelbeståndet i Tyskland och jämförande studier av senare franskt orgelbyggeri (bl a Cavalié-Coll) gav honom impulser till djupgående analyser av dessa problem som hittills helt förbigåtts eller lämnats obeaktade av samtida orgelbyggare. I vårt land fick vi så småningom klingande bevis på hans mensureringskonst i de suveränt uppbyggda orgelverken i mindre eller större format.*

Upplysningsverksamhet

Allt större uppmärksamhet började visa sig för de gamla orglarna och för den nya orgelsynen. Uppsatser i dessa ämnen började flöda. Här kan nämnas »Grunddrag i vårt gamla orgelbestånd» av B. Wester (Sv Tidskr för kyrkomusik 1932). A. Runbäck (organist i Båstad) höll vid rikskyrkosångshögtiden i Uppsala 1933 ett uppmärksammat föredrag om »Orgelrestauration» i vilket han bl a redogjorde för hur han i sista stund lyckades rädda en Eken-gren-orgel från 1792 som var dömd till nedskrotning. Carl E. Rosenquist (organist i Ängelholm) skrev ungefär samtidigt om »Den nya kyrkoorgeln» bl a följande: »Det vill vara ett konstverk, ej en fabriksorgel. Den hatar standardmått och godkänner ej de konstanta töpferska mensurerna, den begagnar s k variabla mensurer». »Bort med de maskinella inrättningarna. Avstå från 'kraftspråk', högt lufttryck, oktavkoppel men odla i stället tonskön-

heten». Rosenquists »Orgelkonst, handbok i orgelkännedom» utkom 1937.

1933 kunde den iståndsatta Lövestabruksorgeln (J.N. Cahman 1728) studeras och avlyssnas i samband med rikshögtiden i Uppsala. Denna originalorgel med sin magnifika uppställning i huvudverk, ryggpositiv och pedaltorn, ljudande fasader och med sleiflådor och mekanik fungerande i mer än två århundraden, gav lyssnarna åtskilligt att tänka på i fråga om ren och ädel ton. Det var den i Lövestabruk verksamme orgelbyggaren J. Westerland som utförde detta konserveringsarbete, icke utan vissa risker för denna unika orgels egenvärden.

Orgelrådet bildas

Genom KSV:s orgelsektion hade som framgår av det som meddelats ett visst rådgivningsarbete bedrivits från 30-talets början. Tiden syntes nu vara inne att konsolidera verksamheten och förverkliga tankarna att bilda ett rådgivande organ. Initiativet utgick från centralkommittén som vid januarisammanträdet 1934 beslöt bilda ett *orgelråd*. Detta fick tre medlemmar: de båda inom sektionen förut verksamma, W. Åhlén och H. Weman samt B. Wester.

Enligt det meddelande som orgelrådet publicerade betonades det angelägna i att man ville »behandla de gamla orglarna med pietet och vördnad och undersöka deras värde och användbarhet som gudstjänstinstrument». Vad de nya orglarna beträffar ville man »inrikta sin särskilda uppmärksamhet på det väsentliga för orgeln, själva tonen och de faktorer varav denna tonkvalitet är betingad». Man ville vidare avstå från »de romantiska tillsatser som länge varit alltför dominerande och i deras ställe till flitigare användning återuppliva de för klangen utomordentligt viktiga övertonsstämmorna».

* S. Zachariassens mensureringsprinciper anses fortfarande grundläggande. De sammanfattades och publicerades 1974 i en italiensk facktidsskrift, redigerad av den italienske statskonservatorn, den framstående orgelspelaren Luigi Tagliavini.

Orgelrådet åtog sig att stå till tjänst med råd och upplysningar beträffande restaurationer, om- och tillbyggnader eller nybyggnader. Förslagen skulle behandlas av de tre medlemmarna gemensamt. Efter erhållet uppdrag av någon församling (kyrkoråd) var man beredd att på ort och ställe företaga inventering. Det betonades att ingen av medlemmarna vare sig ekonomiskt eller på annat sätt var bundna vid någon in- eller utländsk orgelbyggarefirma. Orgelrådet ville också införa ett anbudsförfarande för att därigenom stimulera en konkurrens och samtidigt söka i någon mån styra utvecklingen mot sundare principer.

De båda huvudlinjerna i orgelrådets verksamhet skulle alltså vara

- 1 att vårda de gamla orglarna och visa största hänsyn till det gamla orgelbeståndet
- 2 att vid om- och tillbyggnader och vid nybyggnader söka bryta loss från slentrianmässiga dispositioner och tillämpa en sund uppbyggnad av orgelklangen med för kyrkorummet avpassade mensurer i labial- och rörverk, införa övertonsstämmor och mixturer i samtliga manual- och pedalverk samt verka för återinförandet av det milda rörverket (såsom Krummhorn, Dulcian, Skalmaja i manualverken, Fagott i pedalen).

Orgelrådet förbisåg icke det åtagna uppdragets svårigheter. Man var fullt medveten om att det skulle taga lång tid innan orgelbyggarna skulle acceptera de uppställda principerna och ännu längre tid innan de kunde omsättas i praktisk handling. Det gällde ju ingenting mindre än en omställning av produktionsapparaten. En sådan omställning skulle icke kunna ske med kort varsel och efter en deklaration av ett orgelråd utan annat stöd än det som gavs av en ideell sammanslutning av präster och kyrkomusiker. Trots detta ville orgelrådet ställa sig till församlingarnas förfogande för en rådgivning som givetvis borde ske i samråd med vederbörande församlingsmusiker och samtidig

kontakt med präst och kyrkoråd. Orgelrådet kunde åberopa en viss praktisk erfarenhet genom de kontakter medlemmarna erhållit med flera församlingar. Man var vidare mån om att söka följa utvecklingen i andra länder via facklitteratur, resor och deltagande i orgelkongresser, särskilt i Tyskland där det rika gamla orgelbeståndet med ingående studier av det samma blev utgångspunkten för den tyska orgelrörelsen. Inom orgelrådet blev man tidigt klar över att det gällde att vara på vakt mot alla överdrifter. Att bygga nya barockorglar och tillverka imitationer i gammal stil skulle icke bli orgelrådets linje. Man ville slå vakt om den svenska traditionen från vårt eget orgelbyggeri från 1700- och 1800-talen och söka sig fram mot en linje som på ett måttfullt sätt ville omsätta återupptäckta klangvärden i aliquotstämmor, mixturer och rörverk.

Kort presentation av orgelrådets medlemmar

Bertil Wester (f 1902) hade tidigt ägnat sig åt att utforska det äldre orgelbeståndet i vårt land. Han hade gjort uppmätningar av luftflådor, framställt diagram av olika orgelskolors sätt att mensurera labialverket och hade just påbörjat sin avhandling om det gamla orgelbeståndet som så småningom förde fram till en doktorsgrad (Gotisk resning i svenska orglar, 1936). Han blev en ovärderlig tillgång vid ofta svårbedömda överväganden.

Waldemar Ahlén (f 1893) och *Henry Weman* (f 1897) tillhörde den organistgeneration som fick sin utbildning i orgelspelning vid musik-konservatoriet i Stockholm under Gustaf Hägg, professor och tillika organist i Sancta Klara församling (orgel: 45 stämmor, 3 man & pedal, Åkerman & Lund 1907). Båda hade dragit lärdomar av denne franskt orienterade lärare (studier i Paris). Hägg ansågs också vara en skicklig Bach-spelare. Hans undervisning ägde rum på den pneumatiska tremanualiga orgeln

i akademiens orgelsal där eleverna fick pröva uppspelningarnas alla vedermödor med orgelns eftersläpande repetition. Under studietiden spelades en myckenhet Bach och därjämte fransk orgelmusik med Guilman, Widor (orgelsymfonierna) och César Franck. Svensk orgelmusik representerades mest av Emil Sjögren, senare även Otto Olsson och Oskar Lindberg.

Max Reger var det aktuella namnet inom orgelmusiken. Detta var knappast Häggs musik. Trots detta kunde vi med stor iver kasta oss över såväl de mindre som de större verken med orgelkoralerna och den stora dubbelfugan i Regers sista opus.

Att spela Bach på akademiorgeln var ett äventyr av stora mått. Man rörde sig med en klangmassa som med avsaknad av mixturer i de tre manualverken icke hade några möjligheter att mera distinkt återgiva det polyfona linjespelet. Nu gällde det att genom en invecklad fingerekvilibristik ömsom med vänster eller höger hands fingrar peta fram en melodilinj på t ex en första manuel medan båda händerna samtidigt spelade på den andra. Det gällde att driva upp den tekniska färdigheten då målet snarast gick ut på att spela snabbt och elegant. Något annat var knappast möjligt att få fram i ett Bach-spel på denna orgel, som utgjorde en hälsosam bakgrund för vår samfälliga avsmak för rörpneumatiken. Som anställda organister fick vi senare goda orglar i Sct Jakob (Åhlén 1928) och Uppsala domkyrka (Weman 1927). Den senare orgeln (50 st, 3 man & pedal, P L Åkerman 1871) var efter fransk förebild utrustad med sleiflådor och mekanik med sk Barkerbälgar (ett system av småbälgar som underlättade spelbarheten i en stort anlagd orgel).

Genom orgelstudier utomlands (Åhlén i Dresden, Weman regelbundet i Salzburg och Wien) fick vi kontakt med orglar av annat slag liksom med en ny djupgående och analyserande pedagogik. Samtidigt vidgades orgelreperatoaren under välorienterade lärares ledning

genom att omfatta såväl den förbachska litteraturen (Böhm, Pachelbel, Buxtehude förekom knappast i Sverige) som den moderna i de stora Reger-verken men också i verk av Nepomuk David, Ernst Pepping, Günther Raphael, Hugo Distler, längre fram Reda, Bornefeld m fl nydanare. Genom resor i Italien, Österrike, Nord- och Sydtyskland, Frankrike fick man hälsosam påminnelse om att Bach kan klinga väsentligt olika i Milano, Wien/Salzburg, Hamburg, Weingarten, Paris och att Cavaillé-Coll-orglarna hade mera gemensamt med de sydtyska Silbermann-orglarna än med de gamla nordtyska och de nyare svenska.

Orgelrådet hade goda kontakter med Danmark där domorganisten i Roskilde Julius Bangert var en sakkunnig rådgivare i orgelfrågor i sitt eget land. Via Bangert fick vi kontakt med de danska orgelbyggarna och med Th Frobenius och S Zachariassen kunde man diskutera »orgeln i sig» med allt vad detta innebar av meningsfull uppbyggnad, förnuftiga dispositioner, samlad orgelklang, variabla men-surer och fint konsthantverk i de yttersta förgreningarna från oklanderligt fungerande mekaniker till detaljarbetet i de finaste rörverken för vilket allt handens arbete var absolut nödvändigt.

Den tyska orgelrörelsen

Det var efter första världskriget som man i Tyskland på allvar började systematiskt studera äldre orglar. Efter råd och lägenhet följde vi vad som hände därnere. Ett intressant inlägg i debatten var den på W Gurlitts initiativ rekonstruerade Praetorius-orgeln i Freiburg, uppbyggd 1921 (efter Praetorius' Syntagma musicum 1619) av E. Walcker, Ludwigsburg (orgeln totalförstörd under sista världskriget). Men mera spännande var det att få provspela och avlyssna den ungefär samtidigt återupp-täckta Arp Schnitger-orgeln i Hamburg (byggd 1688–91). Det var en av de främsta föresprå-

karna för den tyska orgelrörelsen, Hans Henry Jahnn, som förde denna orgel med all dess rika klangutrustning in i diskussionen. Här kunde man i original studera den 60-stämmiga orgeln med dess praktfulla verkuppställning och mekaniska funktion. Jahnn höll föredrag i Sverige. Han besökte Uppsala och ville fö i domkyrkans orgel introducera sin egen uppfinning, en s k *pneumatisk balancier* som kunde ersätta de förut omnämnda Barker-bälgar. Skillnaden mellan de båda uppfinningarna var att Jahns småbälgar sattes inuti luftkistan i omedelbar kontakt med spelventilerna. Uppfinningen hade i båda fallen samma syfte: att underlätta spelsättet i de mekaniska orglarna. Förslaget lämnades självfallet utan åtgärd.

På avstånd kunde vi likväl följa händelserna i Tyskland via den 1929 startade förnämliga tidskriften *Musik und Kirche* som under de närmaste åren blev orgelrörelsens språkrör.

En balanserad svensk orgelrörelse

Att vi i Sverige fick en orgelrörelse utan alla överdrifter kan i viss mån tillskrivas *Albert Schweitzer* och det inflytande han kom att utöva i vårt land genom sina orgelresor. Han tog tidigt avstånd från orkesterorgelns alla överdrifter och arbetade i den gamla orgelns anda sådan den representerades av S Silbermann, vars klanguppbyggnad han ansåg vara idealisk. Född i Elsass, kom han på ett märkligt sätt att stå i mitten mellan den tyska orgelrörelsen och det franska orgelbyggeriet med Cavaillé-Coll i centrum. Fransmännen behöll sin konservativa inställning till alla avancerade förnyelsesträvanden. Schweitzer ställde sig likväl icke utanför den aktuella debatten. Det var tvärtom han som vid en kongress i Wien 1909 tog initiativet till ett *internationellt orgelreglemente*, innehållande grunddragen för utformning och uppbyggnad av en orgel.

Schweitzer ville egentligen icke skapa en

ny orgel. Han bekände sig mera till grundsatserna för en restaurerad orgel som han för sin del såg förverkligad i Silbermann-epoken. Han ville knyta an härtill och arbetade för en balanserad disposition där det på ett fundament av grundstämmor fanns väl utbyggda klanggrupper i varje »verk» ända upp till lösa aliquoter och mixturer. Som en reformorgel från denna tiden kan orgeln i Sct Paul i Strassburg betecknas (byggd 1907 av Walcker): Huvudverk med 21 stämmor, därav 8 grundstämmor (inkl 2 öppna 16'), Kvinta, Terz, 3 mixturer, 3 rörverk. Positiv med 18 st med bl a 4-chorig mixtur. Ställverk med 16 st upp till 1' jämte 5-chorig mixtur och 3 rörverk.

I Sverige kom Schweitzer att taga del i den aktuella debatten. Han uttalade bl a sitt missnöje över de aktuella planerna på en ombyggnad av domkyrkoorgeln i Linköping och blev anklagad för att blanda sig i andras angelägenheter. Genom sina talrika orgelresor kom han i direkt kontakt med många svenska orglar av vilka en del stod i farozonen att ersättas med nya och han var icke sen att ta till orda.

Schweitzers orgelspel utgjorde ett värtaligt försvar för de gamla sleiflådeorglarna och hans bestämda uppfattning var att man på de moderna orglarna icke kunde spela Bachs orgelverk på det sätt som de var tänkta att framföras. Tuttit på Bachs tid var (enligt Schweitzer) klangligt så milt att hela orgelsatser kunde spelas med denna registrering. På grund av obekantskap med gamla registreringsmetoder förväxlade samtida organister sådana anvisningar och satte likhetstecken mellan ett bachskt Plenum och den moderna orgelns Tutti, ett stort orgelbrus som omöjliggjorde uppfattningen av den karakteristiska linjeföringen i t ex en Bach-fuga. Han motiverade också sitt långsamma orgelspel och menade att tempot betingades av det gamla orgelverkets tekniska förutsättningar som ej möjliggjorde det hastiga spelsätt som vanligtvis användes i de pneumatiska eller elektriska orgelsystemen. Han häv-

dade att Bach själv använde mycket moderata tempi. Detta medgav att man kunde fästa större uppmärksamhet vid en omsorgsfull och genomtänkt fraserings. Tolkningen av Bachs orgelverk kunde han klarlägga i den upplaga han utgav tillsammans med Charles Marie Widor i Paris.

Vi kunde på nära håll ta del av Schweitzers teoretiska och praktiska utläggningar av Bachs orgelmusik när vi härde honom spela och kommentera på våra egna orglar. Han kände särskild frändskap med Uppsala-orgeln som i sin anläggning starkt erinrade om César Francks orgel i Sct Clothilde i Paris (Cavaillé-Coll 1859). Han återvände flera gånger till domkyrkans orgel och det blev talrika tillfällen att samtala om tempi, fraserings, manualfördelning och registrering.

Här är icke platsen att ta upp de många frågorna om Schweitzers utläggningar av den bachska klangvärlden som ju snarare dominerades av de nordtyska orglarna och vilka i viss mån utgjorde en kontrast till de sydtyska. Att likväl den elsassiska orgeln genom sitt mellanläge kom att inverka på den senare tyska orgelrörelsen är otvivelaktigt. För vårt vidkommande blev Schweitzers insatser som »orgelräddare» en hälsosam påminnelse om våra förpliktelser att skynda långsamt fram.

1934: Orgelrådets första verksamhetsår

»Den pneumatiserade sleiflådan»

Orgelrådets första verksamhetsår sammanfaller med det genombrott som äntligen skedde i Tyskland då sleiflådan åter började användas även i större nybyggda orglar. Man kan lägga märke till att det behövdes ett 20-tal år innan de principer som deklarerats i det internationella orgelregulativet 1909 fick genomslagskraft i praktiken. Det skulle visa sig att det skulle ta ungefär samma tid innan våra svenska

orgelbyggare allmänt accepterat sleiflådan och den mekaniska trakturen och registraturen. Men i Danmark var man ett stycke före oss. Där hade man börjat med att vid tillbyggnader av gamla orglar behålla de gamla sleiflådorna och göra såväl gamla som nya luftlådor mera lättregistrerade genom att förse sleiferna med dragbälgar som styrdes elektropneumatiskt. Man vågade ännu ej taga det avgörande steget att regera en stor orgel helt mekaniskt. Den skulle vid denna tidpunkten ha blivit allt för hårdspeland och så fick man nöja sig med att förse orgeln med en riktig »klangbotten» (sleiflådan) och styra denna med elektropneumatik.

1934 fick Lunds domkyrka sin stora 106-stämmiga orgel med fyra manualer och pedal. Denna orgel som ersatte den 61-stämmiga P Z Strand-orgeln från 1832–36 (som delvis ingick i den nya) byggdes av den danska firman Marcussen & Søn. Den hade sleiflådor som emellertid regerades och trakterades via ett elektropneumatiskt system, som möjliggjorde att den stora orgeln kunde spelas och registreras med lätthet. Systemet medgav även att de olika manualerna kunde sammankopplas liksom också att man snabbt kunde få hela orgeln att ljuda i ett Tutti. Systemet medgav även anbringande av kombinationer, varigenom man kunde erhålla i förväg inställda stämkompositioner att fungera genom att trycka på en knapp eller trampa. Vi möter alltså här en kompromiss mellan gammalt och nytt. Den gamla sleiflådan hade kommit till heders men den regerades ännu med tillhjälp av orkesterorgelns alla tillbehör.

Vi accepterade med tacksamhet »den pneumatiserade sleiflådan» av flera orsaker: den kunde behållas om den var i gott skick, den kunde hanteras med lätthet vid registreringen, den kunde rädda den gamla orgelklangen genom att låta piporna ljuda på den gamla klangbotten, den kunde vara ett påtryckningsmedel att vid tillbyggnader bygga nya

luftlådor med samma system. När allt kom omkring blev anbringandet av dragbälgar på sleiferna ett enkelt och ganska oförargligt sätt att rädda det väsentliga i en äldre orgel: klangvärdet.

Man kunde gå ett steg längre. Då en mekanik var utsliten eller för tungspelad kunde trakturen på samma sätt pneumatiseras genom att placera småbälgar, en för varje spelventil, under luftkistan. Detta var ett radikalt ingrepp som mestadels medförde att trakturmekaniken helt förstördes.

Detta sätt att pneumatisera en sleiflåda för att underlätta spelsättet i de äldre orglarna var ingalunda idealiskt men kunde försvaras. Man kunde inte undgå att höra det flåsande ljus som uppstod när bälgarna öppnades och stängdes, särskilt märkbart vid Tutti då alla sleiferna skulle ryckas ut på en gång. Orgeln skälvde liksom av obehag inför detta föga orgelmässiga sätt att låta sig behandlas.

I den första rapporten från orgelrådets verksamhet berör Wester detta sätt att genom pneumatisering bibehålla en sleiflåda. Det låg nära till hands att vilja bygga ut en enmanuallig orgel med s k bihangspedal med en andra manual och självständig pedal. Detta kunde genomföras då en orgel icke var av den kvalitet eller hade det historiska värde att den borde renoveras och bibehållas utan ändringar eller tillägg.

I sin rapport anför Wester en standarddisposition från omkring 1920–30:

Manual I: Borduna 16', Principal 8', Gamba 8', Dolce 8', Flute harmonique 8', Oktava 4', Trumpet 8'

Manual II: Violin 8', Rörflöjt 8', Salicional 8', Violin 4', Eufon 8'

Pedal: Subbas 16', Violoncell 8' (lånad från Gamba 8')

Orgelrådet försöker lätta på 8'-dominansen där framför allt stråkstämmorna med sina

snäva mensurer dominerade och föreslår följande:

Manual I: Kvintadena 16', Principal 8', Gedackt 8', Oktava 4', Spetsflöjt 4', Oktava 2', Mixtur 4 chor, Corno 8'

Manual II: Flöjtprincipal 8', Rörflöjt 8', Gemshorn 4', Nasard 2 2/3', Terz 1 3/5', Blockflöjt 2', Krummhorn 8'

Pedal: Subbas 16', Oktava 8', Nachthorn 4'

En jämförelse mellan de båda dispositionerna visar en klar tendens. Orgelrådet siktar mot en övertonsrik och ljusare orgelton. Man bygger upp de båda manualverken till 2'. Hittills är det endast huvudverket som har fått den fullständiga uppbyggnaden med en mixtur. I stället för den skrällande och hårda trumpetten har kommit en mildare Corno.

I manual II kommer som en nyhet de båda lösa aliquoterna Nasard och Terz, stämmor som i hög grad berikade möjligheterna att bilda nya klangbildningar tillsammans med en rörflöjt eller ett Krummhorn vid ett cantus-firmus-spel till »ackompanjemang» av huvudverkets Gedackt 8'. Även pedalen kan uppvisa en självständigare funktion. Den har fått bärighet genom Oktava 8'. En viss klangbalans mellan de två manualverken har ernåtts och helt nya möjligheter har öppnats för såväl gudstjänsten som konserten. I Tidskrift för svenskt gudstjänstliv konstaterar man att orgelrådet hade startat »inte en dag för tidigt». Detta framgick också av ärendenas antal: ett 60-tal orgelärenden redan första året.

Att orgelrådet från början kom att anlitas i så stor utsträckning berodde främst på att Riksantikvarieämbetet genast knöt kontakt med rådet. Det skedde genom den dåvarande chefen *Sigurd Curman* (riksantikvarie från 1923). Med tacksamhet och glädje hälsade han detta nya initiativ och ett intimt samarbete blev följden. Orgelrådet blev det rådgivande organ som ämbetet hittills saknat

och ganska snart remitterades ämbetets orgel-ärenden till orgelrådet för yttrande i såväl konserverings- som restaurerings- och nybyggnadsfrågor. Samarbetet blev det allra bästa. Detta gällde även Kungl Byggnadsstyrelsen där arkitekten Ragnar Hjorth från 1923 var chef för dess kulturhistoriska byrå.

Handläggningen av orgelärenden hade alltså tagit sin början. Några revolutionerande omvälvningar var inte att vänta eftersom den helpneumatiska orgeln (Rooseveltlådor, rörpneumatik) helt dominerade svenskt orgelbyggeri och skulle så göra ytterligare ett tiotal år framåt. Orgelrådet hade inte befogenheter att utfärda några föreskrifter men fortsatte sin upplysningsverksamhet.

I KSV:s orgelarkiv saknas uppgifter för 1934. Från 1935 redovisas endast tre orgelärenden. Enligt rapport från orgelrådet (Åhlén) i Tidskrift för Kyrkomusik och svenskt gudstjänstliv skulle antalet ärenden under åren 1934–36 ha varit 110. Inför denna anhopning av ärenden var det uteslutet att söka fullfölja planerna på personligt besök ute i församlingarna av någon av orgelrådets medlemmar. Behandlingsproceduren måste förenklas. Under de första åren sammanträdde medlemmarna någon gång i månaden i Stockholm, vanligtvis i ordförandens (Åhlén) hem för genomgång av ärendena. Förfrågningar kunde ställas till någon av de tre ledamöterna men behandlades gemensamt. På grundval av dessa beslut uppgjordes förslag till lämplig planläggning. Förslagen sändes till riksantikvarieämbetet f v b till respektive församlingar. Till ämbetet insända förslag från församlingarna remitterades för yttrande till orgelrådet.

Orgelrådet saknade möjligheter till en systematisk arkivering av ärendena. Dess uppdragsgivare var en ideell förening som saknade möjligheter att ekonomiskt stödja företaget. Att anställa en skrivhjälp var uteslutet. Alla utgifter för expediering av ärenden (papper, porto, telefonavgifter, resekostnader m m) åvilade

medlemmarna av orgelrådet. Någon gång kunde ordföranden vid en mera ingående behandling av ett ärende begära ett arvode av 50 kr men det är betecknande att ordföranden samtidigt meddelade samma församling att »det råd som här givits kostar ingenting. Dock anser jag mig böra nämna att orgelrådet är så överlupet av ärenden att det egentligen icke kan åta sig något utan ersättning.»

Våra svenska orgelbyggare började alltmera acceptera de nya riktlinjerna. Detta gäller framför allt dispositionsprinciperna, trots de stora förändringar i ett konventionellt klangtänkande detta måste innebära. Om man tidigare stått ganska oförstående inför en Quinta 2 2/3' som icke sällan utbyttes mot en Salicional 8', måste man nu på allvar söka bemästra inte endast byggandet av lösa aliquotstämmor, mixturer, scharfer, rörverk utan också få allt att klinga orgelmässigt och tillika samordnat. En av de mest progressiva svenska orgelbyggare vid denna tid var den unge Nils Hammarberg i Göteborg. Han hade visat sig lyhörd för nya idéer. Han lät anställa en tysk pipmakare med vidgad erfarenhet i såväl piptillverkning som intonation. På de nya orglarna kunde organisterna snart orientera sig i den nya klangvärlden. Det blev spännande upplevelser att göra sammanställningar av ex Gedackt 8 med en Nasard eller Terz eller bådadera eller motsvarande kombinationer med det nya rörverket Krummhorn 8. De bachska koralförspelen fick en helt annan klangdimension än tidigare för att inte tala om linjespelet i en Bach-fuga. På kort tid började orgelbyggarna att fylla sina orderstockar och beställningarna gällde snart de närmaste två åren. De alltmåra skönt klingande orglarna framdrev en hälsosam konkurrens där kvaliteten mestadels fick fälla utslaget.

En ny klangvärld

Som ett exempel på orgelrådets rekommendationer kan anföras förslaget till ny orgel 1935

för Åsele kyrka (Luleå stift). Församlingen begärde förslag av ordföranden till en ny orgel. Det blev följande:

Huvudverk: Kvintadena 16', Principal 8', Gedackt 8', Oktava 4', Rörflöjt 4', Oktava 2', Kvinta 2 2/3', Mixtur 5 chor (C; 1, 1/3, 1, 2/3, 1/2), Trumpet 8'.

Swällverk: Flöjtprincipal 8', Kvintadena 8', Fugara 8', Gamba 4', Blockflöjt 2', Nasard 2 2/3, Terz 1 3/5', Zimbel 3 chor (C: 2/3, 1/2, 1/3), Krummhorn 8'.

Pedal: Principal 16', Subbas 16', Oktava 8', Nachthorn 2', Skalmesja 4', Trumpet 16'.

Förutom sedvanliga normalkoppel:

Okt. högre i manual II på pedalen

Okt. högre i manual II på manual I

Okt. lägre i manual II på manual I

Två fria kombinationer, Forte- och Tutti-koppel, registersvällare. Rörpneumatik. Lufttrycket skulle icke överstiga 80 mm.

»Sparsamt med kärnstick, vid mensur i Nachthorn 4.» Zink i piporna »må icke förekomma».

Vi var på god väg mot en balanserad orgelklang med fullt utbyggd mixturklang i de båda manualverken. Ytterligare tillfogades 4'-koppel som en extra förstärkning. För att åstadkomma en 16'-effekt anlades ett 16'-koppel på manual II till manual I. Denna praxis med 4'- och 16'-koppel tillämpades några år framåt. Det var en eftersläpning av koppelpraxis från den pneumatiska orgeln.

Vid behandlingen av ett fall som detta åtog sig orgelrådet också en bedömning av inkomna anbud. Fem orgelbyggare hade inlämnat förslag, bland dem den danske Th. Frobenius, som förordades med den motiveringen att han använde kägellådor i stället för Rooseveltlådor (de förra ansågs ha en »vänligare» tonansats), dessutom hade han ett lägre kostnadsanbud. Frobenius bifogade en ritning över orgelns anläggning och uppställning, en

nyhet i anbudsgivningen som uppskattades av orgelrådet. Av denna framgår tydligt hur firman vid denna tidpunkt anlade trakturen. Han hade kommit ett stycke på väg mot den mekaniska trakturen med vilken han inrättade spelbordet. Abstrakterna (de smala träribborna, anhängda med lädermuttrar i bakre ändan av tangenterna) fördes från spelbordet via vinklar och vällar in till en s k kopplingsmaskin (en serie småbälgar, lika många som tangenterna). Från denna maskin gjordes en omkoppling till de blyrör som sedan lätt och ledigt distribuerade luften till kägellventilerna. Genom denna anordning hade orgelspelaren förmöjnelsen av att spela på en mekanisk orgel. Det hela kändes stabilare i händer och fingrar i jämförelse med den ofta alltför lätta och undanglidande touchen i de helpneumatiska anläggningarna. I yttrandet får orgelbyggaren beröm för sin »förmåga att i praktiken lyckligt kunna omsätta orgelreformrörelsens idéer.»

En 23-stämmig orgel betingade ett pris av 15 500 kr. Härtill kom vivre för två orgelbyggare under ca 7 veckor. Detta skulle bekostas av församlingen och var beräknat till 568 kr.

Orgelrådet visade förståelse för organisternas önskemål att få de enmanualiga orglarna utbyggda till att omfatta två manualer och självständig pedal. Detta kunde innebära att en gammal sleiflåda »pneumatiserades» (dragbälgar för registren, småbälgar för ventilerna) och att en andra manual och en självständig pedal fick Rooseveltlådor/kägellådor. Denna blandning av två olika luftlådstyper i samma orgel skapade givetvis en viss osäkerhet under denna övergångsperiod. Någon annan möjlighet att komma vidare fanns emellertid inte vid denna tid då våra egna orgelbyggare ännu inte var mogna för en fullständig omställning av produktionen. Att endast hänvisa organisten att fortfarande använda sin enmanualiga orgel, kanske med en bihangspedal, kunde knappast

försvaras i en tid när intresset för orgeln och orgelspelet gick mot en förnyelse.

På samma sätt utbyggdes flera orglar såsom Lid (1936) och Ripsa (37) (båda i Strängnäs stift).

Ett allvarligt försök gjordes att vid en tillbyggnad av en äldre orgel försöka få samma luftlådesystem. Det gällde Elfvestad (Linköpings stift) där det fanns en Wistenius-orgel från 1776 med ljudande fasad och ett 10-tal stämmor. Orgeln blev föremål för en ingående undersökning av W Ahlén som blev begeistrad över de gamla stämmornas ljudkvalitet och utbrast: »Nutida orgelbyggare, kommen hitåt, observandum et imitandum!» Men slutsatsen vid denna tid är typisk: »Här finns något utomordentligt värdefullt att bygga vidare på.» Visserligen hade en del stämmor ersatts med nya (1902) och en tillbyggnad kunde därför anses försvarlig. Orgelrådet föreslog alltså en tillbyggnad av en andra manual och självständig pedal med bibehållande av den gamla luftlådan. De nya skulle också byggas som sleiflådor. Så hade också skett om orgelrådets rekommendation hade följts att anlita Frobenius som nu hade inställt sig på en dylik tillverkning. Nu blev prisfrågan avgörande och arbetet gick till den nyinträdande Bo Wedrup, Uppsala. Som i så många andra fall slutade det hela med en kompromiss: pneumatisk traktur och registratur, bibehållande av den gamla luftlådan, nytt spelbord, utbyggnad till f^3 .

Några betänkligheter från församlingens sida beträffande utbyggnad fanns icke. Man ville av kostnadsskäl begränsa det hela. Handläggningen av ärendet blev omfattande vilket framgår av korrespondensen mellan församlingens kyrkoherde, prosten Henning Magnell, Skeppsås, och orgelrådet. Den omfattar 22 sidor. Det illustrerar det rådande förhållandet att prästen som ordförande i kyrkorådet var den som hade ansvaret inför församlingen vilket icke hindrade att församlingsmusikern oftast var pådrivande initiativtagaren.

Genomgående nya sleiflådor för utbyggnaden erhöll orgeln i Mellösa (Strängnäs stift). Här var det en Setterquist-orgel från 1875 som utökades till två manualer och pedal från 10 stämmor till 16. Det var Frobenius som här fick visa prov på framåtanda.

Ytterligare ett steg mot en balanserad orgelklang togs när de båda manualverken ställdes i bättre relation till varandra. Före orgelrörelsen betraktades andra manualen mer eller mindre som det svaga preludieverket. Det hörde till preludierutinen att hålla sig till de milda stämmorna inom svällverket som i de större orglarna även kunde innehålla en ganska grumlig $16'$ -stämma. Denna stämma försvann först av alla men länge dröjde Principal $8'$ kvar såsom »grundstämma» även i manual II. Ett steg vidare var att mot huvudverkets uppbyggnad på Principal $8'$ föra in Principal $4'$ i manual II. Mot detta borde en fullt utbyggd pedal ha en Principal $16'$. Undantagsvis kunde detta genomföras i ett tidigt skede. Avgörande faktorer var såväl utrymme som ekonomi. Om manualverken erhöll en fullständig disposition upp till mixturer med rörverk fick pedalen oftast nöja sig med en Subbas $16'$ plus några få därtill upp till en $4'$ flöjt.

»Omskurna orglar»

Principiellt tog orgelrådet avstånd från den enkla metoden att klangligt förvandla en orgels disposition genom att »skära om» ett antal orgelstämmor. Snävt mensurerade stråkstämmor kunde snabbt förvandlas till vidare mensurerade genom uppflyttning och samtidigt nedskärning av piplängderna. Detta kunde ske för att tillfredsställa en del organisters behov av större klanglig rörlighet, helst som dessa operationer kunde genomföras för en jämförelsevis ringa kostnad. De oftast överrepresenterade stråkstämmorna kunde på detta sättet komma att klinga som $4'$ eller som kvint- och terzstämmor. Metoden kom till använd-

ning framför allt av de orgelbyggare som i avsaknad av egna fullt utrustade verkstäder icke hade möjligheter att själva tillverka orgelpipor. En fabriksorgel från Gebrüder Rieger (från 1920) kunde vederfaras följande föryrgring: Gamba 8' blev Principal 4' (!), Eolin 8' – Gemshorn 2', Voix cel. 8' – Kvinta 2 2/3', Salicional 8' – Oktava 2'.

Orglar av denna typ hörde liksom de »pneumatiserade sleiflådorna» till det övergångsstadium som väntade på en avlösning av den »riktiga» orgel för vilken orgelrådet propagerat i tal och skrift. Att vägen skulle kantas av kompromisser var naturligt. Det gällde att övervinna ett segt motstånd vilket bl a framgick av orgelrådets yttrande (Mellösa) där ordföranden klagar över att en del svenska orgelbyggare visat en viss obenägenhet när det gällde »tidens krav på den klangliga gestaltningen av orgeln. Man har tydligen inte *velat* ge sig i kast med aktuella problem utan enständigt hållit fast vid gamla inrotade principer.» »Att danska orgelbyggare är våra svenska överlägsna i facket kan absolut inte bestridas. Vi måste nog, hur förödmjukande det än är, tillstå att den danska orgelbyggarekonsten över huvud taget står ett gott stycke högre än den svenska.»

Men våra egna började så småningom försöka följa nya riktlinjer med mer eller mindre lyckat resultat. Helt misslyckat blev ett försök av en svensk orgelbyggare som i sin iver att vilja följa med i utvecklingen på eget bevåg åtog sig att göra en tillbyggnad av en gammal orgel med mekanik och sleiflåda för manual II. Vid avsyningen var orgeln ospelbar. Med möda kunde den annonserade återinvigningen äga rum, men orgeln måste underkännas. Det kunde också brista i beräkningarna på annat sätt. En orgel befanns ha för snål lufttillgång med svåra svankningar som följde. Här måste luftkanalerna delvis läggas om och ny fläkt med större kapacitet installeras. Felaktigheter av detta slag hörde emellertid till undantagen.

Misstagen var nödvändiga för att svenska orgelbyggare skulle kunna gå vidare.

På sina håll ville man låta påskina att orgelrådet ensidigt sökte befrämja en viss stilart, närmast barockmusiken och därmed omöjliggöra framförandet av verk från olika musikstilar och skilda epoker. Här fick rådet tillfälle att framhålla att de nya idéerna icke var ett uttryck för en hastigt övergående moderörelse. Man ville snarare hävda att ett utbyte av ofta dubblade stämmor mot stämmor av högre fottal gjorde orglarna i klangligt avseende rörligare och bättre anpassade för deras användning vid ett allsidigt spel i gudstjänst eller konsert. Detta bevisades av vad som just höll på att ske. »Reformrörelsens idéer har utlöst ett intresse så livligt att det t o m betecknats som en väckelse.»

Orgelrådet var mån om att betona att man aktade sig för överdrifter. Med detta ville man taga avstånd från mera extrema yttringar i orgelrörelsens hemland, Tyskland.

Orgelbyggarna var lojala att följa orgelrådets förslag utan egentliga invändningar. 1937 gällde det ett förslag att pneumatisera sleiflådorna i orgeln i Helgesta (Sörmland). Här anmälde emellertid firman Setterquist (Örebro) att den ej önskade åtaga sig att om- och tillbygga en gammal orgel på numera vedertaget sätt. »Flerfaldiga gånger har det visat sig att en orgel med gamla mekaniska sleiflådor som pneumatiserats ej arbetar tillfredsställande.» Det torde icke ha varit omtanken om den gamla orgeln som låg bakom detta yttrande, snarare en önskan att vilja bygga helt nytt. Orgelrådet påvisar fördelarna av att sleiflådorna på detta sättet tas tillvara. Däremot framhålls risken av att omplantera gamla pipor på moderna luftlådor. »Charmen i pipornas klang kan genom ett dylikt förfarande äventyras, ja gå förlorad.» Orgelrådet tillbakavisar med kraft varje åtgärd genom vilken orgelklangen skulle kunna tänkas bli försämrad.

Aktsamheten om orgelklangen framhålls

särskilt i samband med förslaget att i Eksjö kyrka bygga om en orgel av bröderna Nordström från 1867 (Wistenius-fasad). Två orgelbyggare, däribland Setterquist, hade velat ersätta sleiflådorna med luftlådor av ny typ. Detta avråddes bestämt av orgelrådet som nu kunde hävda att tillbyggnaderna för en andra manual och pedalen borde göras som sleiflådor i anslutning till orgelns utrustning i övrigt. Detta kunde också genomföras.

Gammal och ny orgel i samma kyrka

Olof Schwan (1744–1812) representerar en höjdpunkt i svenskt 1700-tals orgelbyggeri. Han anses som den förnämste representanten för den från familjen Cahman utgående svenska 1700-talsskolan. Endast ett fåtal av det 40-tal orglar han byggde finns kvar i oförändrat skick. Till dem hör orgeln i Hökhuvuds kyrka (Uppland) som han byggde 1783 tillsammans med M Swahlberg. Orgeln har 8 stämmor på samma luftlåda. Orgeln restaurerades 1936 av O Hammarberg, Göteborg. Då församlingen önskade en större orgel med dåtida önskade resurser, kunde detta förverkligas genom att placera den nya orgeln bakom den gamla som alltså behåller sin rangplats främst på orgelläktaren. Den 19-stämmiga nya orgelns klangutveckling kom givetvis att hämmas genom denna uppställning bakom den gamla. Anordningen utgjorde likväl en acceptabel lösning när tillräckligt utrymme fanns på orgelläktaren. Här har man ett utsökt tillfälle till jämförelser mellan gammal och ny orgelklang.

Vidgade kunskaper – fortsatt upplysningsverksamhet

Bertil Wester fortsatte sina inventeringar och uppmätningar av gamla orglar. Fram till 1937

kunde han redovisa de äldre orgelbyggarnas sätt att arbeta med variabla mensurer framför allt genom de noggranna uppmätningarna av Schiörlin-orgeln (fr 1813) i Vislanda och Söderling-orgeln (1861) i Sct Ibbs kyrka på Hven. Dessa hans arbeten tillförde orgelrådet värdefulla kunskaper. Med museimannens fackmässiga syn på de gamla orglarna förenade han också förståelse för kyrkorgelns funktioner i konsert och gudstjänst. Då han kunde påvisa att Schiörlin-orgeln sedan den byggdes hade undergått stora tekniska förändringar drog han sig ej för att förorda en tillbyggnad enligt den tidens praxis. Detta skedde ungefär samtidigt som orgelrådet kunde uppträda med allt starkare krav på att äldre sleiflådor skulle bevaras (Stora Malm, Strängnäs stift, Grytnäs, Västerås stift).

En fråga av stor betydelse var det sätt på vilket organisterna använde den nya orgeln med alla dess möjligheter till klangblandningar. Ovissheten beträffande konsten att registrera var ganska stor kanske mest beroende på det ringa tidsavståndet till 20-talets orgel som fortfarande dominerade tänkesättet. På dessa orglar var klangvariationerna begränsade. Det rörde sig huvudsakligen om styrkegrader mellan starkt och svagt. Det svaga representerades av stråkstämmorna i man II, det starka av trumpeterna i man I. Härtill kom i huvudverket den tjocka Borduna 16' som oftast fick följa med även i det ordinarie koralspelet. I den nya orgeln tillkom nu de lösa aliquotstämmorna, mixturerna och de mildare rörverken. Frågorna blev många: på vad sätt kunde man använda en Nasard, en Terz, en mixtur? Hur skulle man registrera koralförspel av Buxtehude, Bach? Hur skulle man kunna variera det egna preludierandet i gudstjänsten? Dessa frågor var lättare att besvara för den som förfogade över den nya orgelns alla möjligheter. Det blev svårare för den som fortfarande måste kämpa med sin 20-talsorgel och försöka att efter bästa förmåga »översätta» den övertons-

rikare orgelklangen på de klangfattigare instrumenten.

Artiklar i fackpressen bidrog till att klargöra begreppen om stämmornas användning. Betydelsefullt i detta sammanhang blev den 1936 utgivna handledningen i orgelkännedom, *Orgelkonst*, av Carl E Rosenquist. Här tar författaren upp frågorna om orgelstämmornas funktionsduglighet, samtidigt ett klargörande av vad orgeln ville och kunde vara när den var som bäst utrustad.

Som en praktisk hjälp för organisterna att orientera sig i den klassiska orgellitteraturen och samtidigt få den att klinga med en lämplig registrering kom samma år *Orgelskola* av Henry Weman. Utgivaren utgick från den i orgelskolan presenterade normaldispositionen för en 20-stämmig orgel om två manualer och pedal. För varje orgelstycke lämnades ett förslag till registrering. Samlingen omfattar kompositioner från tidig italiensk, fransk, spansk och tysk orgelmusik fram till 1750. I orgelskolan finns även förslag till hur kompositionerna lämpas sig som postludier i gudstjänsten. Orgelskolan fick hastigt en stor spridning och finns nära nog i alla notskåp på våra svenska orgelläkatre.

Samlingen *Postludier*, utgiven av Runbäck-Ahlén bidrog till att rikta uppmärksamheten på såväl den äldre som nyare orgellitteraturen. Den hör liksom orgelskolan till standardutrustningen för församlingarnas orgelarkiv.

Breddningen av organisternas repertoar och sättet att återgiva kompositionerna med mera differentierade klanger bidrog att öka intresset för orgeln och orgelmusiken. Det blev mera attraktivt att spela orgel, samtidigt som det blev mera spännande att lyssna till orgelmusik. Orgelaftnar anordnades allt tätare inte endast i städerna utan också i landskyrkorna. I gudstjänsten visade det sig att man lättare kunde hjälpa fram församlingssången genom en ljusare registrering än med den tidigare obligatoriska Borduna 16' som bottenklang.

Gammal orgel räddas

Pehr Schiörlin (1736–1815) är den förnämste representanten för östgötafalangen inom svenskt 1700-tals orgelbyggeri och var jämte O. Schwan sin tids ledande orgelbyggare. Han producerade sig främst i Östergötland och Småland och byggde ej mindre än ett 70-tal verk. Av dessa är orgeln i Ö. Skrukeby från 1794 med sina 10 1/2 stämmor den enda praktiskt taget orörda av hans orglar. Orgelrådet kunde förhindra att orgeln skrotades och lyckades 1938 åstadkomma en restaurering varigenom samtliga bevarade pipor återställdes i fullgott skick. Orgeln trakterades av bl a Albert Schweitzer när han i oktober 1951 gav sin sista orgelkonsert i Sverige.

En ny stororgel

fick Karlstads domkyrka 1939–40 då den präktiga Åkerman & Lund-orgeln från 1878 om- och tillbyggdes av den danska firman Marcussen & Sön. Orgeln fick 58 stämmor, fördelade på tre manualer och pedal. Med S. Zachariassen som chefsbyggare fick orgeln givetvis en balanserad stämutrustning. På det tekniska området utrustades den med mekanisk traktur. Så hade också blivit fallet med registraturen om icke den dåvarande organisten Otto Nordlund uttryckte sina farhågor att icke tillräckligt snabbt kunna hantera registreringen i en orgel av detta omfång. Det helmekaniska tänkandet förorsakade många organister ett visst bryderi. Om man inte ville hålla sig till alltför stela registreringar måste man i ännu större omfattning nödgas anlita två registranter som helst i det rätta ögonblicket utförde önskade klangväxlingar. Dessa frågor var aktuella särskilt beträffande de större orglarna över 25–30 stämmor.

Ryggpositivet på väg

I det internationella orgelregulativet från 1909 hävdade man att den fullständiga orgeln borde disponeras med tre manualverk och pedal. Det ena manualverket borde gestaltas som ett ryggpositiv med placering i läktarbröstet. I Sverige fanns en del förnämliga orgelfasader från äldre tider med ryggpositiv vilkas prospektpipor vid ombyggnader bringats att tystna. Ryggpositivet i den förnämliga orgelfasaden i Kristianstads Trefaldighetskyrka tjänstgjorde som notskåp. Det illustrerar på ett slående sätt att man saknade förstäelse för ryggpositivets funktion. Vi kunde visserligen studera och lyssna till ett fungerande ryggpositiv i den cahmanska Lövstabsbruksorgeln. Detta betraktades emellertid mera som ett överblivet kuriosum från en gången tid, en historisk relik utan betydelse i den pågående utvecklingen. För att få lyssna till den fullständiga orgeln av nytt märke måste man resa ner till Tyskland. Ett och annat ryggpositiv började ljuda i Danmark som även här blev idégivaren för den vidare utvecklingen i vårt land. Anläggandet av ett ryggpositiv var emellertid en angelägenhet som i hög grad kom att beröra myndigheterna. De måste lämna tillstånd till att bryta igenom ett läktarbröst om ryggpositivet skulle få den plats det behövde för att göra sig gällande. Om det var en läktare med arkitektoniska värden eller med målningar i läktarens fält blev det svårt för att icke säga omöjligt att övertygande föra ryggpositivets talan i byggnadsstyrelsen vars ledning, hur samarbetsvillig den än var, knappast kunde förväntas inse betydelsen av att en orgels samlade klangkapacitet borde tillmätas större betydelse än ett aldrig så skönt utformat läktarbröst. Det skulle dröja ännu några år innan man ville erkänna att ett ryggpositiv kunde arkitektoniskt berika utformningen av ett västparti. Härtill kom att ett ryggpositiv krävde utrymme för att komma till sin rätt. Man var icke beredd att vidtaga

de åtgärder som mestadels fordrades för att vidga läktarutrymmet i motsvarande grad.

Märkligt nog lyckades det emellertid att även i en känslig kyrkointeriör genomföra tillbyggnaden av ett ryggpositiv till en gammal orgel så pass tidigt som 1939. Efter många underhandlingar gavs tillstånd här till i *Skänninge kyrka*. Detta kom att ske samtidigt som den förnämliga Lars Wahlbergs-orgeln från 1772 ombyggdes och utökades. Det innebar en trygghetskänsla att arbetet lades i Sybrand Zachariassens händer (Marcussen & Søn, Aabenraa). Det gällde ju att dels pietetsfullt restaurera en gammal orgel och att därtill genom tillägg av ett helt nytt ryggpositiv samordna verken till en helhet, en krävande uppgift som fordrade suverän behärskning av alla klangproblem. Från orgelrådets sida var det nödvändigt att försöket måste lyckas. Mycket stod på spel: byggnadsstyrelsen måste få ett övertygande bevis på att ett ryggpositiv kunde vara en tillgång i klangligt avseende och att anläggningen försvarade sin plats i sammanhanget utan att störa den känsliga kyrkointeriören. Församlingen måste övertygas om att den satsat riktigt när den nu gick i bräsch för ett dyrbart projekt som tillika avvek från det vanliga. Detsamma gällde organisten som i själ och hjärta stod närmare en konventionell elektromekanisk orgelanläggning. Nu avlöpte det hela lyckligt. De ljudande fasaderna erbjuder icke en dast en skön anblick. Det lyckades orgelbyggaren att med en försiktig komplettering av det gamla pipbeståndet förena de nya stämmorna och skapa en enhet med sällsynt god sammanmältningsförmåga. Orgeln blev med rätta uppmärksammas i vida kretsar. Detta framgår bl a av att den i en konkurrens med ljudupptagningar från ett stort antal orglar på kontinenten utsågs som den klangskönaste och mest lämpade för den stora inspelningen av Buxtehudes orgelverk, verkställd av Alf Linder på ett av de stora utländska grammofonbolagen.

Uppsala domkyrkas stora orgel

Orgeln byggdes 1871 av Per Larsson Åkerman, den svenska orgelbyggare som efter utlandsstudier i Tyskland och Belgien blev en skicklig intonatör och en av vårt lands allra främsta orgelbyggare. Vid en utställning i Paris 1855 där firman Merklin & Co, Brüssel, kunde förevisa en 33-stämmig orgel som intonerats av Åkerman, blev han belönad med guldmedalj. Under utställningen hade han tillfälle att studera orglarna i pariskyrkorna och besöka de franska orgelbyggarna bl a även Cavaillé-Coll-firman. Vid sin återkomst till Sverige introducerade han en hel del nya stämmor bl a de överblåsande flöjterna och några nya tungstämmor. Av hans orglar blev den i Uppsala den mest berömda. Den utrustades med fyra luftlådor för såväl manual- som pedalverk (vanligtvis endast två), ett system som fördelaktigt inverkade på lättheten att registrera även en stor orgel med 50 stämmor. Vidare utrustades orgeln med s k Barker-maskin, en anordning av småbälgar som underlättade spelbarheten i den stort anlagda orgeln. Även om dispositionen visade franskt inflytande saknade den många av de för denna tid typiska franska övertonsstämmor. Detta gäller särskilt andra och tredje manualens stämmor. Dubbleringen av likartade 8'-stämmor anknyter till dåvarande svensk praxis. Klangutvecklingen är imponerande och mäktig, inte minst beroende på pedalen som inrymmer något så sällsynt som en öppen Principal 32' och därtill en Contrabasun 32'. Till det mäktiga intrycket bidrar även kyrkans akustik med en (besvärande) efterklang av 10–12 sekunder.

För att söka erhålla större klarhet och möjlighet till klangblandningar företogs 1939 en försiktig »tonuppyftning» genom att ett tiotal umbärliga 8-fots dubblade labialstämmor utbyttes mot övertonsstämmor och rörverk. Genom denna omdisposition erhöll även andra och tredje manualerna sina mixturer och lösa aliquoter. I Man. I tillbyggdes en

andra mixtur. Man. II erhöll såväl Sesquialtera, 2' flöjt, Qvinta 1 1/3' som en 4-chorig Scharf. Härtill också två nya rörverk: Krummhorn 8' och Rankett 16'. Man. III fick såväl en 5-chorig Mixtur som en 3-chorig Cymbel och därtill på en tillbyggd pneumatisk luftlåda de båda så nödvändiga Nasard 2 2/3' och Terz 1 3/5'. Pedalen förblev oförändrad.

Det ansågs naturligt att detta arbete utfördes av P.L. Åkermans arvtagare, Åkerman & Lund, som vid den tiden hade en skicklig intonatör, J. Brüstle. I vanliga fall tillföll överblivna pipor den firma som genomförde ett orgelombygge i enlighet med en oftast förekommande paragraf i kontraktet: »Orgelbyggaren förfogar över eventuellt överblivna pipor». I Uppsala sattes stopp för detta förfaringsätt och det beslutades att alla uttagna pipor skulle förvaras för att eventuellt kunna återinsättas. De skulle under alla förhållanden finnas tillgängliga för orgelforskningen såsom tillhörande en lysande period i svenskt orgelbyggeri.

Något senare (1941) skulle *Växjö domkyrka* få sitt ryggpositiv. Det blev samma danska firma som om- och tillbyggde den gamla orgeln till ett stort verk om 51 stämmor fördelade på huvudverk (12 st), ryggpositiv (11 st), svällverk (16 st) och pedal (12 st). Orgeln fick en effektiv disposition med mixturer och rörverk. H-verket har såväl Mixtur som Cornett, ryggp. Scharf, lösa aliquoter och 2 rörverk, sv-v. Mixtur, Cymbel och 4 rörverk, pedal 6-chorig mixtur och 4 rörverk. Som framgår av dispositionen har orgeln ett expressivt svällverk som tillgodoser kraven på allsidig och mångfasetterad reproduktion av orgelmusik från skilda epoker. Här kan göras full rättvisa åt Bach, Cesar Franck och modern orgelmusik. Som ett anmärkningsvärt mellanspel i ryggpositivets historia kan nämnas att planläggaren av orgeln tog stor hänsyn till kantorn, som vid denna tiden bl a fullgjorde uppgiften att vara försångare vid söndagens gudstjänster (församlingen hade såväl organist som kantor). Då

han ville behålla sin gamla plats i mitten framme vid läktarbröstet, delades ryggpositivet i två delar med ett par meters avstånd, säkerligen den mest magnifika platsen för en svensk kantor! Tyvärr sammanbyggdes ryggpositivets båda delar vid domkyrkans restaurering på 60-talet.

Kyrka med tre orglar

Albert Runbäck i Båstad var en av våra framsynpta kyrkomusiker. Som tidigare nämnts »räddade» han den i kyrkan befintliga gamla orgeln från att förstöras i samband med att kyrkan fick sin nya orgel 1932. Den rika kyrkomusikaliska verksamheten ledde fram till en rörlighet i musikutövningen som icke var så vanlig. Kyrkokören blev ej bunden att sjunga endast från läktaren. En ur akustisk synpunkt lämplig plats visade sig vara koromgången bakom altaret. Här kunde Runbäck 1939 placera en liten stödorgel med Gedackt 8' och Principal 4' (den senare i fasaden). Den kan betecknas som en föregångare till *kororgeln* som ännu ej fått sitt genombrott. Runbäck hade alltså tre orglar till förfogande. Detta gav rika tillfällen till den liturgisk-musikaliska verksamhet som under Runbäcks regi kom att präglade betydelsefulla koralveckorna i Båstad. Här gavs rika tillfällen att lyssna in såväl gammal som ny musik och pröva orglarnas förmåga till klangblandningar.

Förstärkt rådgivning

Genom sin doktorsavhandling och mångfalden av uppmätningar av gamla orglar hade Bertil Wester skärpt uppmärksamheten på *ljudkvaliteten*. På grund av sjukdom måste han avstå från att vara aktivt verksam inom orgelrådet. Det blev nödvändigt att skaffa en ersättare. Därvid blev det naturligt att invälja A. Runbäck, t v som adjungerad ledamot av orgelrådet. Ge-

nom detta inval kunde orgelrådet bättre än tidigare vara till hjälp i ärenden som berörde de södra landsdelarna. Här biträdde rådet tillika av C.E. Rosenquist, sedan 1930 organist och kantor i Ängelholm.

Svenska orgelbyggares förening

Våra egna orgelbyggare kände sig oroad av att ett och annat orgelverk byggdes av »utländska orgelbyggare». Även om man inte talade i klartext syftade man på de orglar som under de senare åren byggts av danska orgelbyggare. Trots att vi upplevde en högkonjunktur inom orgelbyggeriet och att alla svenska orgelbyggare hade fullt upp att göra ville man likväl slå vakt om de egna intressena. Härtill kom att man upplevde ett behov av att i en omställningsperiod söka klarlägga läget och komma överens om gemensamma målsättningar.

1939 bildades därför Svenska orgelbyggares förening. Dess syftemål framgick av dess första paragraf

»att befrämja bekantskapen mellan dess medlemmar

att tillvarata och främja medlemmarnas gemensamma intressen

att verka för enhetliga bestämmelser vid orgel-entreprenader samt

att verka för en sund utveckling och förkovran av det svenska orgelbyggeriet».

Föreningen fick vid starten följande sex medlemmar:

O. Hammarberg, H. Lindegrens orgelfabrik, A. Magnussons orgelfabrik, samtliga i Göteborg, A. Mårtenssons orgelfabrik, Lund, E.A. Setterquist & Son, Örebro och Åkerman & Lunds nya orgelfabriks ab., Sundbyberg.

Dessa sex orgelbyggare kan anses som representativa för det svenska orgelbyggeriet vid denna tidpunkten även om det vid sidan av dessa fanns andra som arbetade i mindre skala, en del utan egna egentliga verkstäder. Dessa

mindre orgelbyggare menade sig kunna fullgöra ett godtagbart arbete utan att själva behöva tillverka pipor eller luftlådor som man kunde beställa från utländska specialfirmor, huvudsakligen i Tyskland. Återstående monterings- och intonationsarbete utfördes likväl av dem själva.

Tre månader efter föreningens bildande erhöll orgelrådet en skrivelse från föreningen vari man påpekade »att orgelbyggeriet under de senaste åren utvecklat sig i en allt annat än gynnsam riktning för de svenska orgelbyggarna.» Man framhöll faran av den stegrade importen av utländska orgeldelar och firmors förläggande av sin marknad till vårt land, »företeelser som de svenska orgelbyggarna i längden icke kunnat åse utan att vidtaga motåtgärder». Man tänkte på framtiden och betonade att de »orgelsakkunniga i vårt land har haft och kommer att ha en stor andel och därmed ett stort ansvar i den framtida utvecklingen».

I sin svarsskrivelse konstaterar orgelrådets ordförande helt kortfattat att föreningens syftemål enligt punkterna 1 och 2 icke föranleder annat än instämmande. »Och vad slutligen de övriga punkterna angår . . . så har föreningen min välsignelse!»

Det snäva svaret på skrivelsen kan måhända tolkas så att orgelrådet redan nu efter sin korta verksamhet kände sig ha fått ett tillräckligt starkt fotfäste för att inte tillmäta våra orgelbyggares oro någon större betydelse. Mellan raderna kan man likväl utläsa föreningens missnöje med att några av de större orgelbyggarna gått till danska orgelbyggare. Från orgelrådets sida var linjerna klara när det hävdades att danskarnas överlägsenhet var påtaglig i flera avseenden främst av den anledningen att de tidigare än de svenska sökt sig fram efter reformrörelsens linjer. De behandlade de gamla orglarna med större hänsyn och försiktighet. Via vissa omvägar (bl a »pneumatiserade sleiflådor») kom de snabbare än svenskarna fram

till den mekaniskt fungerande sleiflådan och till en helhetssyn av orgelns klangvärld.

Orgelrådet ville se utvecklingen i ett större perspektiv och vaktade sig för att draga alltför snäva gränser. Erfarenheten gav belägg för att de vidgade gränserna berikade utvecklingen. De mera framsynta orgelbyggarna i vårt land följde utan tvekan de nya signalerna från orgelrådet. De var icke sena att studera de danska orgelbyggarnas resultat och att söka efterbilda dem. Det blev deras ambition att komma på samma nivå som danskarna, en målsättning som orgelrådet på allt sätt ville stimulera och befordra.

En sammanställning

visar att orgelrådet under de första åren 1934–39 handlade i det närmaste ca 200 ärenden: 1934–36 110 ärenden, 1937–45, 1938 22 och 1939 15.

De allra flesta arbetena utfördes av svenska orgelbyggare, endast ett ringa antal, kanske ett tiotal, av danska. Att de senare i denna framställning kommit att dominera bilden beror på det förhållandet att uppmärksamheten har riktats främst mot de händelser som betecknar framstötarna i den utvecklingskedja i vilken orgelrådet aktivt fått medverka. Under detta tidigare skede betydde danskarnas insatser att en utveckling kunde påskyndas som snabbare förde även det svenska orgelbyggeriet framåt till den tidpunkt då en jämvikt gjorde de danska insatserna mer eller mindre överflödiga. För orgelrådet kändes det självklart att de mer erfarna danskarna fick utföra sådana arbeten som krävde en högsta beredskap av samordning mellan gammalt och nytt såsom skedde när ryggpositivet introducerades i Skänninge och Växjö.

Under den korta tiden av sex år hade orgelrådets verksamhet stabiliserats och fått en omfattning som överträffade alla förväntningar. Till den stora omfattningen bidrog i första

rummet det förtroende som orgelrådet från dess start erhöill från de myndigheter som betraktade orgelrådet som remissorgan i orgelfrågor. Härtill kom att församlingarna utan större dröjsmål och för en ringa kostnad kunde få sina orgelproblem utredda. Detta fungerade bäst vid personliga besök i församlingarna där alla åsikter kunde komma till tals. Med orgelbyggarna hade orgelrådet det bästa samarbete, vilket bl a kom till uttryck vid de konferenser som allt emellanåt ordnades i orgelrådets regi mellan orgelbyggare, organister och rådgivande organ.

Under tiden fram till 1940 hade några äldre värdefulla orglar »räddats» och renoverats. Pneumatiseringen av sleiflådor bidrog också till att många av dessa fick komma till fortsatt användning, varigenom det gamla orgelbeståndet även på detta sätt räddades. Nya orglar med sleiflådor och mekanik var en angelägenhet i orgelrådets ständiga propaganda. Förverkligandet började visa sig — i Danmark.

Orgelrådet var fullt medvetet om att dess agerande innebar ett mellanstadium betingat av de rådande förhållandena till något som skulle inträffa även i vårt land. Till detta mellanstadium hörde även medgivandena till lättvindiga klangförbättringar genom omskärningar av pipor, ett förfaringssätt som möjligen kunde godkännas i trängda lägen såsom bristande möjligheter att erhålla anslag till mera orgelmässiga lösningar. På det hela taget hade väl orgelrådet kunnat uppfylla sina åtaganden i enlighet med programförklaringen vid dess bildande.

Mot en lågkonjunktur

Högkonjunkturen för orgelbyggeriet under 30-talet skulle snart förändras till en lågkonjunktur. Även om vårt land lyckades hålla sig utanför kriget minskades möjligheterna att erhålla en viktig råvara för piptillverkningen, tennet.

För att klara krisen nödgades en del orgelbyggare tillgripa ersättningsmaterial. Här kom zinken in. Det blev främst för de mera materialkrävande stora piporna i basarna som zinken måste användas först i labialstämmorna, senare också i rörverkens uppsatser. Även om man lyckades förvånansvärt bra att göra övergångarna från tenn-till zinkpipor nära nog omärkliga blev zinken likväl ett inslag som genom sin hårdhet och okänslighet tillförde orgeln ett främmande element som alla önskade bli befriade från.

Renovering av gamla orglar kunde fortsätta ostört. En Wistenius-orgel i *Askeryd* (Linköpings stift) anmäldes av församlingen för åtgärder. Fragmentariska delar hade lagrats i en kyrkan närbelägen bod. Orgelrådet föreslog en undersökning som verkställdes genom riksantikvarieämbetets försorg via landsantikvarien i Linköping. Kyrkan hade en Setterquist-orgel från 1907. Det kom därför att dröja fram till 1961–62 innan orgeln restaurerades (Frobenius) och placerades i norra korsarmen.

En orgel i *Fristads kyrka* (Skara stift) byggdes 1942 av Mårtensson, Lund. I konkurrens med fyra andra svenska orgelbyggare levererades en 20-stämmig orgel för en kostnad av 16 800 kr. Här möter vi en normaldisposition med 5-chorig mixtur och Trumpet 8' i huvudverket, 3-chorig Cymbel och Krummhorn 8' i svällverket samt pedal med 5 stämmor, däribland Skalmaja 4'. För att klara en sådan orgel i kristid använde orgelbyggaren *koppar* i baspiporna där konkurrenterna föreslagit zink.

Hudiksvalls kyrka hade en gång i tiden ägt en J.N. Cahman-orgel från 1715 med tio stämmor. Under 1800-talet utökades den stegvis till ett 2-manualigt verk med pedal om 26 stämmor. 1944 blev en ytterligare utbyggnad aktuell. Mårtensson om- och utbyggde orgeln till 37 stämmor. Den byggdes bakom den förnämliga Cahman-fasaden på det sätt som var denne orgelbyggares byggnadssätt med pneumatiska lådor som reglerades elektriskt.

I de av orgelrådet behandlade ärendena från 1943–44 återfinnes icke sällan: »Mot förslaget har orgelrådet intet att erinra.» Detta visar att orgelbyggarna numera var införstådda med orgelrådets riktlinjer beträffande dispositioner och orgelns övriga behandling.

Efter en nedgångsperiod ökar antalet ärenden under de följande åren. 1945–46 behandlas ett dussintal orglar, mestadels väl förberedda av orgelbyggarna.

En äldre orgel i *Bladåker* (Uppland), förvarad i klockstapeln, föreslogs en undersökning. Den befanns kunna renoveras med sina 8 stämmor på en sleiflåda med bihangspedal. Här blev det inte fråga om någon utbyggnad men ett försiktigt och mödosamt renoveringsarbete av luftflådor och pipor, ett arbete som förtjänstfullt utfördes av Bröderna Moberg, Sandviken, som ryckt fram som specialister i dylika ärenden.

En orgel som förorsakade en orgeldebatt utöver det vanliga var orgeln i *N. Solberga* (Småland). Här fanns en orgel med ett tiotal stämmor byggd 1836 av klockaren i församlingen, Nils Ahlstrand. Orgeln var illa medfaren och klassades som utsliten. Församlingen önskade en ny orgel som bättre skulle tillgodose den jämförelsevis livliga musikverksamheten i den stora stenkyrkan från 1902. Orgelrådet föreslog också en ny orgel bakom den gamla fasaden. I programmet ingick att det gamla innerverket t v skulle magasineras för att i framtiden ställas upp i den närbelägna vackra gamla kyrkan, som då användes som begravningskapell. Här borde den av församlingens egen orgelbyggare förfärdigade orgeln bättre komma till sin rätt i en kulturhistoriskt mera intressant miljö.

Ämbetet ville emellertid bevara den gamla orgeln på sin plats i den stora kyrkan och uppbadade andra sakkunniga (O. Lindberg, H. Lindroth, F. Viderø) som intygade att »orgeln i N. Solberga ur musikalisk synpunkt är ett utomordentligt värdefullt instrument med säll-

sport vacker klang och därtill ur kulturhistorisk synpunkt av stort intresse.»

I samförstånd med församlingen omprövdades förslaget. Den gamla orgeln uppställdes t v på norra sidoläktaren i orört skick. På västra läktaren byggdes den föreslagna orgeln om två manualer och pedal med sedvanlig utrustning av firman Mårtensson, Lund.

Så småningom växte intresset för den gamla kyrkans restaurering. Den förvandlades till ett vackert rum för mindre gudstjänster. Här fick äntligen Ahlstrand-orgeln ett 30-tal år senare en ändamålsenlig och värdig plats.

Som »*En orgelskandal i Uppland*» betecknades i fackpressen behandlingen av orgelfrågan i *Yttergrans kyrka*. Snarare kan man kanske tala om ett olycksfall i arbetet eftersom orgelrådets medlemmar tydligen hade gått förbi varandra. Ärendet hade handlagts av B. Wester men hade icke passerat vare sig ämbetet eller orgelrådet som sådant. Detta fick till följd att en Jonas Ekengren-orgel från 1776 år 1946 sammankopplades med en trestämmig orgel från 1926 (J.A. Johnsson, Duvbo). Att helhetsintrycket blev mindre lyckat framgår av den besiktning som verkställdes av W. Ahlén när den sammanbyggda orgeln var färdig. Han påtalar det olämpliga i att överflytta gamla stämmor på nya luftflådor. Det fanns »inga sakliga skäl att sammanställa två orglar av så diametralt motsatt karaktär». Det skulle dröja till 1968 innan den ekengrenska orgeln konserverades och delvis rekonstruerades. Det utfördes av en nykomling inom orgelrestaureringen, Mads Kjersgaard (känd för sin rekonstruktion av 1600-talsorgeln i Skoklosters kyrka år 1964).

Vid slutet av 40-talet ökar antalet ärenden. 1948 behandlades ett 20-tal ärenden. En vändning mot bättre tider för orgelbyggarna hade inträtt. Man kan konstatera att orgelrådets vägledande idéer alltmåra började slå igenom. En efter en började de svenska orgelbyggarna att bygga sleiflådor som mestadels

ännu regerades pneumatiskt eller elektriskt. I senare fallet rekvirerades en fullständig kontaktmekanism från en specialfirma, vanligtvis i Tyskland, som installerades i spelbordet. Systemet fungerade snabbt, många menade alltför snabbt. En olägenhet följde med detta system. Man måste vara bevandrad i elektromekanik för att klara av tillfälliga störningar. Det behövdes endast att ett aldrig så litet föremål bröt kontakten för att en tangent skulle bli stum. Det var omöjligt för organisten att hitta felet och det måste alltid dröja innan en fackman på platsen kunde avhjälpa felet. På lång sikt kunde kontaktytorna oxideras och upphöra att fungera. Likväl användes det elektriska systemet under en tid, då det liksom mycket annat måste betecknas som ett provisorium.

En stor osäkerhet präglade verksamheten framåt 50-talet. Samme orgelbyggare kunde utföra orglar av olika typer: pneumatisk, elektrisk eller mekanisk, allt efter önskemål. Vi saknade ännu helhetssynen på orgeln, dess orgelmässiga uppställning, den samordnade klangen och den riktiga styrningen och styrelsen. Trots detta närmar vi oss den riktiga orgeln. Med ett utropstecken kunde orgelrådet tillstyrka en om- och tillbyggnad av orgeln i *Sandarne* (Ärkestiftet). Här gick den unge Nils Hammarberg i teten med en *helmekanisk sleiflådeorgel* om 14 stämmor, fördelade på två manualer och pedal. Att den lilla orgeln innehåller en Principal 8' i huvudverket får tillskrivas det förhållandet att orgelbyggaren skulle taga tillvara en del stämmor från den tidigare Andersson-orgeln från 1860. Som en reminiscens från den pneumatiska »teknik-orgeln» införde Hammarberg två fasta mekaniska kombinationer, Forte och Mf, en överflödsinrättning i en så liten orgel som lätt kunde registreras för hand.

Men samme orgelbyggare kunde ungefär samtidigt (orgeln färdig 1951) bygga en 47-stämmig orgel om tre manualer och pedal i

Söderhamns kyrka som en pneumatisk- elektrisk anläggning med alla tekniska möjligheter i fråga om koppel, kombinationer, rullsvällare etc. Detta möjliggjorde genomförandet av en teknisk kuriositet då orgelbyggaren till huvudorgeln kunde ansluta en *kororgel* om fem stämmor. Denna lilla orgel uppställdes i en fönster-nisch i koret och var alltså spelbar dels från huvudorgeln, dels från ett särskilt tangentbord som organisten vid behov kunde ta under armen och placera var som helst i koret. Kontakten med piporna skedde via en 25 m lång kabel. Därmed kunde den lilla orgeln användas som continuoinstrument i körverk med orkester eller vid beledsagning av solist i koret.

Den stora orgeln fick en ändamålsenlig disposition med mixturer och rörverk fullt utbyggda i samtliga »verk».

Orgeln har sålunda ett ryggpositiv med 9 stämmor. Det är fullt utbyggt upp till en 3-chorig Scharf och har dessutom 2 rörverk, Krummhorn 8' och Dulcian 16'. Huvudverket innehåller 10 stämmor upp till en 6–8 Mixtur och Trumpet 8'. Svällverket har 15 stämmor med såväl mixtur som cymbel och tre rörverk 16', 8', 4'. Pedalen har likaledes 13 stämmor med inte mindre än 4 rörstämmor. Med de fem stämmorna i kororgeln blir det sammanlagt 52 stämmor, vid den tiden den största orgeln i Ärkestiftet.

Med utgången av 1940-talet

kunde orgelrådet framföra sina synpunkter med större tillförsikt även om icke anvisningarna i alla detaljer kom att fullföljas. Även de nya orglarna byggdes numera ofta med ljudande fasader vilket emellertid icke hade samma effekt som i de äldre orglarna. Dessa hade mestadels byggts inom ett orgelhus som även försågs med ett tak. Under 40-talet ställdes pipverket icke sällan upp fritt på luftlådorna utan

vare sig väggar eller tak. Man utgick ifrån att denna fria pipuppställning skulle vara välgörande för orgeltonen som fritt kunde utveckla sig utan alla instängande väggar eller tak. Studiet av de gamla skåporglarna visade emellertid att klangeffekten blev mera samlad om orgeln försågs med såväl väggar som tak. Den fria pipuppställningen blev en övergående företeelse.

I orgelrådets handlingar återfinner man nu ett nytt namn, *Gotthard Arnér* (f 1913), sedan 1936 domkyrkoorganist i Växjö. Han invaldes som medlem av orgelrådet 1946.

Under Växjö-tiden sändes handlingarna till honom efter att ha granskats av de två övriga aktiva medlemmarna (Åhlén och Weman). Fortfarande måste ärendena cirkulera brevlades efter de remisser som kom från riksantikvarieämbetet, vilka först sändes till W. Åhlén, därefter till H. Weman och slutligen till G. Arnér. I de av ordföranden lämnade förslagen kunde medlemmarna göra sina eventuella erinringar. Dessa togs ad notam av ordföranden som formulerade yttrandet till ämbetet, vilket i sin tur sände ärendena vidare till respektive församlingar.

Läget vid utgången av 40-talet kan belysas av en sida ur orgelrådets handlingar från juli 1949. Den upptager fyra ärenden:

Ekerö (Stockholms stift)

I kyrkan hade funnits en P.Z. Strand-orgel från 1843 med 7 stämmor och bihangspedal. Ombyggd 1932 av Åkerman & Lund som bibehöll 2 gamla stämmor och satte in 4 nya. 1949 förslag till om- och tillbyggnad med en andra manual. Nu kunde flera av de gamla stämmorna återinsättas i följande disp.:

Manual I: Principal 8', Gedackt 8', Oktava 4', Hållflöjt 4', Oktava 2', Mixtur 4 chor (ny)

Manual II: Rörflöjt 8', Salicional 8', Principal 4', Täckflöjt 4', Gemskvint 2 2/3' (ny), Waldflöjt 2' (ny), Terz 1 3/5' (ny), Skalmaja 8' (ny)

Pedal: Subbas 16', Gedackt 8' (transm. fr. Gedackt 8').

Kantorn ville behålla den gamla luftlådan. Instämmande av H.W. & G.A.

Luttra (Skara stift)

Förslag till ny orgel av orgelb. Nils Johansson, Liared:

Manual I: Rörflöjt 8', Principal 4', Kvinta 2 2/3', Oktava 2'.

Manual II: Kvintadena 8', Blockflöjt 4', Waldflöjt 2'.

Pedal: Subbas 16'

Orgelrådet föreslog mekanisk orgel med ljudande fasad. »Men detta mäktar nog inte Johansson» (ordf.). H.W. ansåg dels att fasaden var ful, dels att den borde göras ljudande. G.A. tillstyrker. — (Det blev sedv. pneumatik).

Kropp (Lunds stift)

Mekanisk orgel av Frobenius tillstyrkes.

H.W.: »Utomordentligt skönt! Man ser hur idealiska lösningar kan åstadkommas när bakom det hela står en skicklig orgelbyggare.» G.A. tillstyrker.

Manual I: Rörflöjt 8', Kvintadena 8', Principal 4', Gedackt 4', Gemshorn 2', Nasat 1 1/3', Scharf 3 chor, Krummhorn 8', Tremulant.

Manual II: Principal 8', Gedackt 8', Oktava 4', Rörflöjt 4', Oktava 2', (H.-v.) Mixtur 4 ch., Dulcian 8'.

Pedal.: Subbas 16', Gedackt 8', Principal 8', Oktava 4', Nachthorn 2', Fagott 16'.

Tunge (Göteborgs stift)

Förslag av orgelb. Grönvall:

Manual I: Princ. 8', Gedackt 8', Oktava 4', Oktava 2', Mixt. 3 ch

Manual II: Salicional 8', Gemshorn 4'

Pedal: Subbas 16'

Orgelrådet: »Fasaden skall vara ljudande».

De fyra framdragna, samtidigt behandlade ärendena belyser det ungefärliga läget inom orgelbyggeriet vid 40-talets utgång. Det ger också en bild över orgelrådets sätt att stå för samlingsarna till tjänst.

De äldre orglarna behandlades med större försiktighet. Sleiflådorna »räddades». Samtidigt genomfördes tillbyggnader av enmanualiga verk för att göra orglarna bättre lämpade för användning i gudstjänst och konsert. Detta innebar i många fall att orgelns ursprungliga klangkaraktär förändrades även om man syftade till att behålla originalklangen intakt på en gammal sleiflåda. I en tillbyggd manual kunde man ge plats för de aliquotstämmor och mixturer som man ansåg sig behöva för att kunna framföra såväl klassisk som modern orgellitteratur. Sådana stilbrytningar ansåg orgelrådet vara försvarliga i dess strävanden att dels slå vakt om ett gammalt orgelbestånd dels att tillgodose kraven på vidgade spelmöjligheter.

I de nya orglarna hade de nya dispositionsprinciperna helt slagit igenom. Detta visade sig bl a i att ärendena var väl förberedda och att de kunde godkännas, mestadels utan erinringar.

I tekniskt avseende byggde våra svenska orgelbyggare mestadels fortfarande rörpneumatiska orglar. Ett och annat genombrott på den svenska sidan hörde ännu till undantagen, medan danskarna helt övergått till det helmekaniska systemet i mindre och medelstora orglar. Såväl orgelbyggare som organister var ganska eniga om den pneumatiska orgelns för- och nackdelar. Till fördelarna räknades bl a en förenklad teknisk anläggning. Det ställde stora krav att bygga mekaniskt i jämförelse med det lättvindiga sättet att ersätta den rätvinkligen mekaniken med lättböjliga blyrör. Till nackdelarna räknades framför allt en viss benägenhet till en eftersläpning av tonen, en olägenhet som ökades i samma mån som blyledningarna blev långa. Man sak-

nade vidare i denna orgel den direkta förbindelsen mellan tangent och spelventil.

I de större orglarna använde man framför allt under 40-talet ett helt elektriskt system i traktur och registratur. Som förut omnämnts (Söderhamn) siktade man i denna typ av orglar mot en ögonblicklig reaktion vid nedtryckningen av en tangent. Man var oberoende av avstånden från tangent till spelventil. Systemet hade också den fördelen att man kunde göra effektiva anläggningar med koppel och kombinationer, allt hjälpmedel för att organisten ensam skulle lätt och behändigt spela sin orgel utan registreringsmedhjälpare. I detta senare avseende fyllde det elektriska systemet alla krav på lättspelhet. Alla berörda parter hade likväl en känsla av att detta system icke siktade åt rätt håll. Det utgjorde ett övergångsstadium som måste provas men som också efter en kort tid övergavs av alla seriösa orgelbyggare. Hantverksorgeln där nästan varje detalj i anläggningen fordrade vaksamma ögon och skickliga händer började alltmåra vinna terräng, om än långsamt, i vårt land.

Av den tidigare citerade behandlingen av fyra orgelärenden framgår att orgelrådet tvingades till rutinmässiga avgöranden utan närmare kontakt med förhållandena. Detta berodde i första rummet på de små möjligheterna att på platsen företaga ingående undersökningar. Här var det tidsbristen som satte hinder i vägen. Medlemmarna arbetade fortfarande utan någon ersättning från församlingarna eller myndigheterna. Detta belyses av ett tillägg i det omnämnda protokollet där H.W. påpekar att »vi måste med det snaraste ta upp frågan angående ersättning för vårt arbete. Förste antikvarien B. Thordeman med vilken jag talat anser det självklart att vi bör ha ersättning. Så länge vi är snälla och tiger är man givetvis bara tacksam i ämbetet.»

Ett annat tillägg i samma protokoll är belysande för det förhållandet att det kunde gå snett i andra avseenden: »Beträffande Tida-

holm är jag (HW) inte alldeles säker på att slutledningen var i överensstämmelse med mitt yttrande. Om vi har olika meningar om ett ärende bör vi kanske samlas för en konferens.» Beträffande samma orgel (Tidaholm) hävdade G.A. att det av byggnadsstyrelsen godkända ryggpositivet som förslagsvis placerats på sidan (av läktaren) borde kallas något annat, t ex sidopositiv. »Benämningen bör nyttjas endast i sitt rätta sammanhang.» (Det uppdelades sedermera på båda sidorna av spelbordet och byggdes pneumatiskt (!) av Nils Hammarberg).

Märklig orgel — märklig restaurering

Östervåla kyrka (Uppland) är en av de större landskyrkorna med hög takresning och stor rymd. Den har två läktare i väster ovanför varandra. På den övre läktaren står en P.Z. Strandorgel från 1825 sammanbyggd med läktarbröstet. Tack vare kyrkans goda akustik blir det en god klangutveckling från orgeln trots att pipverket når ända upp till taket. För att komma närmare församlingen i gudstjänsten hade det likväl varit förmånligare om orgeln hade varit placerad på den nedre läktaren. En sådan förflyttning var emellertid icke önskvärd ur kulturhistorisk synpunkt. När orgeln skulle restaureras kunde man likväl genomföra det framlagda förslaget att på nedre läktaren bygga en kompletterande orgel som skulle sammankopplas med den övre. Genom tillbyggnad av ett antal pedalstämmor som saknades i den gamla skulle man sålunda få en orgel om två manualer och självständig pedal. Förslaget vann såväl myndigheternas som församlingens bifall, detta så mycket mer som den musikaliska verksamheten stod på en hög nivå genom insatser av församlingens aktiva kyrkomusiker, kantor Sven von Knorring.

Den färgstarka Strand-orgeln utökades med en 3-chorig Scharf men var f ö oförändrad:

Huvudverk: Principal 8', Fugara 8', Borduna 8', Oktava 4', Flöjt 4', Kvinta 2 2/3', Oktava 2', Scharf 3 ch (ny), Trumpet 8', Vox humana 8' (diskant), Trumpet 4'

Bröstverk (alla st nya): Principal 8', Gedackt 8', Kvintadena 8', Principal 4', Flöjt 4', Gemshorn 2', Kvinta 1 1/3', Oktava 1', Sesquialtera 2 ch, Mixtur 3 ch, Krumhorn 8'

Pedal: Principal 16' (g), Subbas 16' (ny), Princ. 8' (g), Oktava 4' (ny) Nachthorn 2' (ny), Mixtur 3 ch (ny), Basun 16' (g), Skalmesja 4' (ny)

Huvudverkets fasad utgöres av Principal 8 som är ljudande. I bröstverkets fasad står den ljudande Principal 4. Här förekommer endast de tre väsentliga kopplingsmöjligheterna Bv/Hv, Bv/Ped, Hv/Ped.

Det som är märkligt med denna orgelrestaurering och tillbyggnad är att utförandet blev helt mekaniskt. Uppdraget lämnades åt Th. Frobenius, som alltså ställdes inför den svåra uppgiften att dels restaurera den gamla Strandorgeln, dels göra en tillbyggnad som klangligt lät sig förena med denna, dels slutligen att sammanbinda dessa båda verk så att de kunde mekaniskt trakteras och registreras från den nedre nya orgeln. Orgelbyggaren hade definitivt lämnat den »elektriska orgeln» som han genomfört i en rad orglar under ledning av den i firman anställde Frobenius junior som var högskoleutbildad elektroteknisk ingenjör. Efter många års erfarenhet var far och son överens om att en riktig orgel bäst betjänades av mekanisk traktur och registratur. Detta genomfördes alltså i Östervåla men komplicerades högst väsentligt av de båda orglarnas placering på skilda läktare. Arbetet lyckades emellertid men med uppbringande av allt hantverksmässigt kunnande och ett oändligt tålamod som genom oberäknade tidskrävande åtgärder i hög grad rubbade firmans kostnadsberäkningar. Resultatet måste betecknas som mycket gott såväl tekniskt som klangligt. Det

kan närmast jämföras med det orgelbygge som några år tidigare gjorts i Skänninge kyrka, där på liknande sätt en gammal orgel blivit tillbyggd med ett nytt ryggpositiv, fastän här på samma läktarnivå. (Under den nuvarande kantorns Mats Herlin har Östervåla kyrka dessutom erhållit en 4-stämmig kororgel, byggd av M. Kjersgaard 1969).

Samme Th. Frobenius tillbyggde på liknande sätt en Lindgren-Blomqvist-orgel från 1850 i Harbo kyrka i samma pastorat. En önskan att erhålla ett tillägg med en andra manual kunde tillfredsställas på det sättet att den i västra valvet inklämda orgeln kompletterades med ett ryggpositiv. Den gamla sleiflådan kunde bibehållas, de nya byggdes efter samma system och trakterades och regerades mekaniskt.

Det fristående spelbordet

blir föremål för debatt inom orgelrådet. Tidigare hade man kunnat framhålla att det fristående spelbordet kunde medföra vissa fördelar för kyrkokörens placering. När nu de framsynta orgelbyggarna började bygga mekaniskt placerades följdriktigt klaviaturen i orgelns mitt och helst sammanbyggd med orgeln. Detta medförde att organisten kom att vända ryggen mot församlingen. Som försångare borde han samtidigt med sitt orgelspel hjälpa församlingen att sjunga i mässpartierna och koralen. Några menade att detta bättre skulle befordras om organisten var vänd mot församlingen. Genom extra tekniska anordningar kunde även den mekaniska orgeln spelas från ett i mitten fristående spelbord om kantorn nödvändigtvis ville vara rättvänd i förhållande till församlingen. Somliga menade att det ena eller andra sättet att sitta icke spelade någon roll ur sångteknisk synpunkt.

Inom orgelrådet dryftades givetvis dessa praktiska frågor.

Locketorp (Skara stift): HW: »I princip är jag emot spelbordets placering vid sidan. Organisten har bättre kontakt med orgeln om han sitter framför densamma.» GA instämmer. Segerstad (Växjö stift): WÅ: »Mycket talar för denna anordning. Enligt min mening bör dock hänsyn tagas också till *kantorn* = den sjungande. Att sitta och sjunga vänd mot orgeln är inte vidare lustigt. Inte blir det någon vidare utblåsning för kantorns vox humana. Är denna mycket kraftig kan anordningen vara att rekommendera, i annat fall rakt inte.» HW: »Problemet sammanhänger med trakturen. I den lilla mekaniska orgeln (ack, så sällsynt) skall organisten vara vänd mot orgeln. I andra rummet är det en lämplighetsfråga. Man sparar mycket utrymme för kören om spelbordet bygges in i orgeln. Vi hade sluppit att se dessa ofta mycket fula, skrymmande om amerikanska skrivbord erinrande spelbord, om vi något oftare *förordat* en dylik anordning (inbyggt spelbord). För kantorns del tror jag ej det spelar någon roll.»

GA: »Tillstyrker HW:s förslag. När vi har en orgelbyggare (Hammarberg) som vill bygga verkligt orgelmässigt anser jag att vi bör stödja honom på bästa sätt. Har mångårig erfarenhet av att sitta vänd mot orgeln och sjunga, alla av positiv art. I ett fall måste präst och kantor medge att det t o m blev *bättre*. I fallet Segerstad är jag ganska informerad. Organisten (ej ord.) har gett sig 17 på att han skall ha spelbord, församlingen är tveksam, orgelbyggaren övertygad (för inbyggt spelklaviatur). Vad göres oss mera vittnen behov? Tillstyrker på det *enträgnaste* orgelbyggarens förslag.» — Det blev mekanisk orgel med inbyggt spelklaviatur. HW är orolig för de många förlorade sleiflådorna: »Egentligen är det ganska bedrövligt att vi är med om att avskaffa sleiflådor i våra orglar och ersätta dessa med ganska enkla pneumatiska lådor, modell Hammarberg. Eftervärldens dom kommer inte att bli mild! »

Men nog kämpades det om sleiflådorna som i fallet Dal (Härhösands stift) där den gamla sleiflådan från 1898 (Åkerman & Lund) föreslogs tillvaratagen och tillbyggd med ett ryggpositiv för att förhindra en sedvanlig urklanglig synpunkt olycklig uppställning i djupled. En uppdykande tysk stororgelbyggare (W. Bosch, Kassel), helt elektriskt orienterad, avgick emellertid med segern och det blev sålunda elektrisk traktur och registratur.

För år 1949 upptager handlingarna 30 orgelärenden.

Samma år (1949) fick Oskarskyrkan i Stockholm sin stora 77-stämmiga orgel med fyra manualer och pedal. Den byggdes helt mekanisk av Marcussen & Sön. Verkuppställningen återspeglas i den sköna fasaden där uppdelningen i huvudverk, ryggpositiv, bröstverk och pedal tydligt framhäves. Svällverket befinner sig inuti orgeln. Det har elektrisk traktur. Vid denna tidpunkten var orgelbyggaren ännu icke helt övertygad om att kunna bygga ett verk av dessa dimensioner helt mekaniskt. Två år senare ombyggde samma firma den stora orgeln i Sct Petri kyrka i Malmö som fick mekanisk traktur utom till svällverket som fick elektrisk.

Men svenska firmor byggde också stora orglar. Den 70-stämmiga orgeln i Visby domkyrka var ett verk av A. Mårtensson i Lund men här i helelektrisk utformning med ett fristående spelbord med därtill hörande utrustning med manubrier och en mångfald registreringsknappar. Hedvig Eleonora i Stockholm fick sin 70-stämmiga orgel med ungefärligen liknande utrustning 1948, byggd av A. Magnusson, Göteborg.

De äldre orglarna uppmärksammades: Scta Gertruds kyrka i Västervik fick sin Vistenius-orgel från 1744 vederbörligen restaurerad av Frobenius som också tog hand om Schiörlin-orgeln från 1806 i Gammalkil.

I 1948 års rapport nämnes särskilt Hammarberg i Göteborg »vilken förtor de vara den en-

de av våra egna orgelfirmor som i nämnvärd omfattning tillämpar detta gamla system» (mekanisk traktur och registratur). När denna firma omkring mitten av 40-talet firade sitt 100-årsjubileum kunde den med berättigad stolthet notera att den byggt 26 nya mekaniska orglar.

1950 — ett märkesår

Nytt cirkulär utsändes till församlingarna via domkapitlen. Orgelrådet framhåller vikten av att *orglarna vårdas* och föreslår att en översyn bör ske vart femte år. Tätare översyrer bör också övervägas. Detta skulle i längden ställa sig förmånligare såväl med hänsyn till orgelnas goda bestånd som även till kostnaderna för en dylik fortlöpande kontroll.

En märklig händelse var att *Uppsala domkyrka fick en kororgel* med en klanglig utrustning, teknisk fulländning och en placering i kyrkorummet som i allt representerade något av en nyorientering.

Firandet av J.S. Bach (200-årsminnet av hans död) kunde i Uppsala äga rum 1950 genom att detta minnesfirande samordnades med årets rikskyrkosångshögtid som förlades till Lund och Uppsala samtidigt. Det var för första gången som en rikshögtid av detta slag delades på två platser på grund av den väntade stora tillslutningen. I Uppsala förelåg vissa problem med uppställningen av en jättekör på ett par tusen sångare som i vissa av sina framföranden behövde stöd av en orgel. I väster fanns inga möjligheter till en uppställning i anslutning till orgeln på grund av läktarens minimala utrymme. I koret rymdes utan svårighet en jättekör men där fanns inget continuoinstrument som kunde stödja densamma. Här uppställdes två alternativ: en uppbyggnad av en stor läktare i väster eller en kororgel i öster. Båda alternativen skulle kräva långa utredningar. Dessutom var det tvivelaktigt om

några myndigheter skulle gå med på att göra dessa arkitektoniska tillägg i kyrkorummets interiör. Dåvarande domkyrkovicepastorn Algot Anderberg (sedermera biskop i Visby) kom emellertid på råd: Kunde man tänka sig att en kororgel kunde ställas på hjul? Om så vore fallet kunde en flyttbar orgel betraktas som ett löst inventarium vars placering borde vara en kyrkorådets angelägenhet. Tillfrågad orgelbyggare (S. Zachariassen, Aabenraa) kunde framlägga en skiss på en anordning som kunde möjliggöra att en orgel kunde placeras på olika platser i kyrkorummet. Genom en hävstångsanordning kunde orgeln lyftas upp och med hjulens hjälp rullas fram till önskad plats.

Orgeln beställdes och kunde till jubileumsfirandet placeras i koret i kyrkans längdriktning mellan de två första pelarna. För att orgeln så smidigt som möjligt skulle kunna placeras i det känsligaste partiet i domkyrkan utan att uppväcka myndigheternas framtida misshag måste orgeln byggas på minsta möjliga utrymme. Av denna anledning fick inte orgeln från början en jämförelsevis skrymmande Subbas 16' i pedalen. Här fick man nöja sig med ett litet rörverk, Sordun 16', som gav en viss 16'-effekt.

Dispositionen blev följande:

H-verk: Rörflöjt 8', Principal 4' (i fasaden), Waldflöjt 2', Mixtur 5 ch, Dulcian 8' (också i fasaden).

Positiv: Gedackt 8', Rörflöjt 4', Principal 2', Sesquialtera 2 ch, Quinta 1 1/3', Cymbel 1 ch.

Pedal: Sordun 16', Gedackt 8', Skalmaja 4'.

Denna 14-stämmiga orgel inrymdes i ett skåp av förvånansvärt ringa omfång, vilket möjliggjordes genom att till det yttersta utnyttja utrymmena.

Sleiflådorna kunde göras minimalt breda genom ett särskilt patenterat system med stående sleifer i stället för vanligtvis liggande.

Förvånande orgelbyggare måste konstatera att något hittills icke förut genomfört hade lyckats: att inom ett så litet orgelhus placera 14 stämmor med högsta klangliga effektivitet. Den intensiva klangutvecklingen gav många organister och orgelbyggare en chock, detta framför allt på grund av intonationen av övertonsstämmorna. Det blev något av en stor orgels möjligheter att göra sig gällande och t o m behärska det stora rummet trots instrumentets synbara litenhet. Men här fanns också en bärig koraltong (Rörfl. 8 + Princ. 4) som lugnt och sakligt passade för församlingssången, dessutom möjligheter till klart linjespel i kontrapunktiska sammanhang. Möjligheterna till klangblandningar med rörverk och aliquoter var stora, en rikedom som med sin fulländning behärskade det stora kyrkorummet.

En kororgel av denna storleksordning om två manualer och pedal representerade något nytt på 50-talet. Kyrkokörerna var ännu mestadels bundna vid sina läktare i väster. I domkyrkan kunde nu kören omväxlande flytta ner i koret och fick därigenom en ny närkontakt med församlingen. Placeringen i koret ställde nya krav på kören vilket bl a innebar att den anlade kördräkter och att den kom att introducera körprocessioner i gudstjänst-sammanhang. Särskilt väl kom kören vid fungera vid de tillfällen då koret vid mindre samlingar förvandlades till den lilla kyrkan såsom vid nattvardsgudstjänsterna. För själva musikutövningen betydde kororgeln ett nytt uppsving. Organisten satt nu i församlingens mitt. För lyssnarna blev det mera spännande att följa hans agerande. Han kunde lätt få närkontakt bl a genom att från orgelplatsen kommentera programmen. Kororgeln förde de stora stjärnorganisterna till Uppsala: Walcha, Heiller, Litaize, Marie-Claire Alain, Tagliavini. Alla kände sig inspirerade av kororgelns möjligheter att reproducera såväl klassisk som modern orgelmusik. Walchas yttrande är betydande för kororgelns kapacitet:

»Detta är den bästa moderna orgel som jag hittills spelat på!»

I samband med uppförande av Bachs körverk, årligen återkommande (Juloratoriet och Johannespassionen) blev kororgeln det självklara continuoinstrumentet. I samband med den förut omnämnda riksskyrkosångshögtiden kunde den stora rikskören utföra koralerna i Johannespassionen från koret medan Domkyrkokören svarade för solo- och körpartierna från läktaren i väster, ett förfarande som anslöt sig till traditionen från Bachs tid.

Kororgeln kom att ställa många frågor beträffande en orgels placering i kyrkorummet, en kyrkororgels storlek och liknande. Den blev föremål för besök av många organister och kyrkorådsledamöter. Icke sällan blev slutledningen denna: »När Uppsala domkyrka klarar sig med 14 stämmor, behövs kanske inte större orgel i vår egen kyrka?»

Kororgeln i domkyrkan fick många efterföljare av vilka flera blev mer eller mindre kopior av densamma. Detta gäller såväl dispositionen som placeringen. Men även de nya orglarna på den västra läktaren rönt inflytande av kororgelns disposition. Erfarenheten gav belägg för att en bärig ton kunde utgå från Principal 4' till en underliggande täckt eller halvtäckt 8'-stämma (Gedackt/Rörflöjt). När så dispositionen kompletterades med en Subbas 16' var den lilla effektiva orgeln komplett. (I Uppsala domkyrka fick kororgeln 1975 sin Subbas 16', uppställd bakom orgeln, i samband med kyrkans restaurering).

Det var åter högkonjunktur inom orgelbyggeriet. Våra egna orgelbyggare hade fullt upp med arbeten, trots att konkurrensen ökades genom att flera utländska orgelbyggare gjorde sitt inträde i Sverige. Dit hörde den holländske Flentrop och danskarna Krohn och Hemmer-sam. Den förstnämnde disponerade en 18-stämmig orgel (Bosarp) för tre manualer och pedal. Men stororgelstanken triumferade fortfarande och särskilt i orglarna kring Siljan som

fick sina typiska dispositioner av Dala-sonen Oskar Lindberg; Gagnef (1947) 3-man. & ped. 37 st, Lima (1951), 2 man. & ped. 31 st, Leksand (1954) 3 man. & ped., 51 st, alla byggda av Åkerman & Lund, den senare orgeln med sleiflådor och elektropneumatisk registratur. *Den dubbla lojaliteten* å ena sidan mot det kulturhistoriska värdet hos en äldre orgel å andra sidan mot församlingens/organistens önskemål att få ett mera speldugligt instrument, förorsakade emellanåt skiljaktigheter vid bedömningen av hur en äldre orgel borde behandlas för att kunna fungera tillfredsställande inom icke alltför snäva gränser. Orgelrådet hade mestadels tillstyrkt att även en äldre värdefull orgel, byggd på en enda luftlåda, kunde kompletteras med ett pedalverk för att möjliggöra ett »fylligare» och mera differentierat orgelspel. En tillbyggd pedal öppnade nya möjligheter att reproducera en väsentligt utökad orgelrepertoar samtidigt som orgelns användning i gudstjänsten väsentligt utökades. Ofta var det den kunnige församlingsorganisten som låg bakom en sådan önskan. Han kände sig hämmad i sin musikutövning genom instrumentets begränsade resurser.

Belysande för en sådan situation var orgeln i *Järlåsa kyrka* (Uppland) som hade en Green & Strähle-orgel från 1754 om 9 stämmor på en sleiflåda med s k bihangspedal. Orgelns kulturhistoriska värde insågs av alla. Under årens lopp hade originaldispositionen omändrats genom insättning av stämmor som ej var förenliga med den ursprungliga dispositionens klangvärld. Detta skedde 1885 och så sent som 1929 hade den enda rörstämman, Trumpet 8', fått vika för en salicional 8. I orgelrådet ansåg Weman och Ahlén att orgeln helst borde rekonstrueras och förses med en tillbyggd pedal av en mot manualverket svarande omfattning. Arnér förordade en »omsorgsfull restaurering utan tillbyggnad», å andra sidan var Arnér och E. Erics »inte oförstående för en tillbyggnad av ett mindre pedalverk». Denna uppfattning

delades av O. Lindberg. Dåvarande sakkunnig i Uppsala domkapitel, S. Söderström, Norrtälje tillstyrkte en begränsad ombyggnad. Inför all denna sakkunskap som var enig om den gamla orgeln värde men där meningarna gick isär beträffande orgeln praktiska användning, stannade det hela vid – utredningen. Församlingen fick behålla sin orgel i oförändrat skick.

I ett liknande fall, *Häradshammars kyrka* (Linköpings stift), fanns en orgel av Jonas Fredric Schiörlin från 1821. Där ville församlingens organist tänka sig såväl ett tillbyggt ryggpositiv som pedal med följande motivering: »Emellertid anser jag som ständigt trakterar orgeln att den ändå inte i sitt nuvarande skick är ett lämpligt instrument. Större delen av orgellitteraturen är ospelbar, främst på grund av den ofullständiga pedalen.» »Kyrkorådet är ense med mig om att enbart konservering av orgeln är att ställa församlingens behov av ett gott instrument för mycket åt sidan till förmån för antika synpunkter!»

Orgelrådet ansåg att orgeln borde konserveras och anförde att under de senaste åren en ny syn på de gamla orglarna framkommit. Skrukeby kunde framvisas som ett exempel på ett lyckat konserveringsarbete. I Häradshammar blev det Bröderna Moberg som 1953–54 genomförde ett omsorgsfullt arbete.

1950–51 behandlades 28 ärenden av orgelrådet.

På 1950-talet framträdde G. Grönlund, Gammelstad, alltmär som en av de ledande svenska orgelbyggarna. Han gick konsekvent in för den helmekaniska orgeln med sleiflådor. 1950 byggde han med pneumatiska kägellådor en orgel i Skepparslöv (Lunds stift) men 1952 helmekanisk i Djurröd (d:o). Orgelärendena behandlades mestadels genom kringständning till de tre medlemmarna. Kravet på sammanträden gjorde sig starkt gällande och kunde lättare genomföras från juli 1953 då Gottfrid Arnér flyttade till Stockholm för att tillträda befattningen som organist i Storkyrkan.

Det var inte alltid lätt att avge förord för den ene eller den andre orgelbyggaren när det inträffade att två goda orgelbyggare tävlade om samma orgelbygge, särskilt om den ene var dansk (Marcussen) och den andre svensk (Hammarberg). Sedan våra egna med allt större framgång kvalitativt börjat att hävda sin ställning gent emot danskarna kunde de svenska synpunkterna bättre försvaras än tidigare. Till Falkenbergs kyrka förordades alltså Hammarberg som här byggde en 31-stämmig orgel och i samma kyrka en kororgel om 6 stämmor.

Den helmekaniska orgeln byggdes nu mera allmänt. I de mycket stora orglarna behärskade man ännu inte tekniken att bygga helmekaniskt. *Skellefteå landsförsamling* erhöll sålunda 1954 en tremanualig orgel om 59 stämmor med alla tillbehör (rullsvällare etc) av orgelbyggare Mårtensson, Lund. Orgelrådets påpekande att dispositionen var överdimensionerad, lämnades utan avseende.

En av de första *orgeldagarna* anordnades av orgelrådet i Stockholm 7–8 april 1953 under medverkan av riksantikvarieämbetet. Under de båda dagarna hölls föredrag och diskussioner i aktuella orgelfrågor. Att intresset var stort, därom vittnar anslutningen då inte mindre än 130 orgelbyggare, museimän, präster och kyrkomusiker mötte upp. Det intima samarbetet med Riksantikvarieämbetet fortsatte under 50-talet. Bengt Thordeman, riksantikvarie från 1952, visade i likhet med Curman ett stort intresse för kyrkorglarna. Samma år anordnade byggnadsstyrelsen en *konferens* kring frågan om »Ny- och ombyggnader av orglar.» I skrivelse till byggnadsstyrelsen uttrycker H.W. som den enda från orgelrådet inbjudne att han ansåg att samtliga medlemmar av orgelrådet borde ha inbjudits närvara, detta så mycket mer som orgelrådet under 20 år kostnadsfritt ställt sig tillbyggnadsstyrelsens förfogande.

Det irriterade orgelrådet att icke någon av dess medlemmar hade anmodats hålla det föredrag som handlade om de äldre orglarna och

deras behandling. Det blev i stället orgelentusiasten Einar Erics som visserligen varit medlem av orgelrådet men som föredrog att agera mera på egen hand. Till hans stora förtjänster i detta avseende räknades med rätta det av honom upprättade orgelarkivet, en inventering av vårt orgelbestånd som Erics genomförde under åren 1937–46 i samtliga fall med personligt besök på ort och ställe. Erics ville genom denna undersökning söka klarlägga vilka orglar som tillhörde det omistliga bestånd som under alla förhållande borde skyddas. Det »blev möjligt att värdesätta de olika verken med avseende på klangen» (enligt Erics eget referat av sitt föredrag). Resultatet av inventeringen delgavs myndigheterna. »Det utvisade att vi hade ca 200 klassiska orglar kvar, av vilka ett 60-tal måste sägas vara klart överlägsna allt som senare presterats i orgelväg, i varje fall klangligt.»

Den av Erics genomförda bedömningen av det klangliga värdet utgick från hans personliga uppfattning utan större hänsyn till orglarnas tekniska status. Man måste givetvis också ta hänsyn till att hans inventering skedde under en tid då orgelbyggeriet i vårt land befann sig i en period av osäkerhet och sökande och att de nya klangliga resultaten vid tidpunkten för undersökningen knappast hörde till de lysande inom vårt orgelbyggeri. Erics föreslog ett slags moratorium »tills vi kunna bygga lika goda nya orglar. Vi har ännu inte nått därhän, men det finns ju hopp. Och när så blir, då behöva vi inte längre hålla så hårt om de ifrågasvarande verken, då får de lokala hembygdsintressena ta vid – men först då.»

Ericis orgelinventarium fick stor betydelse och det låg i allas intresse att slå vakt om de av honom stjärnmärkta orglarna. Om hans inventeringar i huvudsak byggde på högst subjektiva bedömningar av deras klangliga förtjänster blev det nu angeläget att även fästa uppmärksamheten på hela orgelverket, dess

utrustning och funktion, innan några definitiva ställningstaganden kunde göras.

I det tidigare har berörts några orglar som tillverkats av mer eller mindre självlärda orgelbyggare som förlänat en viss särprägel åt skilda »orgellandskap» i vårt land. I Ärkestiftet fanns på 1800-talets början en sådan självlärd orgelbyggare som hette Pehr Olof Gullbergsson (1780–1846), häradsarkivare, bosatt i Lillkyrka. Det var först på äldre dar som han ägnade sig åt orgelbyggeri. Trots detta hann han med att bygga 24 orglar, många ännu bevarade, en del med vissa förändringar och tillägg i dispositionerna. I Ärkestiftet finns Gullbergsson-orglar bl a i Kungs-Husby, Torsvi, Boglösa, Långtora, Härnevi, Nysätra, den sistnämnda ett av de bäst bevarade originalverken, en orgel med 9 stämmor på en sleiflåda. Här finns ett sk melodiverk som byggdes av medarbetaren J. Wengström. Detta melodiverk innehåller en Flöjt 4' och i diskanten Trumpet 8'. Genom denna anordning kan man alltså spela solo-trumpet på den enmanualiga orgeln, ett intressant tekniskt tillägg, en innovation av en påhittig orgelbyggare. Här måste orgelrådet hålla strama tyglar för att avstyra alla försök till att en intressant originalorgel förändrades.

I *Huddunge kyrka* (Uppland) fanns också en Gullbergsson-orgel om 10 stämmor. Då församlingen hade en skicklig organist och tillika erhållit en större donation till en ny orgel fanns här en möjlighet till att dels renovera den gamla orgeln, dels bygga en ny. Th. Frobenius byggde 1956 en 20-stämmig orgel givetvis med sleiflådor och mekanik. En disposition vid denna tiden hade följande stämmor:

H-verk: Princ. 8, Rörfl. 8, Okt. 4, Gamba 4, Okt. 2, Mixtur 4 ch, Trump. 8

Bröstverk: Ged. 8, Rörfl. 4, Princ. 2, Koppel-fl. 2, Kvinta 1 1/3, Scharf 2 ch, Krumh. 8, Tremulant

Pedal: Subbas 16, Princ 8, Nachthorn 4,
Rauschkvint 1 1/3, Fagott 16, Skalmaja 4

Här möter vi en något annorlunda uppställning: huvudverk, bröstverk och pedal. Tidigare hade de tvåmanualiga orglarna mestadels h-verk och ett bakomliggande svällverk. Nu placeras bröstverket under h-verket, och de båda verken i samma läge i förhållande till fasaden. Genom denna anläggning åsyftades en klangutveckling direkt ut i kyrkorummet. En viss svällverkan kunde bröstverket erhålla genom reglerbara luckor. Dispositionen uppvisar en klanglig balans. Pedalen är ingalunda missgynnad med sina 6 stämmor.

Församlingarnas offervillighet har alltid visat sig stor när det gällt att restaurera kyrkor och bygga orglar. Detta gäller även de små församlingarna. I *Kuddby* (Linköpings stift) satade församlingen 25 000 kr för att restaurera en Nordström-orgel från 1883, ett arbete som anförtroddes åt vår speciella restaureringsfirma, bröderna Moberg, Sandviken. Men fortfarande måste orgelrådet se att en J.G. Ek-orgel från 1861 i Indal (Härnösands stift) tillbyggdes och försågs med elektropneumatisk traktur och registratur. Det var firman W. Bosch, Kassel som särskilt i denna del av landet hade fått insteg på den svenska marknaden. Förslaget tillstyrktes med stor tvekan: »En gammal mekanisk orgel ersättes med en elektrisk. Dåligt på lång sikt» (HW).

I Stockholm om- och tillbyggdes en stabil Åkerman & Lund-orgel från 1898 från 34 till 47 stämmor. I protokollet kan man läsa: »Tillstyrkes med tvekan för den överlastade dispositionen. Hela anläggningen (ur orgelmässig synpunkt) ointressant och schablonmässig» (HW med instämmande av GA).

Ett förslag till ombyggnad av orgeln i *Ore* (Västerås st) kunde likväl orgelrådet korrigera. Här planerades en tillbyggd orgel med sidoställt spelbord och med elektropneumatisk styrning. Via orgelrådets yttrande till byggnadsstyrelsen kunde förslaget stramas till. Fir-

man Åkerman & Lund som länge fört den elektropneumatiska orgelns talan tvingades här att bygga en helmekanisk orgel med inbyggt spelbord och ljudande fasad (Principal 8). En av vårt lands mest produktiva orgelbyggare med anrika traditioner hade alltså efter skilda stadier från mekanik (framåt 1890-talet), över pneumatik (sekelskiftet—40-talet) och elektropneumatik (50-talet) återvänt till utgångspunkten, den stabila mekaniken från firmans glansdagar under 1800-talet sista kvartssekel. Omställningen hade tagit sin tid.

Ett år tidigare (1956) hade samma firma fått tillfälle pröva sina återfunna färdigheter i mekaniskt orgelbyggeri genom att bygga orgeln i *Skepptuna* kyrka (Uppland). Här samarbetade firman med arkitekten Rolf Bergh som ritade ryggpositivet i anslutning till den gamla fasaden. Huvudverket är liksom ryggpositivet placerat på ett podium i kyrkans västra del.

Under 1954 behandlade orgelrådet ett 35-tal ärenden av skiftande slag. I en skrivelse till byggnadsstyrelsen och riksantikvarieämbetet erinrade orgelrådet om att 20 år förflutit sedan orgelrådet bildats. Trots de ökade arbetsuppgifterna hade orgelrådet icke erhållit någon ersättning för sitt arbete och hemställde att de båda verken borde försöka lösa ersättningsfrågan. Skrivelsen föranledde ingen åtgärd.

1955 behandlades 63 ärenden av vilka några föranledde ingående undersökningar på platsen. Så var förhållandet med orgeln i *Östra Ryd* (Linköpings stift) ett ärende som föranledde en omfattande korrespondens. Där fanns en orgel från 1777 av Lars Strömblad som hade blivit föremål för många översyner särskilt under 1800-talet. Det skulle dröja ända fram till 1965 innan församlingen kunde bestämma sig för ett återställande av den gamla orgeln. Det var återigen Bröderna Moberg som verkställde detta uppdrag. Verket med sina 11 stämmor är placerat på en luftlåda med bihangspedal. Genom att en del

stämmor är delade kan man genom försiktig användning åstadkomma en 16' pedaleffekt vilket framgår av dispositionen, där de flesta fasadpiporna är ljudande (Princ. 8, Kvinta 2 2/3):

Manual: Untersatz 16' bas/diskant, Princ. 8 b/d, Gedackt 8, Kvintadena 8, Oktava 4, Flöjt 4, Kvinta 2 2/3, Scharf 3 chor, Trumpet 8 b/d, Fugara 4 bas, Vox humana 8 disk., Tremulant.

Delade meningar 1

I KSV:s orgelarkiv utgör orgelfrågan i *Sct Nicolai kyrka, Nyköping*, en betydande brevväxling huvudsakligen mellan orgelrådets ordförande och församlingens kyrkoherde, detta sedan medlemmarna i orgelrådet på ort och ställe sökt att bilda sig en uppfattning om ett svårlöst orgelproblem. Till den långsträckt kyrkans nordvästra hörn hade orgeln i väster flyttats när kyrkan restaurerades 1925. Bakom den numera stumma J.N. Cahman-fasaden från 1773 hade Åkerman & Lund byggt en orgel 1873. Det var alltså denna orgel som flyttades och ställdes på ett podium längst ner i kyrkan i samband med kyrkans restaurering. Redan 1936 anfördes klagomål på orgelns bristfälliga kondition. »Därtill kom ett allt starkare missnöje med en placering som kommit kyrkokör och organist att av våda sättas i vrån», en vrå varifrån de hade svårt att uppleva den rätta kontakten med gudstjänsten» (kyrkoherde E. Broberg om den gamla orgeln).

Orgelrådet utgick ifrån att det skulle vara värdefullt om en ny orgel kunde byggas bakom den förnämliga Cahman-fasaden som då kunde göras ljudande. Olika placeringar övervägdes och prövades. Helst skulle man vilja se en återgång till en läktare i väster i enlighet med uppställningen före 1925. Men det året hade man restaurerat en portal till ett dopkapell i väster. Denna portal ansågs av myndig-

heterna så värdefull i arkitektoniskt avseende att dess värde skulle inte bara förringas utan omintetgöras genom tillkomsten av en orgelläktare. Detta var alltså byggnadsstyrelsens motivering att avslå församlingens ansökan. 1962 blev den gamla orgeln ospelbar. Man anskaffade en mindre kororgel om 9 stämmor. Under tiden gjordes många nya förslag till lösning av orgelfrågan och arkitekten Rolf Bergh var i flitig aktion med ritningar och förslag i mängd. Man monterade t o m upp en attrapp på fondväggen som skulle visa hur en delad orgel på vardera sidan om mittgången skulle ta sig ut. Detta förslag avslogs av byggnadsstyrelsen som nu förordade att bygga en läktare och ställa en ombyggd Cahman-orgel i väster, alltså helt enligt med vad församlingen för många år sedan önskade! Det vacklande ställningstagandet från myndigheternas sida blev väl starkt för församlingen och dess dåvarande kyrkoherde. Församlingen hade förorsakats stora utgifter och kom nu genom den nytillträdande organisten Bengt Nelvig med ett nytt förslag: en 30-stämmig kororgel på höger sida som skulle bli kyrkans huvudorgel. Detta förslag antogs. Orgelns byggdes av firman Marcussen & Sön och fick en framåtsyftande disposition som enligt organistens önskan kunde möjliggöra framförande av orgelmusik från alla tider. Detta möjliggjordes bl a genom att svällverket försågs med en Gamba 8 och tre rörverk och att det gjordes dynamiskt verkningsfullt genom ett dubbelt crescendoverk.

Av anledning som inte framgår av orgelrådets korrespondens avbröts kontakten mellan orgelrådets ordförande och församlingens kyrkoherde. Den fortsättning som följde efter 1960 och som här kortfattat har relaterats har erhållits direkt från församlingens organist Bengt Nelvig (tillika skicklig violinist) som alltså lyckades slutföra den segslitna orgelfrågan, om den nu kan anses slutförd eftersom den fina Cahman-fasaden står kvar

som ett stumt minne från en svunnen storhetstid och bakom densamma en orgel som är ospelbar.

Den nya orgeln uppfyller emellertid högt ställda förväntningar. Att den tillika är framåtsyftande torde framgå av organistens egen inställning till sin orgel: »Jag har fått mitt önskade crescendoverk och, om inte precis Voix celeste så en Gamba som är tät och fin i klangen. Jag har aldrig vurmat för någon ensidig orgel utan likaväl som en Francks, en Regers, en Sjögrens, en Otto Olssons musik på andra områden än orgeln ligger mig om hjärtat, lika mycket vill jag kunna spela deras orgelmusik på ett för denna musik lämpligt instrument. Jag är fortfarande violinist och musiker och anser att musikhistorien inte är slut med barocken. Jag tycker om all bra musik och då menar jag att en orgel skall kunna klara så mycket som möjligt utan att förden-skull bli något misch-masch av stilar. Jag har t ex 3 rörverk i crescendoverket och Krumhorn i bröstverket och kan göra franskt och romantiskt samtidigt som jag kan göra barock-musiken rättvisa med Marcussens friskt intonerade labialverk och mixturer.»

Denna »framstegsorgel» invigdes 1973 och skiljer sig knappast dispositionsmässigt från de orglar som nybyggdes på 60-talet av våra egna orgelbyggare.

Huvudverk: Gedackt 16, Princ. 8, Spetsflöjt 8, Oktava 4, Oktava 2, Mixtur 5—7 ch, Trumpet 8.

Bröstverk: Gedackt 8, Koppelflöjt 4, Princ. 2, Nasat 1 1/3, Sesquialtera 2 ch, Krumhorn 8, Tremulant

Svällverk: Rörflöjt 8, Gamba 8, Princ. 4, Traversflöjt 4, Waldflöjt 2, Mixtur 4 ch, Dulcian 16, Oboe 8, Clairon 4, Tremulant

Pedal: Gedackt 16 (trans från h-verk), Subbas 16, Oktava 8, Gedackt 8, Oktava 4, Nachthorn 2, Fagott 16, Trumpet 8

Sedvanliga normalkoppel i den mekaniska

orgeln. Ett intressant tillägg är att registraturen fungerar elektriskt vilket möjliggör anläggandet av tre fria kombinationer. Dynamiskt svällverk genom att luckorna öppnar sig såväl framåt som bakåt (2 svälltrampor). Även bröstverket har en svälltrampa.

Kommentarer (i programbladet vid invigningen):

»Genom sin lugna inkomponering i valvet, sin med altartavlan korresponderande utformning av fasaden (R. Bergh) och med sina 30 register torde den nya orgeln erbjuda den länge efterlängtade lösningen på sin gamla orgelfråga och ett förstklassigt instrument för såväl liturgiskt som konsertant orgelspel, värdigt det sköna rum, där den är placerad».

(B. Nelvig)

»Och nu, nu är äntligen S:t Nicolai orgelfråga löst för — som vi hoppas — lång, lång tid framåt. Gud vare lov!»

(E. Broberg)

Den stumma Cahmanfasaden står kvar — som ett minne!

Tillfredsställande lösning?

1956 utgick en ny skrivelse till samtliga domkapitel. Den var föranledd av påpekan-den från byggnadsstyrelsen som allvarligt ville förehålla församlingarna att följa gällande föreskrifter som bl a innehåller att inga förändringar på kyrkans inventarier får göras utan medgivande av byggnadsstyrelsen. Det förekom att församlingarna tecknade kontrakt med orgelfirmor utan att styrelsen lämnat tillstånd till avsedda förändringar av orglarna. Godkända förslag förbigicks vid utförandet. Som exempel anföres *Botkyrka* där en ombyggnad genomförts utan att anvisningarna följts. De bakom och vid sidorna av fasaden synliga piporna måste betecknas som störan-de i miljön. Församlingen uppmanades därför att uppgöra ett förslag »till sådana åtgärder som kan minska utseendemässiga olägenheter

och att underställa förslaget byggnadsstyrelsens prövning».

Någon gång ifrågasatte man orgelrådets befogenheter som rådgivande organ. Så skedde i *Norrköping*, Borgs församling, där kyrkorådets ordförande kyrkoherde Sven Arén i ett yttrande till domkapitlet i Linköping framhåller att »Kyrkorådet först vill starkt poängtera att KSV:s orgelråd icke är någon officiell institution, varför detta råd saknar laglig befogenhet att ingripa i orgelfrågor». Här gällde det behandlingen av en Schiörlin-orgel som skulle utökas. Församlingen önskade en större utbyggnad till tre manualer och 29 stämmor, fristående spelbord och en anläggning med elektropneumatik. Motiveringen till detta senare var att man ansåg att »registreringen skulle bli tungrodd med menliga följder för ett redigt utförande av orgelspelet och att kostnaderna (för en mekanisk orgel) skulle bli avsevärt mycket högre». »Med hänsyn till vad kyrkorådet anfört får kyrkorådet hemställa att orgelrådets yttrande till Riksantikvarieämbetet icke tillmätas någon betydelse. I annat fall inträder det betänkliga att en privat sammanslutning genom på otillräckliga informationer grundade yttranden tillåtes ingripa i en församlings angelägenheter.»

Denna kraftiga salva föranleddes av det yttrande som orgelrådet gjort på anmodan av samma ämbete. Orgelrådet hade framhållit att den uppgjorda dispositionen var överdimensionerad och att den saknade allt samband med den gamla schiörlinska fasaden som orgelrådet ansåg böra göras ljudande. Orgelrådet påvisade det ohållbara i kyrkorådets yttrande angående den mekaniska orgelns funktionsmöjligheter och kunde hänvisa till en rad nybyggda orglar av såväl svenska som utländska orgelbyggare vilka byggde mekaniskt lättmanövrerade instrument (ex. Oskarskyrkans orgel med sina 77 stämmor).

Ärendet gick vidare till Musikaliska Akademien där orgelrådet hade tillfälle att i särskild

skrivelse framlägga sina principiella synpunkter på orgelbyggeriet och erinra om att riksantikvarieämbetet instämde i vad orgelrådet anfört beträffande orgelns disposition och utförande. Den lilla maktkampen slutade med att Stig Magnusson 1958 byggde den orgel kyrkorådet ville ha, utrustad med elektropneumatik vilket möjliggjorde alla önskade koppel, därtill 3 fria kombinationer, registersvällare, automatisk pedalväxling (!), avställare för rörverk, två svällverk.

Ett 60-tal ärenden behandlades av orgelrådet även under 1956.

Detta att bygga en orgel efter kantors eller församlingens önskemål avslöjar den osäkerhet som fortfarande rådde bland våra egna orgelbyggare. De utgick icke som danskarna från det självklara förhållandet att en orgel vid denna tidpunkten skulle byggas mekaniskt. Om de större orgelbyggarna visade denna tveksamhet var förhållandet ännu mera utmärkande för de mindre som för att hålla rörelsen flytande emellanåt måste kompromissa sig fram via mindre hållbara lösningar.

Ett dylikt fall var *Sollentuna* som 1953 fick en orgel byggd av Hans Schuster, Stockholm. Redan några år efter avsyningen började orgeln krängla och församlingen begärde en eftersyn av orgelrådet som konstaterade att orgeln hade betänkliga brister. Delvis kunde detta hänga samman med att orgelbyggaren laborerat med olika typer av pneumatiska luftlådor. Ett yttrande förelåg av Alf Linder som avsynat orgeln 1953 och som 1957 konstaterat att »orgelbyggaren i förevarande fall visat sig vara så i avsaknad av ansvarskänsla för sitt arbete» att det icke motsvarade det tidigare avgivna vitsordet. Linder anför vidare: »Skulle ombyggnaden av orgeln ägt rum nu, hade jag förordat en helmekanisk orgel. Under senare år har nämligen en omdaning av orgelbyggeriet skett utan motsvarighet i det svenska orgelbyggeriets historia. Från att ha byggt pneumatiska eller elektriska orglar har

utvecklingen inom orgelbyggeriet gått mot byggandet av helmekaniska verk, dvs ett återgående till den ursprungliga orgeltypen.» Som hållbart alternativ föreslog orgelrådet en helt ny mekanisk orgel. Detta förverkligades 1967 då den utdömda orgeln med sina 22 stämmor ersattes med en ny om 13 stämmor byggd av dansken Troels Krohn.

Även under 1957 behandlade orgelrådet ett 60-tal ärenden.

Försök till förbättring av sleiflådan gjordes av orgelbyggare G. Mårtensson, Lund, som 1957 inlämnade en patentansökan om en konstruktionsförbättring. Det gällde enligt uppfinnaren »att skaffa fram en sleiflåda i vilken, även om vissa detaljer skulle kasta sig på grund av ändrade fuktighetsförhållanden, sleiferna alltid komme att bli lätt manövrerbara och med god tätning komma att anligga mot de ytor mellan vilka de äro rörliga».

Frågan om fuktighetens inverkan på orglarna hade fått ny aktualitet sedan det blivit alltmera vanligt att installera elektrisk uppvärmning i kyrkorna. Av sparsamhetsskäl kunde man inte hålla kyrkorna uppvärmda under vardagarna. Detta gällde framför allt de många landskyrkorna där man väntade framåt fredag afton eller lördag morgon innan elströmmen slogs på. Den hastiga uppvärmningen utgjorde en stor påfrestning framför allt på orglarna där det myckna trävirket i luftlådor, luftkanaler, pipstockar, abstrakter måste anpassa sig efter de hastiga temperaturväxlingarna. I mindre noggrant byggda orglar kunde det hända att registren gick trögt eller att det kunde bli en eller annan hylning. Men den uppkomna luftfuktigheten hade det goda med sig att tillfälliga sprickbildningar tätades av sig själv. Den verkliga faran uppstod i de ständigt uppvärmda kyrkorna där det fanns en tendens till att via termostaten höja innetemperaturen till alltför höga gradtal. Under sådana förhållanden kunde även den mest välbyggda orgel ställas inför ödesdigra uttorkningsprov som kunde

förorsaka svåra fel närmast i form av sprickbildningar inuti eljest stabila och välbyggda luftlådor. Dylika fel var svåra att avhjälpa. Mindre nogräknade reparatörer kunde nöja sig med att klistra igen sprickorna med skinn, de mera ambitiösa måste icke sällan gå in i luftlådorna, såga upp och täta med stabilare tillbehör. De försiktiga orgelbyggarna förordade en ständig kontroll av luftfuktigheten genom installation av en hygrometer på vilken man kunde avläsa rummets fuktighetsgrad. Mot detta svarade helst en särskild anläggning (typ: kondensor) som automatiskt tillförde luften en viss fuktighet. Dessa anläggningar hör likväl till sällsyntheterna i våra kyrkorum där även inventarier av annat slag (altarskåp, predikstolar) ofta utsätts för onödiga påfrestningar, som förr eller senare förorsakar dyrbara reparationer.

Märkligt nog har våra kyrkor förskonats från musikinstrument av typ Hammondorgel som ersättning för piporglar. Enstaka försök bekräftar denna huvudregel. I Hedareds gamla stavkyrka (Borås) hade man på försök provat ett sådant instrument och man ville höra orgelrådets principiella inställning till denna typ av orgel och orgelrådet svarar: »Att installera en musikmaskin av ifrågavarande art i en av vårt lands äldsta kyrkor finner orgelrådet vara skandalöst och vill som sin mening uttala att instrumentet snarast möjligt måste avlägsnas.» Så skedde också. I dess ställe insattes ett orgelharmonium. *Flera utländska orgelbyggare* sökte till den svenska marknaden. Till detta förhållande bidrog säkerligen att våra svenska församlingar ådagalade betydligt större generositet när det gällde att satsa på kyrkorestaureringar och orgelbyggen än vad som var vanligt ute i Europa. Några få orglar byggdes i vårt land av den tyske orgelbyggaren Rudolf von Beckerrath, Hamburg. Han var en av de mest representativa och progressiva tyska orgelbyggarna på 50-talet. 1957 byggde han den 40-stämmiga orgeln i Kiruna med huvudverk, ryggpositiv,

bröstverk och öververk samt pedal helt mekanisk. Men även en mindre orgel i Rinna (Linköpings stift) ursprungligen av G. Andersson 1835 tillbyggdes med ett positiv och en pedal. Här gjordes fasadpiporna ljudande i den helmekaniska orgeln.

Att konkurrensen från utlandet kunde vara ojämn vad kvaliteten beträffar framgår av ett annat fall. I *Frostviken* (Härnösands stift) fastnade församlingen för det billigaste förslaget vilket hade till följd att den tyska firman E. Maul som representerades av firman G. Hagström, Härnösand, fick bygga en ny orgel bakom den gamla förnämliga orgelfasaden och denna nya orgel helt pneumatisk.

Slutet på 50-talet representerade ett genombrott för det högklassiga svenska orgelbyggeriet som nu i princip övergått till den helmekaniska orgeln utrustad med stabila sleiflådor. 1955 byggde Grönlund, Gammelstad, den 51-stämmiga orgeln i Umeå landsförsamling helt mekanisk med en fördelning av stämmorna på huvudverk, ryggpositiv, svällverk, öververk och pedal. Firmans första helmekaniska orglar byggdes 1952 i Njurunda och 1953 i Piteå, den senare med två manualer och pedal och 26 stämmor. Denna firma blev en av de ledande i vårt land och dess förnämliga orglar blev allt vanligare i olika delar av landet. Vid samma tid visades samma målmedvetenhet av andra ledande svenska orgelbyggare med Stig Magnusson, Olof Hammarberg och Åkerman & Lund i spetsen. Med den förvärvade säkerheten kom våra svenska orgelbyggare i nivå med de danska orgelbyggarna som visat vägen till det orgelmässiga byggandet och som onekligen inspirerat våra egna till att satsa helt och fullt på den mekaniska orgeln.

1958 behandlade orgelrådet ett 80-tal ärenden enligt den vanliga ordningen att myndigheterna sände de från församlingarna inkomna förslagen till orgelrådet för yttrande. Ett erkännande för utfört arbete fick orgelrådet från och med 1955 då ett belopp av ett tusen

kronor utdelades till var och en av orgelrådets medlemmar. Detta utbetalades av riksantikvarieämbetet. Byggnadsstyrelsen höll sig i detta avseende ännu avvaktande men att den gav sitt erkännande åt orgelrådets arbete framgår av den skrivelse som styrelsen i maj 1958 utsände till samtliga domkapitel. Härefter meddelas att »KSV:s orgelråd som av Byggnadsstyrelsen konsulteras i orgelfrågor särskilt har påpekat de olägenheter som uppstår då församlingar tecknar kontrakt med orgelfirmor utan att Byggnadsstyrelsens tillstånd lämnats». Man varnar för detta förfaringssätt som kan försvåra och fördyra fullgoda lösningar.

Med jämna mellanrum anordnade orgelrådet orgeldagar i Stockholm i samverkan med riksantikvarieämbetet. 1958 var tiden inne för en ny träff mellan orgelbyggare, arkitekter och kyrkomusiker. Man saknade icke ämnen för föredrag och samtal i en tid som präglades av en stark framåtanda.

Kritiska röster

I nr 4 av årgång 1946 anordnade *Musikvärlden* en enquête under rubriken »Kyrkomusiker har ordet». Ett antal kyrkomusiker ombads att besvara en del frågor som rörde den kyrkomusikaliska verksamheten i landet. En fråga löd så: »Har orgelrörelsen nått några praktiska resultat?»

Bland dem som tar upp denna fråga är tonsättaren *Josef Jonsson* som vänder sig mot arkaiserande tendenser »med anemisk verkan». Han anmärker på den alltför tyskorienterade musiksmaken. Man möter sällan César Franck. »Eljest är det Bach och Buxtehude som dominerar.»

Alf Linder (lärare vid Musikhögskolan) intygar att kyrkomusikens nya inriktning har influerat på organistutbildningen. »Undervisningen är objektivt allsidig och omfattar alla historiskt riktiga stilar.» De gamla mästarna är på nytt aktuella men också Regers och César

Francks orgelverk. Någon ensidig Bach-Buxtehudedyrkan praktiserades ej i Oskars församling. Där fick man lyssna till såväl gammalt som nytt. Det svenska representerades av Otto Olsson, Lindberg, Wikander, Thyrestam, Söderholm — »samt varje gång ett Reger-verk.»

Kategorisk i sitt uttalande är *Otto Olsson* som hävdade att orgelrörelsen »prompt vill lansera en viss orgeltyp som den allena saliggörande. Man blundar avsiktligt för den utveckling som orgelbyggeriet och orgelkompositionen undergått under de senaste 250 åren. Man vill återknyta till forna tiders orgelklanger.» Man undviker »sorgfälligt allt det som klangligt erinrar om orkestern och dess instrument».

»Barocktidens orgel var orkestral till en grad om vilken vi nu inte kan göra oss en föreställning. Här fanns basuner, tvärflöjter, skalmajor, trumpet, zinkor, blockflöjter, Krumhorn, Dulcian, Sordun, Rankett i dåtidens orkestrar och alla instrument imiterades flitigt i orglarna.» Han erkänner att orgelrörelsen gör sitt bästa för att skapa klangbalans men att man i sin iver gått för långt i att renodla orgelns klangbestånd. Han citerar Schweitzer: »Den orgeltyp som fanns på Bachs tid är icke den sanna orgeln utan dess förelöpare. Den saknar det majestätiska som är oskiljaktigt från orgelns sanna väsen. Konsten har absoluta ideal, inte arkaistiska.»

H. Weman framhåller som signifikativt för den pågående utvecklingen en »stark och medveten orientering mot kyrklig stil», en stil som klarast och oemotståndligt dokumenterar sig i den nya orgeln som framstår som ett självständigt instrument med oändligt rika resurser. »Mot 20-talets förstelnade, ofta hårda och okänsliga klanger ställer den nya orgeln egna skiftande klangblandningar som sätter fantasin i rörelse och som inspirerar på ett sätt som de tidigare inte kunde.»

W. Åhlén: »Så är det orgelfrågan. Där har det inträffat en sannskyldig omvälvning. Under slutet av 1800-talet och fram till början

av 1900-talet var orgeln på väg att förlora sin egenart, sin »själ». Man sökte utrusta orgeln med en orkestral kapacitet som var främmande för dess verkliga väsen. Den utvecklingen är nu övergiven och nutidens strävanden inom orgelbyggeriet går ut på att orgeln på nytt skall bli — orgel.»

I »*Stockholms stift*», kyrkoblad utgivet av Stockholms stiftsbyrå finns år 1949 ett omnämnande om den nya orgeln i Oskarskyrkan, »en orgel som väl i många avseenden torde sakna motstycke inte bara i vårt stift utan också i vidare sammanhang. Engelbrektskyrkans orgel torde visserligen ha flera stämmor men fråga är om denna är fullt likvärdig i tekniskt, dispositions- och intonationsmässigt hänseende.»

Detta uppkallar Oskar Lindberg i Engelbrekt till ett bemötande under »Ordet fritt» i följande nummer av samma kyrkblad. »Är Oskars orgel bättre än Engelbrekts?» »För dagen nöjer jag mig med att försäkra att lika säkert som jag är övertygad om att Oskarskyrkans organist Alf Linder ej skulle vilja byta orgel med mig, lika säkert är att jag absolut inte vill byta med honom. Jag anser nämligen att Engelbrektsorgeln . . . är en mycket förnämlig orgel, både i tekniskt, dispositions- och intonationsmässigt hänseende. Jag har haft glädjen kunna konstatera att denna min mening delas av många både in- och utländska sakförståndiga som haft tillfälle höra orgeln.»

I *Kyrkomusikernas Tidning* (årg. 16, nr 18, 1950) riktar Torsten Nilsson en viss kritik mot genomsnittsstandarden inom det dåtida svenska orgelbyggeriet. Han menar bl a att orgelbyggarna måhända blivit hämmade av en del orgelsakkunniga som i sin rådgivning varit alltför dominerande vid avgivande av förslag till en orgel, gammal eller ny. När sedan samme rådgivare avsynar orgeln och ger sig in på intonationsfrågor finns risk för att orgelbyggaren kommer att sakna tilltro till sin egen för-

måga till självständighet. »Det vore kanske värt ett försök att ge orgelbyggarna fria händer och framför allt — *ansvar*.»

Han jämför danskt och svenskt orgelbyggeri och säger bl a: »Det finns *en* dansk firma som enligt min mening höjer sig över mängden. Denna firma arbetar helt självständigt, den följer endast sin egen på förhand utstakade linje utan hänsyn till sakkunnigas förslag och krav.»

Vilken orgelbyggare han åsyftar framgår med all tydlighet av det förhållandet att T. Nilsson under sin Helsingborgs-tid fick sin orgel ombyggd av Marcussen & Søn. Att hans kritik av sakkunnigas uppträdande knappast kan ha rört orgelrådets medlemmar torde framgå av att H. Weman kallades som sakkunnig vid detta bygge där det bl a gällde att taga ställning till den tidigare orgeln, byggd så sent som 1928 och att bestämma vad som kunde överföras till ett nytt verk för att bilda en enhet med de stämmor som skulle tillfogas. Orgeln byggdes med mekanisk traktur och registratur. Pedalens registratur blev elektromekanisk vilket möjliggjorde insättandet av tre kombinationer. Med sina 41 stämmor blev denna orgel ett framstående instrument kring vilket många organister samlades under orgeldagar 1960. Härvid framträdde på samma gång de välkända orgelmästarna Heiller, Litaize och Walcha med sina orgelkonserter som avslutades med fria improvisationer. Orgeldagarna anordnades av de tre kyrkomusikerorganisationerna där KSV fick dela ansvaret för utformningen tillsammans med den lokala ledningen. Det var denna orgel på vilken sedermera Marie-Claire Alain gjorde en stor del av sina Bach-inspelningar, en orgel till vilken hon ofta återvände.

KSV:s Centralkommitté fortsatte med sina årligen återkommande sammanträden i Stockholm i början av januari, fortfarande under biskop Auléns presidium. Av protokollet från 3/1 1961 framgår att man började diskutera

orgelrådets status. G. Arnér efterlyste synpunkter på frågan om orgelrådets ställning. Enligt Arnér var denna fråga mycket aktuell bland kyrkomusikerna, särskilt som han kunde lämna det något överraskande meddelandet att Musikaliska Akademien skulle ha tillsatt ett orgelråd »till vilket byggnadsstyrelsen numera remitterar sina ärenden medan riksantikvarieämbetet alltjämt vänder sig till oss» (orgelrådet). Musikdirektör Henrik Jansson (suppleant i akademiens kyrkomusiksektion, H.W. ordinarie ledamot) upplyste att det var den inom akademien fungerande kyrkomusikersektionen som handlade inkomna ärenden men att dessa ärenden hittills varit mycket få. Professor C.-A. Moberg ansåg det oformligt att det existerade ett orgelråd tillsatt av en enskild förening. Han hoppades att skilda parter kunde enas: »Jag var med då orgelrådet bildades. Det har spelat en stor roll som initiativtagare och har utfört ett värdefullt arbete som vi bör vara tacksamma för. Såvitt jag vet har byggnadsstyrelsen möjlighet att ersätta.» W.Å.: »Byggnadsstyrelsen har inga möjligheter att lämna ersättning, något som orgelrådet nogsnat erfarit under alla dessa år.»

Vid det följande årsmötet i januari 1962 meddelas enligt § 21 i protokollet: »På förslag av Ählén *avskrevs* det vid föregående sammanträde bordlagda ärendet om tillsättandet av en orgelnämnd.»

1961 avgick G. Aulén som ordförande i KSV:s Centralkommitté och efterträddes av biskop G. Borgenstierna med W. Ählén som v. ordf.

Orgelspel med »extra ljudeffekter»

I sin rapport för 1962 berör W.Å. en orgelkonsert som ägt rum i en av Stockholms musikkirkor vid vilken använts »åtskilliga extra ljudeffekter». Det var Karl-Erik Welin som vid en orgelkonsert i Storkyrkan använt sig av metallkolor som vid lämpligt tillfälle släpptes

ner på spelbordets trälock och som åstadkom en smattrande effekt som väckte uppseende. Denna nya metod att väcka intresse för orgelspelet föranledde en livlig diskussion vid centralkommitténs årsmöte och utmynnade i ett uttalande att »generellt när det gäller musik som exekveras i kyrkan, sådant bör undvikas som stör kyrkorummets helgd».

»Skrikorgel» eller »orkesterorgel»

En orgelkonsert i Storkyrkan på den nya Marcussen-orgeln gav eko i pressen. I en recension hade Svenska Dagbladets recensent, Ingemar Bengtsson, berört frågan om »orkesterorglarna» från »förfallets tid» inom kyrkomusiken. Detta föranledde en insändare (läroverksadjunkt S. Claësson) till ett försvar för den romantiska orgeln. »Det är givetvis glädjande med den åtstramning som skett. Men varför inte ett både — och? . . . Det är härligt att — givetvis med måtta — få lyssna till ett »romantiskt» preludium eller höra Widor eller Franck spelas i postludiet. Nog är det bra med en kororgel men varför skall de vara så till övermått rika på övertonsstämmor? Är det bara för att det är modernt? En organist av äldre stammen talade en gång på ett organistmöte om »skrikorgeln» och det ligger något i det.»

I sitt svar framhåller I. Bengtsson att det gäller att ta ställning till en mängd faktorer kanske inte minst frågor om orgelns *användning* inom och utom gudstjänsten, om dess placering, om olika klangideal, om »orgelmässighet», om musikaliska stilfrågor m.m. I den mån som en församling kan hålla sig med en organist som verkligen kan spela den »stora» orgellitteraturen är det givetvis önskvärt med ett instrument som passar till all möjlig repertoar. Ett sådant önskemål kan blott tillgodoses med tämligen stora orgelverk. Men i allmänhet kan församlingarna nöja sig med betydligt mindre orglar, lämpade för det liturgiska spelet. »Kantorerna har haft pretentioner 'over

evne' och därigenom bidragit till att äldre orglar spolierats.»

Men detta om »orgelmässigheten» borde beaktas på ett annat sätt och bli något av en »ledfyr» för nutida orgelbyggare. »Erkännandet av verkprincipen och den 'pyramidiska' klanguppbyggnaden som grundvalar för orgelns egenart . . . är inte nödvändigtvis identiskt med barockpastich. Principerna är inte heller oförenliga med sådana nyare möjligheter som svällarskåp eller elektrisk registratur. Vad kritiken mot orkesterorglarna drabbar är det påfund som äventyrar eller bryter sönder den organiska enheten och samtidigt tappar bort det ädlaste av sekelgamla erfarenheter om mensurering och intonation. Den drabbar också den djupt omusikaliska pneumatik med vars hjälp organisten hör den ton han nyss spelat först när han är på väg att trycka ner nästa tangent. Önskemål om en bred repertoar från skilda tider måste medföra och medge vissa kompromisser. Kompromissandet har sina gränser utanför vilka orgeln upphör att vara en konstnärlig och organisk helhet. Men var de gränserna skall anses gå kan man nog aldrig uppnå full enighet om.»

I samma ämne uttalar sig organisten i Oxelösund, Åke Kullnes, som menar att »man nu till dags torde kunna ge full rättvisa åt såväl gammal som ny orgelmusik med betydligt mindre instrument» än den i diskussionen införda orgeln i Göteborgs konserthus. Kullnes nämner sin egen nya orgel »som med sina 37 stämmor visat sig överraskande adekvat svara mot verk av Sweelinck, César Franck och sannolikt Messiaen». »Att söka få fram en orgel i kompromissens — eller snarare syntesens — tecken förefaller mig därför ej endast möjligt utan även högst angeläget.»

Att det inom orgelrådet kunde föreligga olika meningar om intonationen av övertonsstämmor och mixturer framgår av en skriftväxling mellan ordföranden W.Å. och orgelbyggare Nils Hammarberg. Den förre påpekar

att samma firma ofta intonerar olika och jämför därvid de båda identiska kororglarna i Uppsala domkyrka och Sct Jacob. I den senare hade intonatören (denna gång Bruno Christiansen i Marcussen & Søn) ungefär 10 år senare än i Uppsala intonerat mixturen och efter långvarig övertalning lyckats få den betydligt mildare. W.Å. utbrister: »För liv och pina vill jag inte byta.» Vår ordförande bortser från det förhållandet att en skicklig orgelbyggare alltid intonerar olika beroende på orgelns funktion och plats. I senare fallet i ett litet kyrkorum med bråkdelen av volymen i Uppsala domkyrka.

I arkivet redovisas för år 1960 endast 5 orgelärenden. Men nästa år är antalet uppe i 23. En rad nya orglar byggs under detta år av såväl svenska som utländska orgelbyggare. Här må anföras några:

Eriksbergskyrkan i Uppsala, en förortskyrka, får en helmekanisk orgel om 11 stämmor inom huvudverk, svällverk och pedal. En rad av dessa kranskyrkor skulle inom loppet av några år få »riktiga» småorglar, mestadels av liknande storleksordning. I *Oskarshamn* planerar firman Paul Ott, Göttingen, en helmekanisk orgel om 33 stämmor fördelade på h-verk, bröstverk, ryggpositiv och pedal. För *Oviken* disponeras 25 stämmor i huvudverk, öververk och pedal av Grönlund.

I *Björkö* underkänns en orgel ombyggt 1950 av Wedrup och ny planeras av Hammarberg om 18 st på grundval av en gammal Nordströms-orgel från 1848.

I *Övertorneå* är det Grönlund som tar hand om den delvis rekonstruerade orgeln som en gång stod i Tyska Kyrkan i Stockholm och bygger ut den med huvudverk och öververk till 24 stämmor. I Överjärna byggde Nils Magnusson, Göteborg, en mekanisk orgel med en intressant disposition: *Ryggpositiv*: Rörgedackt 8, Principal 4, Waldflöjt 2, Mixtur 3—4 chor, Dulcian 8. *Bröstverk*: Trägedackt 8, Täckflöjt 4, Svegel 2, Tertian, Oktava 1. *Pedal*:

Subbas 16, Principal 8, Gedackt 8, Kvintadena 4, Sordun 16.

Den s k Buxtehude-orgeln från Mariakyrkan i Helsingborg som hamnat i *Torrlösa* kyrka restaurerades föredömligt av Frobenius.

Ett återfall i en eftersläpande slentrian utgjorde orgeln i *Rättviks kyrka*. Förslaget som utarbetats av O. Lindberg underkändes av orgelrådet vilket icke hindrade att den gamla stabila orgeln (Åkerman & Lund, 1879) ersattes med en elektrisk orgel av samma firma, trots varningar: Orgelrådet konstaterar »med förvåning att Å. & L. skall bygga elektriskt. Dessa tidigare orglar i Engelbrekt, Högalid, Östermalm är avskräckande.» »Efter endast 30 år är en grundlig ombyggnad av Engelbrektsorgeln ofrånkomlig.» Detta sammanhänge med att firman Å. & Lund envist fasthöll vid sitt eget elektriska system som i längden visat sig ohållbart.

Akustikfrågan behandlades under en särskild konferens i Stockholm. Man enades om att större hänsyn borde tagas till kyrkorummets akustik vid orgelbyggena. Kontakt borde upprättas med vederbörande arkitekt för att söka klarlägga de faktorer som gynnar en god orgelklang i varje särskilt kyrkorum.

Man enades om ett uttalande undertecknat av KSV:s orgelråd men tillika av Svenska orgelbyggares förening och Kyrkfrämjandet, det sistnämnda en ny institution som särskilt siktede på att ta tillvara småkyrkornas intressen. Bland de 14 ärendena under 1962 märktes en Svanström-Gullbergson-orgel i Österunda (Uppland) som utökades med en pedal. För Varbergs kyrka planerades en orgel om 36 stämmig orgel som färdigställdes 1966 av Nils Hammarberg, helmekanisk. Lena kyrka (Uppland) fick en ny Grönlunds-orgel som ersatte den tidigare orgeln från 1925 av Furtwängler & Hammer, Hannover, en firma som på 20-talet byggde ett stort antal pneumatiska orglar av typisk industritillverkning.

1963 upptager likaledes 14 ärenden med

en rad helmekaniska orglar, företrädesvis av svenska orgelbyggare. För Skara domkyrka planerades en 46-stämmig orgel med 3 manualer och pedal där svällverket med det största antalet stämmor (14) gör skäl för namnet.

Här har även pedalen erhållit ett dussin stämmor. Den som 1965 fullgjorde uppdraget var Poul-Gerhard Andersen, Köpenhamn, tidigare i firman Marcussen & Søn, som etablerat sig som självständig orgelbyggare. Inom orgelrådet rådde delade meningar om den gamla fasaden som i sin originella utformning ansågs böra bli bevarad av H.W. Så blev ej fallet. Det blev en tidstypisk verkorgeluppställning med ljudande fasader.

Under året anordnades på initiativ av byggnadsstyrelsen den 29/5 en konferens om »romantiska orglar». Till denna hade kallats representanter för riksantikvarieämbetet, musikaliska akademien, Kyrkans byggnadsbyrå, tonsättare Bengt Hambraeus, organisterna H. Jansson och J.-H. Åberg, orgelbyggarna Grönlund och Hammarberg samt de båda arkitekterna Rolf Bergh och H. Thafvelin jämte repr. från orgelrådet. Ämnet var särskilt spännande i många avseenden. Det gällde ingenting mindre än att taga ställning till de skiftande värderingarna beträffande orgelklang, intonation, teknisk utrustning, den s k romantiska orgeln kring sekelskiftet och dess möjlighet att tillfredsställa skiftande behov. Härtill kom att en ny syn var på väg beträffande orgeln dynamiska möjligheter varom de på senare år alltmer framträdande svällverken talade sitt tydliga språk. Fara förelåg att man kände sig färdig med den riktiga orgeln vilket kunde medföra en stagnation i orgeltänkandet hos såväl rådgivare som orgelbyggare.

Bland de 17 ärendena under 1964 märktes några äldre orglar där riksantikvarieämbetets egen sakkunnige Axel Unnderbäck utförde undersökningar som ledde till restaureringar. Det gäller orglarna i Svärta och Tyresö. Orgeln i slottskapellet i Rosersberg restaurerades av

Bröderna Moberg för en summa som vid den tiden ansågs mycket hög men likväl måste accepteras.

1964 hade orgelrådet varit verksamt i 30 år

Denna verksamhet kröntes med restaureringen av *Cahman-orgeln i Lövestabruk*. Orgeln hade blivit föremål för en översyn av den i Lövestabruk verksamme orgelbyggaren John Vesterlund som redan 1933 hade pneumatiserat sleiflådan till ryggpositivet, detta för att underlätta andragningen av registren som var placerade i själva ryggpositivet. Denna restaurering var mycket dilettantmässigt utförd men hade dess bättre icke skadat orgelverket i dess klangliga och tekniska funktioner. Med så mycket större tillfredsställelse kunde man därför hälsa församlingens beslut att överlåta den slutgiltiga renoveringen till en erkänt skicklig restauratör, Marcussen & Søn. Denna firma förfogade över skickliga specialister som var vana att handskas med gamla orglar och som tillika av läromästaren Sybrand Zachariassen hade lärt sig mensurerings- och intonationskonst. Med en otrolig noggrannhet skred man till verket att gå igenom de gamla luftflådorna med tillhörande kanaler och tekniska utrustning. Det gällde att inte göra några ingrepp som äventyrade den Cahmanska orgeln integritet. Ett antal pipor måste ersättas med nya. Här kom deras kunnighet väl till pass antingen det gällde labial- eller tungstämmor. Noggranna uppmätningar av mensurer m m gjordes av Hans Weding. Renoveringen blev ett lysande resultat på ett kunnigt och hängivet arbete där man inte skydde några medel för att göra full rättvisa åt detta vårt lands främsta gamla orgelverk.

I samband med Ärkesätets 800-årsjubileum kunde den till jubileet anordnade konferensen »Liturgi och kyrkomusik» göra en utflykt till Lövestabruk för att lyssna till den orgeldemonstration som hölls av H. Weman.

Orgelverket är byggt 1726–1728 av Johan Niclas Cahman.

Huvudverk: Principal 8 (fasad), Quintadena 16, Quintadena 8, Rörflöjt 8, Oktava 4, Spetsflöjt 4, Quinta 2 2/3, Oktava 2, Mixtur 5 chor, Trumpet 8

Ryggpositiv: Principal 4, Quintadena 8, Gedackt 8, Flöjt 4, Quinta 2 2/3, Oktava 2, Mixtur 4 chor, Vox humana 8

Pedal: Subbas 16, Principal 8 (fasad), Gedackt 8, Oktava 4, Quinta 5 1/3 Rauschquint 2 chor, Mixtur 4 chor, Basun 16, Trumpet 8, Trumpet 4.

Tonomfång: Huvudverk och ryggpositiv C-f³, pedal C-d¹

I samband med utflykten till Lövestabruk besöktes kyrkorna i Hökhuvud, Valö, Vendel och Tensta. Kyrkorna demonstrerades av dr B.I. Kilström och orglarna av Henry Weman.

Under de 40 åren av orgelrådets verksamhet har namnet Lövestabruk på ett särskilt sätt känts förpliktande. Det var här som den första konferensen anordnades under beteckningen *Lövestabruksdagar för kyrkomusik och kyrkokonst* mellan den 14 och 16 oktober 1938. Representanter för olika ämnesområden inbjöds att delta i denna konferens. Att intresset var stort framgick av att de 50 tillgängliga inackorderingsplatserna snabbt fullteknades. Det var konsthistoriker, arkitekter i ledande ställningar, orgelbyggare och orgelrestauratörer, organister och präster. Utformningen av dagarna anförtröddes åt KSV i Ärkestiftet (ordf H. Weman) tillsammans med dr Einar Erici och pastor loci, kyrkoherden T. Lind. Programmet upptog konsert i kyrkan (H. Weman) med anslutande besök i kyrkorna i Österlövsta, Tegelsmora, Vendel, Tensta, Hökhuvud och Valö. Professor H. Cornell demonstrerade kyrkmålningarna och belyste de olika målarskolorna, rikt företrädde i uppländska kyrkor.

Orglarna förevisades av H. Weman som gav

en överblick av våra svenska orgelbyggareskolor som i kyrkorna var företrädde alltifrån 1700-talet fram till vår egen tid.

Det förtjänar att omnämnas att programmet inrymde en »slottskonsert» på inbjudan av innehavaren av Lövestabruk, baron Louis de Geer, där bl a förekom kammarmusik under medverkan av professor och fru Hugo Theorell (violin och cembalo) och en bygdens egen nyckelharpsspelare. Den intressant kulturhistoriska bilden kompletterades av medverkan av Upplands-skalden Olle Thunman med sång och uppläsning. Till den tidens umgäengesformer hörde att samtliga deltagare bjöds på magnifik gästfrihet av herrgårdens innehavare. Om detta var den första av orgelkonferenserna kan i detta sammanhang lämpligen erinras om den sista som orgelrådet anordnade som *Orgeldagar i Stockholm 16–17 april 1963*. Inbjudan utgick liksom förut till »representanter för vederbörande statliga myndigheter, arkitekter, orgelbyggare, kyrkomusiker och övriga intresserade till orientering i och överläggningar om aktuella orgelbyggnadsproblem». Konferensen var förlagd till riksantikvarieämbetets lokaler (Statens historiska museum) och behandlade sådana ämnen som »Orgelfasaden ur traditionell och funktionell synpunkt speciellt 1800-talsfasaden och nutida orgelbyggeri» (Thafvelin, Weman), »Orgelns placering i kyrkorummet» (R. Bergh), »Korpositiv eller kyrkorgel» (W. Åhlén).

I samband med utflykter till närliggande kyrkor anordnades diskussion om *akustikproblemet*. Under en följande dag behandlades en rad tekniska orgelbyggarefrågor: »Rensstämda orglar» (S. Magnusson), »Trådmekanik och luftlådor av plast» (G. Mårtensson), »Mekanisk eller elektrisk registratur» (G. Grönlund).

Under dagarna anordnades konserter i Oskarskyrkan och Storkyrkan under medverkan av en rad organister (T. Sörenson, T. Nilsson, S. Schönberg, W. Åhlén). Att intres-

set var stort framgång av deltagarantalet: 165 personer.

I dagarna deltog en rad representanter för såväl byggnadsstyrelsen som riksantikvarieämbetet, det senare företrätt av riksantikvarie Bengt Thordeman. Vid Centralkommitténs årsmöte i januari 1964 omvaldes de tre medlemmarna av orgelrådet (G. Arnér, H. Weman, W. Åhlén). Den 8/1 1965 adjungerades docent Johan Sundberg som det året skrivit en avhandling om försök att fastställa orgelklangens funktion.

Delade meningar II

Att meningarna kunde bryta sig vid bedömningen av de många orgelärendena har framgått bl a av behandlingen av orgeln i Sct Nicolai i Nyköping. Den dubbla lojaliteten mellan ett orgelverks funktioner i gudstjänst och konsertspel och hänsynen till en äldre orgels orgelhistoriska värde, allt detta som orgelrådet hade att överväga som rådgivare åt församlingar och myndigheter kunde ibland (fastän mycket sällan) föra till skiljaktiga uppfattningar även inom orgelrådet. Så blev fallet med orgeln i *Börstils kyrka* (Uppland).

Här fanns det som en gång i tiden (1783) varit en Olof Schwan-orgel. 1933 blev orgeln tillbyggd med en manual och pedal (efter förslag av B. Wester) av J. Vesterlund. Då orgeln började visa tekniska svagheter (pneumatiska bälgar etc) och då församlingen hade en energisk kantor, Sven-Erik Lingman, erhöll H. Weman kyrkorådets uppdrag att utreda orgelfrågan. En undersökning gav resultatet att den gamla Schwan-orgeln vid orgelns ombyggnad 1933 hade blivit föremål för kraftiga ingripanden och att endast ett fåtal av originalstämmorna fanns kvar. Man kunde knappast längre tala om en Schwan-orgel. I överensstämmelse härmed behandlades ärendet i orgelrådet där det beslöts att förordna en restaurering av

den 2-manualiga orgeln från 1933 med de kompletteringar i dispositionen som ansågs vara påkallade. Ärendet gick vidare till riksantikvarieämbetet som framförde kravet (via A. Unnerbäck) att Schwan-orgeln borde renoveras och om möjligt återställas i sitt ursprungliga skick. Enligt Weman skulle detta innebära att man i stor utsträckning skulle nödgas tillverka nya pipor i något slags gammal stil och att man genom denna lösning knappast skulle kunna komma fram till en Schwan-orgel. Det framhölls också att man på nära håll hade tillgång till en original-Schwan-orgel i Hökhuvud och att man borde tillgodose församlingens och kantorns önskemål om ett fullgott utrustat instrument med större möjligheter att reproducera orgelmusik av större format.

I orgelrådet fann en av medlemmarna, G. Arnér, för gott att frånga sin tidigare uppfattning för att ansluta sig till den unnerbäckska linjen. Då församlingen vidhöll sina önskemål att vilja ha kvar sin orgel bakom den gamla fasaden på läktaren och inte ville vara med om en minskning av instrumentets resurser genom en återgång till ett enmanualigt verk med ett omfång från C-d¹, gick ärendet till K. Maj: t efter yttrande av Musikaliska akademien. Då Weman vid den tiden befann sig i Afrika hade han inga möjligheter att som ledamot av akademien föra talan i ärendet. Församlingen hänvisades till ämbetets förslag att renovera Schwan-orgeln.

Inför de dystra utsikterna att med minskade musikaliska möjligheter söka fullfölja ett påbörjat musikaliskt upprustningsarbete i denna del av Roslagen lämnade kantorn sin tjänst i Börstil. Under tiden som de fortsatta utdragna förhandlingarna långsamt skred vidare anskaffade församlingen en kororgel. Den gamla orgeln står stum på sin läktare. För församlingen återstår att söka komma till rätta med den gamla orgeln, en utgiftsfråga av an-

senliga dimensioner för en landsförsamling i Uppland. En ändamålsenlig lösning?

I samband med »Börstil-fallet» tillät jag mig att avfatta en skrivelse till riksantikvarieämbetet som dels innehöll en allmänt hållen redogörelse för de principer efter vilka orgelrådet hittills hade arbetat, dels en anhållan att ämbetet borde genomföra en inventering av landets kulturhistoriskt värdefulla instrument, en undersökning som borde grunda sig på sakkunnig bedömning. Jag tillät mig framhålla att en sådan undersökning borde gå ett steg vidare utöver E. Ericis inventarium, som saknade en bedömning av orglarnas beskaftenhet. En annan sida av rådgivningsverksamheten betonades. »Man kan med en viss oro märka en tendens från ämbetets sida att slå in på en linje som med åsidosättande av orgeln som gudstjänstinstrument renodlar den rent historiska synen när det gäller de gamla orglarna och deras behandling.»

Skrivelsen vars huvudinnehåll berörde Börstil-fallet i vilket jag som av församlingen tillkallad rådgivare var särskilt engagerad undertecknades givetvis endast av mig själv. Då frågan om orgelns ställning i kyrkan och därmed sammanhängande problem vid orgelrestaureringar emellertid hade blivit en angelägenhet i vida sammanhang sändes kopia av skrivelsen bl a till Svenska Kyrkans Liturgiska Nämnd där vi börjat ägna denna fråga uppmärksamhet.

Skrivelsen väckte en viss irritation hos riksantikvarieämbetet. I sitt svar påpekade ämbetet bl a angående en av orgelrådets medlemmar (G. Arnér) att de framförda åsikterna i många väsentliga punkter icke överensstämde med hans uppfattning (se ovan beträffande Börstil). Man tillbakavisade antydningarna att ämbetet skulle renodla de historiska synpunkterna och man ansåg att en ny inventering var överflödig. Denna skrivelse var undertecknad av 1:e antikvarie P.O. Westlund med vilken orgel-

rådet under många år haft ett förtroendefullt samarbete.

Under år 1964 avled E. Erics och A. Schweitzer, två män som W. Ahlén ägnar en särskild uppmärksamhet i den följande årsrapporten. De hade på var sitt håll utfört ett betydelsefullt upplysningsarbete i vårt land för bevarande av de gamla orglarna.

I rapporten berörs en ny uppfinning av orgelbyggare Stig Magnusson i Göteborg som hade lyckats konstruera en teknisk anordning som gjorde det möjligt att förse en helmekanisk orgel med fria kombinationer, en uppfinning som måste hälsas med tillfredsställelse av alla organister vilka eljest var beroende av minst en, helst två registratörer för de större orglarna. Denna anordning hade för första gången prövats i Alingsås landskyrka. Under året hade en märklig orgelrestaurering ägt rum. En Schiörlin-orgel i Alvesta kyrka hade på ett berömvärt sätt restaurerats av Bröderna Moberg.

1965 behandlades 17 orgelärenden

Det minskade antalet har sin förklaring bl a däri att den nya kyrkomusikerstadgan börjat fungera enligt vilken domkyrkoorganisten blev den orgelsakkunnige inom sitt stift.

Men främsta anledning torde givetvis ha varit att ämbetet som numera hade sin egen sakkunnige, antikvarie A. Unnerbäck, icke ansåg det nödvändigt att vända sig till orgelrådet. Ämbetet kunde dessutom hänvisa till att man fortfarande samarbetade med en av orgelrådets medlemmar, G. Arnér.

Nya vinder

Slutet på 60-talet medförde ett berikande av den kyrkomusikaliska verksamheten i församlingarna. Man började att musicera på ett fri-modigare och mera omväxlande sätt. Till detta

bidrog att andra instrument än orgeln kommit alltmera till användning. Stråkar och blåsinstrument spelade upp kring cembalo eller orgel och detta särskilt sedan *alltflera kororglar* kommit i bruk. Man behövde inte trängas på de ofta minimala läktarutrymmena. I koret fanns plats för körer och instrument. Detta bidrog också till att publikintresset började öka. Samspelet mellan lyssnare och utövare ökade också intresset för att göra insatser. Ungdomskörerna stimulerades av kantorerna till nya inbrytningar inom såväl gammal som ny musik. Det visade sig ofta lättare att göra ungdomarna förtrogna med gregorianska tonslingor i introitus eller satsa på djärva körställningar av mera avancerat slag.

Inom orgelmusiken skapades en ny musik. Det var inte längre angeläget att komponera preludier och fugor. Man började som en kontrast mot de stränga formerna att låta sig inspireras av stämningar och känslor. Förebilden fann man bl a hos Olivier Messiaen som skapat en flödande orgelmusik i sina »Transfigurations» eller i »La Nativité». Hos oss blev det framför allt Bengt Hambraeus och Karl-Erik Welin som kom att representera denna nya orgelstil.

Ett märkligt tillfälle erbjöd sig 1964 då dessa båda tonsättare inbjöds att delta i Årkesätets 800-årsjubileum. Det skedde vid en orgel- och körkonsert där den stora orgeln i väster och kororgeln samtidigt användes i det till jubileet komponerade körverket »Responsorier» för två orglar, kör, tenorsolo och kyrkklockor, en märklig midnatts-konsert som samlade en fullsatt domkyrka. Samtidigt framfördes Ligetis »Volumina» för orgel (Welin) och J.W. Morthensons »Eternes» (uruppförande).

Domkyrkans stora orgel från 1871 lämpade sig synnerligen väl för en expressiv musik av detta slag och de agerande lämnades fria händer att handskas med de långa registerandragen som till hälften utdragna åstadkom

tonlägen av odefinierbar höjd (särskilt utnyttjat i »Eternes»).

Den expressiva orgeln syntes vara i antågande. För att förverkliga sina idéer krävde tonsättarna icke endast praktfulla rörverk och skimrande mixturer utan framför allt ett *svällverk* med inbyggda expressionsmöjligheter i form av crescendo och diminuendo. Frågan om svällverket kom åter in i debatten även om de flesta orgelbyggarna helst skulle vilja stanna kvar i befästade ställningar. Det dogmatiska mekaniska tänkandet i fråga om den mekaniska registreringens besvärligheter började också ifrågasättas. Uppsalaorgeln med sina fyrdelade luftlådor hade på ett elegant sätt löst problemet redan för 160 år sedan. Att bygga efter detta system skulle emellertid bli alltför dyrbart. I stället började man på nytt fundera på möjligheterna att använda elektropneumatiken för registreringen. Ett steg vidare skulle vara att använda de senaste landvinningarna inom datatekniken.

Under de närmast följande åren fortsatte orgelrådet sin verksamhet även om i reducerad skala. Många av de tidigare planerade orglarna fullbordades. Dit hör en rad småorglar som tidvis tillverkades i serier. Detta möjliggjorde även för många småkyrkor att skaffa sig piporglar till överkomligt pris. Dessa orglar fick nöja sig med ett minimum av stämmor, vanligtvis 4' som var spelbara från den enda manualen med bihangspedal.

Gamla Uppsala kyrka fick en Hammarberg-orgel 1969 om 27 stämmor. Nora kyrka (Årkestiftet) fick en Grönlund-orgel om 26 stämmor 1968, Tierp en Åkerman & Lund-orgel 1968 om 21 stämmor, Lunda kyrka 14 stämmor av samma firma, alla de nämnda mekaniska och givetvis med sleiflådor. Större orglar i Årkestiftet byggdes i Ovanåker 1968 av Hammarberg (26 st), Norrtälje 1971 av Åkerman & Lund (42 st) och Gävle, Helga Trefaldighet, 1972 av Grönlund med 42 stämmor. Samma kyrka fick året förut en kororgel om

16 stämmor av samme orgelbyggare. I Göteborg byggde Stig Magnusson om den stora orgeln i domkyrkan (46 st) och 1970 den 50-stämmiga orgeln i Kristine kyrka.

Vid utgången av 60-talet byggdes orglarna med sleiflådor och helmekanisk traktur. Registraturen var mestadels också mekanisk. I de större orglarna hade man börjat använda elektropneumatiken för att kunna anlägga vissa former av kombinationer.

Orgelråd – Orgelnämnd?

Vid Centralkommitténs (CK) sammanträde i januari 1968 valdes för orgelsektionen H. Weman (sammankallande), Johan Sundberg och G. Arnér. W. Åhlén hade året förut av sagt sig medlemsskap i orgelrådet men valdes till v. ordförande i Centralkommittén. CK beviljade ett anslag av 1000 kr för att anordna orgeldagar. Härvid borde man söka intressera Kyrkans Byggnadsbyrå (L. Ridderstedt) att träda in som medarrangör och »att etablera kontakt med den orgelnämnd som är under bildande». Vid de planerade orgeldagarna borde man söka »behandla restaureringsfrågorna, inte minst med hänsyn till de allt oftare uppkommande konflikterna mellan å ena sidan antikvariska och museala aspekter och å andra sidan det aktuella musicerandets i församlingen behov».

Vid den följande diskussionen menade L. Ridderstedt att en planerad orgelnämnd borde anknytas till Pastoratsförbundet. »Den skulle på ett effektivt sätt kunna bistå församlingarna när de konfronterades med denna aktivitet.» Från organistföreningens håll (A. Johnson) föreslogs att Musikaliska akademien borde vara huvudman för en orgelnämnd.

Önskemålet att ett orgelråd eller orgelnämnd skulle få en bredare förankring syntes kunna förverkligas. Ett par sammanträden hölls i Stockholm i regi av Kyrkans Byggnadsbyrå och under ordförandeskap av biskop Askmark. Man tänkte sig närmast en »Svenska Kyrkans

Orgelnämnd» i samarbete med Pastoratsförbundet. Mer än till förberedande sammanträden ledde emellertid ej detta initiativ.

Men att ärendet var aktuellt berodde också på ett annat förhållande. Vid denna tiden pågick en utredning om de framtida relationerna mellan de tre organisationerna Kyrkosångens Vänner, Kyrkosångsförbundet och Kyrkomusikernas Riksförbund. Under de två närmast följande åren fortsatte detta utredningsarbete.

Vid CK:s sammanträde i januari 1970 hade man kommit så långt att man preliminärt kunde tillstyrka den föreslagna fusionen, vilket enligt en del oppositionella röster skulle komma att innebära att det gamla KSV skulle uppgå i det större kyrkosångsförbundet. Redan tidigare hade W. Åhlén och H. Weman undanbett återval till CK:s styrelse. Detta medförde att man i orgelrådet vakanssatte platsen efter H. Weman och att till orgelrådet omvaldes Johan Sundberg och Gotthard Arnér.

Men frågan om ett orgelråd/orgelnämnd kvarstod såsom något som borde få en lösning. När KSV upphörde i sin gamla funktion hade dess orgelråd icke längre någon huvudman.

För att få klarhet beträffande Riksantikvarieämbetets ställning tillskrev undertecknad antikvarie P.O. Westlund med förfrågan angående ämbetets behov av ett orgelråd. P.O. Westlund var den som under många år handlade orgelärendena i bästa samförstånd med orgelrådet. Han tillhörde under senare år kretsen av KSV och var ledamot av sektionen för »kyrkorummets liturgiska funktion och paramenter». För att underlätta det förutsedda svaret sammanfattade jag mina synpunkter på de senare årens rådgivningsarbete: Spridning av rådgivningen via domkyrkoorganisterna i sina respektive stift, ämbetets egen sakkunskap, orgelbyggarnas numera väldisponerade förslag vilket i viss mån blivit resultatet av orgelrådets verksamhet.

P.O. Westlund kunde också i sin svarsskrivelse bekräfta att en fortsatt rådgivning av ett orgelråd eller en ny orgelnämnd vore obehövlig. Detta bekräftades sedermera i den tackskrivelse för mångårigt rådgivningsarbete som undertecknats av dåvarande riksantikvarien Sven Jansson.

Som tidigare nämnts passerade en del orgelärenden Musikaliska Akademiens särskilda kyrkomusikkommitté. Som medlem av denna kommitté från dess bildande fram till 1967 (man är icke aktiv kommittéledamot inom akademien efter fyllda 70 år) kunde jag konstatera att de många övriga ärendena icke lämna tid för ett omfattande utredningsarbete om orglarna. Då planerna på att bilda ett kyrkans eget orgelråd syntes ha blivit bordlagda blev det naturligt att tankarna på en akademis orgelnämnd fördes fram. Att en rådgivning var behövlig, därom rådde knappast delade meningar inom såväl kyrkoförsamlingarna som kyrkomusikerkåren.

1972 var tiden mogen för ett beslut och då bildades alltså Musikaliska Akademiens orgelnämnd. Den fick en bredare sammansättning med representanter för skilda kyrkliga aktiviteter. Även de svenska orgelbyggarna blev representerade i denna nämnd som kom att omfatta sju ledamöter. Av ledamöterna från gamla orgelrådet ingår i den nya orgelnämnden Gotthard Arnér såsom dess ordförande. Rådgivningen avstannade icke under mellanperioden från 1970 tills den nya orgelnämnden bildades. Här må omnämnas ett par orgelärenden där undertecknad varit rådgivare. De belyser den rådande situationen i olika avseenden.

De flesta svenska församlingar, även de minsta, har uppvisat stor generositet när det gäller att hålla sina orglar i gott skick, detta trots de alltmer stegrade priserna. Det är de starkt ökande arbetslönerna som förorsakat den enorma stegringen på orgelbyggena. Enligt en uppgift i SvD 9/1 1976 skulle den 56-stäm-

miga orgeln i Katarina kyrka i Stockholm betinga ett pris av 1,4 miljoner kronor vilket skulle utgöra ca 25 000 kr pr stämma, detta jämfört med omkr 1000 kr pr stämma kring 1935.

I *Mariakyrkan i Sigtuna* utgick man från början från mera måttfulla proportioner. Efter kyrkans restaurering som dragit dyra kostnader måste en viss sparsamhet anbefallas. Resultatet från den klangfulla Jehmlich-orgeln, byggd 1972, visar att en tvåmanualig orgel om 24 stämmor tillfredsställer höga anspråk för såväl gudstjänst som konsert, detta trots att orgeluppställningen i nedre delen av ett sidoskepp icke är den allra gynnsammaste.

Från *Leksands kyrka* kommer en larmrapport att den elektropneumatiska trakturen från 1953–54 års ombyggnad klaffat samman efter ca 20 års användning. Orgelrådet varnade på sin tid för att använda det tillämpade systemet. Nu förestår utredning som måste leda till att trakturen byggs upp helt mekaniskt för en beräknad kostnad av ca 250 000 kr.

Efter *Kumla kyrkas* brand återstod endast kyrkomurarna. En helt ny orgel måste byggas och kyrkorådet anmodade den förut anlitade orgelbyggaren, Paul Ott, Göttingen, att utföra uppdraget. Det blev en tremanualig orgel med pedal om 46 stämmor, byggd efter helt moderna principer med sleiflådor och mekanisk traktur. Här finns ett expressivt svällverk, huvudverk och ryggpositiv, alla utbyggda med aliquoter, mixturer och rörverk. Arkitekten Jerk Alton har på ett lyckligt sätt brutit den pastischartade neobarockuppställningen och har i dess ställe skapat en sammanhängande mjuk fasadanordning med ljudande pipor och sk spanska (utåtriktade) trumpeter. Att sedan trävirket är inmålat i gröna, bruna, röda färger i anslutning till östpartiets skogsgröna Edenparadis (Per Andersson) ger åt västpartiet en prägel av fest och glädje som svarar mot vad orgeln kan åstadkomma i klangligt avseende. Vid dispositionens uppgörande har stor vikt

lagts vid orgelns dynamiska möjligheter, främst genom det effektiva svällverket. Här kan utföras orgelmusik från renässans fram till modern tid. Orgelbyggaren har tagit fasta på den moderna teknikens möjligheter att via ett enkelt datorsystem kunna traktera orgeln med ett nära nog obegränsat antal registerkombinationer. Vid sidan av spelbordet finns nämligen en dataanläggning med ett hålkortsystem som möjliggör att på förhand ställa in alla önskade omregistreringar under spelets gång. För organisten är det en ovärderlig hjälp att genom att trycka på en knapp få in önskad klangväxling på exakt tid utan att vara beroende av två medhjälpare. Det är veterligen för första gången som detta system praktiserats i vårt land.

Det gick många turer innan den *stora orgeln i Uppsala domkyrka* fick sitt program fastlagt för den restaurering som nu genomföres i anslutning till domkyrkans renovering. I samråd med S. Zachariassen framlades ett förslag till orgelns ombyggnad redan 1934 (i samband med Ragnar Östbergs restaureringsförslag).

En plan förelåg att förse domkyrkan med en större orgel som (något à la Weingarten) skulle omrama det stora västfönstret. Ovanför fönstret skulle finnas ett kronverk, i mellanläget huvudverk och svällverk och slutligen ett ryggpositiv förutom pedalverket placerat i två delar på sidorna. Zachariassens dröm att kröna sin orgelbyggarebana med denna orgel i Skandinavians största kyrkorum gick emellertid om intet. Alla planer på ombyggnad lades åt sidan i avvaktan på kyrkans restaurering.

Den nu pågående restaureringen av orgeln har tagit fasta på orgelns ställning som ett unikt verk, värt att bevara, från en glansperiod av svenskt orgelbyggeri. Ett detaljerat och omsorgsfullt arbete pågår att återställa luftlådorna med dess mekaniska styrning i perfekt skick. Barker-anläggningen kommer att bibehållas efter grundlig översyn. Beträffande pipverket

sker en noggrann översyn. Ett fåtal stämmor som togs ut 1939 insattes och en del nya kompletterar totalklangen i samma anda som skedde 1939. Man har anledning förmoda att resultatet skall bli tillfredsställande när den stora orgeln efter 4 1/2 års tystnad äntligen kommer att ljuda igen med den bärighet som är dess särmarke.

Under en 40-årsperiod har det förunnats orgelrådet och dess medlemmar att följa utvecklingen och i någon mån bidra till att befordra densamma i rätt riktning. Otivelaktiga landvinningar har gjorts. Hit måste räknas att orgeln hävdade sin självständighet som ett konstnärligt instrument vilket vunnit allt större uppmärksamhet. Den nya orgellitteraturen vittnar om att orgeln som instrument icke stått stilla. Det har varit en ömsesidig påverkan där krav som ställts har kunnat uppfyllas. Under en 40-årsperiod har orgelns tekniska utrustning stabiliserats. En återgång till beprövade luftlådstyper, styrda efter klassiska principer, har tvingat fram logiska uppställningar bakom orgelfasader som är klingande. Klangligt har orgeln berikats på ett sätt som gjort den till ett instrument med en mångskiftande användning för att kunna reproducera musik från skilda epoker. Orgelbyggarens inställning till tillverkningen av orgelns alla detaljer har förfinats. När han är som bäst är han säkerligen beredd att instämma med Sybrand Zachariassen när han hävdade att varje orgel är ett unikt instrument. Det gäller för den bästa att aldrig känna sig färdig men att ständigt vara nyskapande. Det finns eljest risker för att man stannar i klichéer och upprepningar. Vårt lands orgelbyggare har varit lyhörda för ständigt stegrade krav. Detta har lett fram till en hög standard och en produktion av sällsynt hög kvalitet. Man gläds över att vårt land numera hävdar sin ställning som ett orgelbyggarland av rang på den europeiska kontinenten.

Henry Weman

Arvastsons psalmstudier

Allan Arvastson har fortsatt sin långa rad av hymnologiska arbeten med en samling psalmstudier, »Imitation och förnyelse». Nyligen har ytterligare en skrift av Arvastson utkommit »Svensk psalm genom tiderna», en översiktlig psalmhistorisk genomgång avsedd bl a för universitetsbruk.

»Imitation och förnyelse» innehåller, förutom en kortare inledning om synen på psalmen och psalmdiktningen under olika tider, sju studier: Dagvisan, En sommarvisa (= Then blomstertid nu kommer) och dess författare, Akrostikonpsalmerna 1695 och deras bakgrund, Joachim von Dübens fångenskapspsalmer, Samuel Ödmanns sommarsång, Wirséns psalm för midsommaren och Orgel och harpa. Om musikinstrument i svensk psalmdiktning.

Bokens titel är väl vald. Arvastson har velat betona dels psalmtexternas traditionssammanhang, den litterära kontinuiteten i deras uttrycksmedel, dels hur psalmen »förändras för att motsvara nya tiders krav» (s 12). Dessa specialstudier från skilda epoker fördjupar på en rad punkter vår insikt i psalmhistorien.

Ett gammalt tema som Arvastson berikar med sammanfattande aspekter är frågorna kring Dagvisan, »Den signade dag». Han fixerar bl a problemen kring dess datering och ursprung, och benämningen 'dagvisa', känd från den första tryckta versionen i Thomissöns psb 1569: »Den gamle Christelige Dageuise». Begreppet 'dagvisa' har tytts på skilda sätt: som 'morgonsång', avsedd för varje ny gryning, eller för söndagens morgon, eller för juldagsmorgonen. Arvastson finner dock intet stöd för tanken att den medeltida dagvisan ursprungligen skulle varit förknippad med julfirandet.

Jämförelser görs också med den tyska medeltida Minne-sångens 'Tageweise' eller 'Tage-lied', där speciellt vaksamhetsmotivet betonas, något som kunde överföras till psalmmrådet i kontrafaktens form.

En viktig studie är »En sommarvisa» och dess författare. Arvastson ägnar »Then blomstertid nu kommer» en utförlig analys med sikte på psalmens teologiska innehåll och språkliga uttrycksmedel och visar därigenom dess ställning i en litterär tradition. Författarens granskning av psalmens källor och beläggen för den traditionella attributionen till Israel Kolmodin avkastar ett uppseendeväckande resultat. Som det synes på säkra grunder vill Arvastson fränkänna Kolmodin författarskapet. Den välkända traditionen från Georg Wallin om att Kolmodin »componerat» sommarvisan »under det han spatzerade genom Skogar och gröna Engar, emellan Lådebro och Gand, det han alla dagar plägade göra, ner han der ute war, at dricka lefwande watn utu Hångers Kella» avför Arvastson som blott och bart ett utslag av Wallins Gotlandsbeundran och Kolmodins dokumenterade intresse för Urban Hiernes vattenforskning, varjämte det framhålles att traditionen i fråga är misstänkt sen och motsäges av att t ex Swedberg, som var insatt i Kolmodins prestationer, inte nämner honom som sommarvisans författare.

Arvastson går symptomatiskt nog inte på något mera energiskt försök att ringa in en annan författarpersonlighet. Själva analysen av texten uppfattas som forskningens väsentliga uppgift — denna gång.

Den tredje uppsats som rec ämnar stanna inför är Samuel Ödmanns sommarsång, »Naturen åter träder», där Arvastson återknyter till

teckningen av sommarpsalmernas traditionsbild. Insättandet av Ödmann i litteraturhistoriskt sammanhang är här inte odelat lyckligt. Att man skulle få »en viss antydning» om Ödmanns litterära hemvist genom att hänvisa till att han studerat Dalin, Montesquieu, Holberg, Young och Gessner (s 116) verkar, trots den försiktiga formuleringen, vara överdrivet: raden av uppräknade författare är mer än disparat! Att dra linjer från »Naturen återträder» till Kellgrens »Den nya skapelsen» synes vara att pressa texterna alltför hårt. Att

Ödmann skulle vara en Linnés lärjunge i fråga om synen på Bibeln som naturvetenskaplig kunskapskälla är visserligen tänkbart, men senare Linnéforskning har givit en mera nanserad bild av Linnés inställning än den som här förutsättes.

Carlhåkan Larsén

Allan Arvastson, *Imitation och förnyelse* (Bibliotheca Theologiae Practicae 25, Lund 1971).

Sjögrens Liturgik

Åtskilliga generationer blivande präster och kyrkomusiker har fått sina kunskaper i liturgik från Hellerströms klassiska lärobok. Det var en faktaspackad framställning på 560 sidor, där i stort sett allt som hörde till ämnet fanns med — alltifrån den mozarabiska liturgin till den gregorianska koralnotationen. Få var väl de som verkligen lärde allt som stod på de tättryckta sidorna, men som lärobok och uppslagsbok var den en rik skattkammare, och det torde ha varit svårt att hitta några sakfel eller misstag i framställningen.

Sedan en del år är Hellerströms bok utgången i bokhandeln, och för nutida studerande var den kanske alltför omfattande och svårläst. I den situationen tar man tacksamt emot den lärobok i liturgik, som domprosten i Göteborg, teol dr Per-Olof Sjögren, har utgivit med titeln »Kyrkans lovsång». Den fyller ett verkligt behov, och författaren är värd all aktning för att han sammanställt denna lärobok — eller »kompendium i liturgik», som han själv kallar den.

Skillnaderna gentemot Hellerströms arbete är många. Omfånget är nerbantat till 158 sidor. Man kan alltså inte räkna med att stoffet tillnärmelsevis motsvarar det som Hellerström erbjöd. I själva verket är Sjögrens bok på många ställen beklagligt knapphändig. Stora och viktiga partier är bara flyktigt antydda — så t ex reformationens liturgiska principer och dess gudstjänstordningar. Likaså den ortodoxa gudstjänsten, vars utformning bör räknas som en del av den liturgiska allmänbildningen. Hela avsnittet om gregorikanen och dess musikaliska former (60 sidor hos Hellerström) har ingen motsvarighet hos Sjögren. Som den kunnige musiker han är borde

han ha kunnat ge en god framställning av detta gebiet. Hos Hellerström fanns det vidare en omfattande redovisning för evangelisk psalm och koral (140 sidor), för all del en ganska torr och tråkig serie uppräkningsar, men som utgångspunkt för psalmskunkap mycket användbar materialsamling. Naturligtvis kan liturgikläraren använda svenska psalmboken och andra psalmböcker för sin undervisning, men luckan i detta avseende hos Sjögren är en brist.

För att vara rättvis måste man erkänna, att Sjögrens bok är avsiktligt kortfattad. Han framhåller, att det är pedagogiska skäl, som dikterat den summariska framställningen. Han har velat ge en populär och lättläst översikt över liturgiken, och som den gode skribent han är har han lyckats med sin avsikt. Hans bok kan läsas med behållning av vilken intresserad läsare som helst. Den är också godkänd som studiebok för allmän cirkelverksamhet.

Speciellt påfallande är de uppbyggliga tolkningar som förf genomgående låter sin faktasframställning åtföljas av.

Men frågan är, om han inte med detta goda syfte förvanskant möjligheten att skriva en verklig lärobok. Som boken nu föreligger är den på en gång presentation av ett konkret stoff och samtidigt interfolierad av tolkningar och utläggningar, ofta sekundära. Mer av konkreta fakta och mindre av uppbyggliga kommentarer skulle i varje fall jag ha önskat av ett arbete som skall tjäna som lärobok.

Två upplagor har snabbt utkommit av Sjögrens bok, och den tredje upplagan är väl snart att emotse. Där har man anledning att förvänta en hel del nytt stoff, t ex en redogörelse för den nya svenska högmässan av år 1975 (1976?),

de nya gudstjänsterna som godkända av kyrkomötet, något om det kommande psalmbokstillägget m m. Man kanske också kan vänta att en del omarbetningar och korrigeringar kommer att göras. Ett och annat har redan i andra upplagan rättats till, t ex det fatala namnmissstaget å s 36. Här skall nämnas en del ställen, där man kan vänta sig förändringar. Min avsikt är inte att vara felfinnare utan att i positivt syfte rekommendera tänkbara förbättringar.

När det gäller synagoggudstjänsten bör de dubbla textläsningarna (lagen och profeterna) uttryckligen nämnas, eftersom dessa har sin motsvarighet i den kristna gudstjänsten. Skriver man »texten» i singularis kan det leda till missförstånd.

Introitus och offertorium bör inte benämnas »psaltarpsalmer» (s 15 f), eftersom de nämnda momenten ofta försågs med nytestamentliga textcitat. Gradualet bör inte kallas »rörelsesång», särskilt inte med tanke på det ordets nutida innebörd. Motivet till att reformationen ersatte de nämnda liturgiska partierna med nydiktade sånger var väl inte främst »att man fann psaltarpsalmerna för svåra» (s 16) utan snarare de enorma svårigheterna att översätta hela mässpropriet och även strävan att främja folkets medverkan i mässan. Jfr s 106 där det står att Luther skrev sina psalmer i stället för att »psaltarpsalmerna psalmodierades», vilket som bekant i högmässan endast skedde i den enda versen i introitus.

Om Jesu sju ord på korset står det (s 16) att Herren uttalade dem »för att göra sitt talande före döden fullkomligt» — en egendomlig formulering, som tycks bortse från den mänskliga dimensionen i lidandesdramat.

På s 17 citeras App 2:42 om att den unga församlingen höll fast vid »bönerna». Att dessa skulle innebära »Psaltarens bön, Herrens bön och de nytestamentliga cantica» är en godtycklig avgränsning.

På tal om Olaus Petris mässa 1531 står det,

att »avvikelseerna från den romerska mässan utgörs främst av språket». Nog var det väl de teologiska avvikelserna som var de viktigaste. Att hos O.P. »predikan är obligatorisk» är i varje fall inte riktigt i fråga om SM 1531, där det inte står något ut sagt om predikan.

Vid genomgången av den svenska högmässan borde den »ovillkorliga» avlösningens förekomst ha nämnts uttryckligen (»Tag emot dina synders förlåtelse . . .»). Egendomligt är att omnämmandet av »inlednings-helig» placerats under rubriken »Avlösning» och att alternativet bön eller psalmsång efter avlösningen inte nämns, så ej heller övergångsorden »Helige Herre Gud . . .».

Det finns här och där en del säregna kommentarer till vissa partier i mässan t ex om »tjänsten i änglarnas sällskap» eller att man står under lovsångerna därför att »Änglarna står inför Guds tron» — det måste väl vara en from eftertionalisering?

Avsnittet om sekvenserna på s 35 rymmer ett par oklara eller felaktiga formuleringar. Om de 5 klassiska sekvenserna står att de »bevarats till modern tid». Det är visserligen sant, men riktigare hade varit att påpeka, att massor av sekvenser finns »bevarade» till vår tid men att endast de nämnda blev officiellt godkända efter motreformationen. Felaktigt är att sv ps 132 skulle motsvara pingstsekvensen. Arvastson skriver: »Pingstsekvensen Veni sancte spiritus bör inte förväxlas med den *antifon* med samma begynnelse, vilken återfinnes i den svenska psalmboken».

Jag vill också ifrågasätta påståendet att Hallelujamomentet i mässan har direkt ursprung i Hallelsångerna ur Psaltaren. Till småfelen hör t ex översättningen av »Sursum corda», eftersom formen »corda» är pluralis. Bibelcitaten på s 64 ur Ordspr 3:9 verkar mer förbryllande än klargörande.

Några olyckliga formuleringar skulle kanske kunna rättas i nästa upplaga. T ex »Gudstjäns-

ten börjar inte när den börjar, när kyrkklockorna ringer samman». Eller att mässans rätta utgestaltning skall märkas på gudstjänstbesökarnas »gång fram till nattvardsbordet». Uttrycket »melodifragment» på s 105 är inte lyckat. Att israeliterna efter övergången av Röda Havet steg upp på stranden av »Arabien» ger läsaren överraskande associationer. Det är väl f ö helt obestyrkt att de kristna som döptes i Jordan steg ner från ena stranden och steg upp på den andra. Till de ansträngda förklaringsförsöken hör också påståendet att Benedictus fick sin plats i morgonbönen Laudes därför att Johannes Döparen förebådade Kristus.

Om man vill vara exakt, och det bör man ju i en lärobok, bör man inte skriva att Svedbergs psalmbok publicerades 1695 (s 108). Den godkändes den 6/12 1695 men publicerades först senare. »Haeffners revision på 1820-talet» är också en missvisande formulering — revisionen gjordes tidigare, men publiceringen skedde 1820.

De gjorda anmärkningarna avser närmast skönhetsfläckar i en bok med många och stora förtjänster. Per-Olof Sjögren har gjort ett gott arbete med sin bok om kyrkans liturgi. Den nya upplagan emotses med stora förväntningar.

Inge Löfström

Per-Olof Sjögren, Kyrkans lovsång. Kompendium i liturgik (Verbum 1974).

Laurentius Petri Sällskapet

Koralveckan 1974

Laurentius Petri Sällskapets koralvecka 1974 hölls under tiden den 6–8 augusti och för andra gången i följd på St. Sigfrids Folkhögskola utanför Växjö. Det är en plats man gärna återvänder till, och glädjande nog blev antalet deltagare högre än i fjol; inalles infann sig ett trettiotal.

Veckans tema var Pauli ord i Ef. 5:19: »Talen till varandra i psalmer, lovsånger och andliga visor.» Ett väl valt tema för en »vecka» som denna men också ett tema för varje dag i en kristen människas liv. Detta kom starkt till uttryck i de dagliga bibelmeditationerna, som leddes av kontraktsprosten Gunnar Olsson. Varje dag ställdes vi inför kravet att låta oss så uppfyllas av Guds Helige Ande, att vi blir stämnda till lovsång till Guds ära.

I de fem föredragen rörde det sig också om psalmer, lovsånger och andliga visor. Det första föredraget, som hölls av professor Ragnar Holte, handlade om de nya tidegärdsutgåvorna. Han började med en kort framställning av tidegärdens historia från äldsta tid och erinrade sedan om att man hos oss i Sverige under 1900-talet kan peka på tre linjer, när det gäller försöken att vidareföra tidegärdsarbetet:

1) den svenska mässboken del II, 2) Adell

och Peters, som startade på 1920-talet för att få fram ett fullständigt tidegärdsmaterial, ett arbete, som resulterade i Svenskt Antifonale I–II, och 3) ansträngningarna hos kretsar i vår kyrka att få en ännu fylligare version av tidegärden än Adell-Peters-versionen.

Den nya upplagan av »Veckans tideböner» kom ut 1971, och i den har man tillmötesgått en önskan, som kommit fram vid en enquête, nämligen att samtliga tideböner skulle vara fullständigt utskrivna, så att man inte skulle behöva slå så mycket fram och tillbaka. Man har också försökt tillgodose behovet av en ökning av psaltartexterna. När det gäller musikutgåvorna, Antifonale I och II, framhöll Holte, att dessa genom sitt stora omfång kan verka avskräckande och exklusiva och skapa intryck av att det är någonting svårt att tränga in i alla detta. Inom LPS har man därför försökt agera lite mera pedagogiskt, och de nya utgåvorna har fått ett mindre och mera hanterligt format. Att lära en församling psalmodiera enligt de åtta psalmtonerna fordrar ju mycket träning och förutsätter en församling eller en bönegrupp, som brukar tidebönen regelbundet. I de nya utgåvorna har man som alternativ till antifonala psalmodier en responsorial psaltar-

psalm, som är oerhört enkel för den ovane att komma in i. Man behöver inte vara slaviskt bunden av en tidebön till punkt och prica. Man kan ta upp psalmodi t ex i en aftonbön. Dessa nya utgåvor bör man därför se som ett material, som ställs till förfogande och ur vilket man har frihet att hämta fram det som man tycker är brukbart.

Det blev diskussion i anslutning till föredraget. Bland annat kom frågan upp om den pågående nyöversättningen av GT. Karl-Erik Wallin nämnde, att han i en provöversättning av en psaltarpsalm konstaterat, att denna gjorts utan hänsyn till de musikaliska accenterna. Frågan ställdes, om inte LPS borde göra sig påmint, så att vi får en översättning, som är så musikalisk, att den kan läsas väl och då också sjungas.

Det andra föredraget hade rubriken »Kyrkomusik i vår tid» — ett högst intressant men också kontroversiellt ämne. Tyvärr kunde den från början engagerade föredragshållan Lars Edlund på grund av sjukdom icke vara närvarande, men Sören Bolander hade gjort en bandinspelning av en intervju, som han hade haft med Lars Edlund. Denne talade om sin rädsla att stänga in Gud i formler, i dogmatiska satser, vilket också avspeglar sig i hans syn på musiken. Han är rädd för att binda sig vid en speciell kyrklig stil. Även om han inte kan tänka sig vilka banaliteter som helst, är han mycket frisinnad. Angående stilen kan man diskutera mycket, menade Lars Edlund. Det är viktigt att få kontakt med människor, även om man då måste göra avkall på stilen. Men han sade sig vara mycket osäker och hade inga slutgiltiga svar på frågorna.

Diskussionen blev livlig efter denna banduppspelning. Gudrun Zethelius påpekade, att när det gäller andra konstarter än musik, såsom arkitektur, textilkonst, språket (ny bibelöversättning) då tillkallar man den bästa expertis, som står att få, men när det gäller musik är alla medel tillåtna. Då förfaller man till

banaliteter för att nå tidens människor. Men var skall man sätta gränsen? undrade någon. Församlingsprästens syn på saken tolkades av Karl-Erik Wallin, som framhöll att det nu är hopplöst att få ungdom att sjunga med i en psalm, men har man en sånggrupp med gitarr och tar fram en visa, sjunger de gärna med. I en viss situation kunde han därför acceptera en visa, som han själv inte tyckte om, för att få ungdomen aktiv. Sören Bolander undrade, om det inte kunde finnas alternativ till den andliga popen. Vi som håller på stilen, sade han, har inte arbetat med att skapa fram enkla, slagkraftiga saker. Men lika litet som Lars Edlund hade något slutgiltigt svar, lika litet kom det fram ett sådant ur diskussionen.

Om »Väckelsens sånger» talade Sven Åke Selander, vilken som bekant har doktorerat på detta ämne och då arbetat igenom ett viktigt skede i väckelsens historia, det som kommer på 1850-talet, då man inom väckelsen här i landet orienterade sig västerut. Tidigare hade man varit tyskorienterad. Den avgörande impulsen att arbeta med engelskt material kom med en metodistpastor Scott, som verkade i Stockholm. Scott kunde inte fortsätta här så länge, han lämnade Sverige och hela hans bibliotek blev kvar. Detta övertogs av Carl Olof Rosenius, som sedan blev den pådrivande kraften. Det var först på 1850-talet, som det verkligen hände någonting, beroende på att man då började med nya arbetsformer, bl a söndagsskola, som krävde material av annat slag än tidigare. Det är nu som två viktiga namn kommer in i bilden: Betty Ehrenborg och Per Palmqvist. Ett litet häfte med sånger översatta från engelskan kom ut, i vilket man bl a finner Morgon mellan fjällen och Jag är en främling. 1854 kom ett nytt häfte och 1856 ett tredje: Betty Ehrenborg stod för de båda första. Hon behövde dessa sånger för söndagsskolan, som på denna tid inte bara var en skola för barn utan också för vuxna. På så sätt fick sångerna stor spridning. Men

inte bara söndagsskolan fick stor betydelse. Vuxenskolan hade börjat införas och kristendomsundervisningen dominerade på denna tid. Även musikundervisningen skulle ha religiös karaktär. Betty Ehrenborgs sånger slog igenom och kom på allemans läppar. Vid denna tid klövs väckelsen: den ena riktningen var Evangeliska Fosterlandsstiftelsen, den andra den baptistiska. Inom Fosterlandsstiftelsen blev spridning av tidningar en viktig arbetsform. Översättningar av engelska sånger publicerades i Stiftelsens egna tidningar, och dessa översättningar gjordes av Lina Sandell, som blev avlönad översättare och härigenom fick en plattform för sin produktion. Inom den baptistiska riktningen arbetade bröderna Per och Gustav Palmqvist, som gav ut en sångsamling, »Pilgrimssånger», som kom 1859 och blev framgångsrik. Hälften av sångerna är översättningar västerifrån. Här finner vi de slagdängeartade sångerna såsom t ex Bröder, viljen I gå med oss till Kanaans sälla land.

Man kan fråga sig, om allt detta egentligen var nya eller gamla sånger. Selander ansåg, att det var någonting, som man var tämligen bekant med och kände igen. Tidigare hade man vid sidan av 1695 och 1819 års psalmböcker haft herrnhuternas sångsamlingar såsom Sions sånger. Man sjöng också Mose och Lambsens visor. Dessa sånger kom från en tysk sångsamling »Geistreicher Gesang», som var mycket spridd och använd i England. Detta innebär, att man här har en triangelkrets mellan tysk, engelsk och svensk tradition. Detta är ett viktigt led men det finns också andra, såsom den norrländska läsartraditionen, i vilken Rosenius växte upp.

Om Psalmboksarbetet talade Esbjörn Belfrage, en av ledamöterna i 1969 års psalmbokskommitté. Föredragshållaren började med att dra upp bakgrunden till det arbete, som nu resulterat i ett häfte av 200 nya psalmer, som på hösten skulle komma ut i tryck och sedan gå ut på remiss och behandlas vid 1975 års

kyrkomöte. Från 1969 till 1974 hade arbetet med att preliminärt välja texter och melodier varit delegerat till en textgrupp och en musikgrupp. Texterna hade genomgående bedömts anonymt, och godkännande respektive refusering hade skett genom röstning.

I det material textgruppen haft att arbeta med, hade den andliga visan intagit en stor plats. Under 60-talet har det ju varit en stark framgång för den andliga visan, vilken kommit spontant och är en internationell företeelse. Textgruppen hade också ansett att man borde ta med av frikyrkans sånger, och det hade blivit ett tiotal. En särskild grupp utgör den religiösa lyriken. I orimmad text fann man i det föreliggande materialet en mycket andaktsskapande ton, och Belfrage menade, att de orimmade texterna kommer att innebära en vidareutveckling av högmässans psalmer. Exempel: Stjärnan spänner en båge till himlen (660). Men det hade visat sig svårt att få tonsättningar, när det gäller den religiösa lyriken. En annan grupp är sådana texter, som psalmbokskommittén arbetat för att få skrivna. Kommittén hade inte haft några direktiv. Vid kyrkomötet 1968 hade språket nämnts som en självklar sak; det borde vara ett språk, som människor förstår idag. Vidare hade man efterlyst nattvardspsalmer, flera psalmer till högmässotexter, som saknar psalmer, psalmer för arbetslivet — det sistnämnda en internationell företeelse. Men det hade varit svårt att få fram något passande, så diversifierat som arbetslivet är.

Ser man på texterna med hänsyn till den språkliga och litterära stilen, märker man att frikyrkligheten har en ålderdomlig karaktär. I materialet från Hymnologiska Institutet hade man ett ganska högtidligt språk, rätt många ganska traditionsbundna texter i ett kyrkligt och poetiskt formellt språk. Själv är jag inte, sade Belfrage, fiende till det traditionella och formellt bundna. I mötet med församlingen fungerar det traditionsenliga som inkörsport

till psalmen, och så öppnar den sig i sin helhet.

Målsättningen hade varit att förena enkelhet med kvalitet och få fram psalmer, som skulle kunna användas under lång tid framåt.

Om att lära lekmän sjunga gregorianskt talade den danske musikhistorikern Torben Schousboe. Han erinrade om att den gregorianska sången har bevisat sin styrka och sin kvalitet. I början stöter vi på flera problem, som vi måste behärska, om vi skall komma vidare. En svårighet kan vara textunderläggningen, som bör vara så utförd, att den naturliga deklamationen understöds och melodins skönhet bevaras. En annan svårighet är att bibeltexterna inte längre är kända och lästa av folk. Detta kan avhjälpas genom att läsa texten högt. För många människor är vidare den gregorianska sången inte en medveten och levande tradition. Hur skall man då kunna lära lekmän att sjunga dessa sånger, så att de kan använda dem vid sina andakter? Schousboe redogjorde för en metod, som han själv hade utarbetat och som visat sig ge resultat. Han förenklade melodierna, lät den ovana gruppen först psalmodiera på en enda ton och lade efter hand till initium och finalis. På liknande sätt förfor han vid inövandet av antifoner och responsorier. Exemplet är säkerligen värt att pröva även hos oss, men det stora problemet är väl ändå, tror undertecknad, att få människor att *vilja* sjunga gregorianskt.

Men deltagarna i koralveckan lyssnade inte bara till föredrag; de var i hög grad själva mycket aktiva. Varje dag sjöngs laudes, sext och completorium (för sext och completorium brukades de nya utgåvorna), på lördagen även kyrkmässans vesper och på sönda-

gen kyrkmässans matutin. Sångövningarna — både i gregoriansk och i fyrstämmig sång — leddes av Folke Bohlin. Veckans höjdpunkt blev högmässan i Växjö domkyrka den 9:e söndagen efter Trefaldighet, som i vår evangeliebok har överskriften »Trohet och klokhet i Kristi tjänst». Om detta hade också föredrag, samvaro och övningar under veckan kunnat lära oss mycket. Vid högmässan sjöng koralveckans kör ett par nya tonsättningar av Lars Edlund och Sören Bolander, som ju båda på olika sätt varit medverkande under veckan. Sören Bolander hade tonsatt en text av Johannes av Korset (övers. Hjalmar Gullberg) och Lars Edlund Eva Norberg-Hagbergs dikt »Vem bryter brödet», som av någon anledning refuserats av psalmbokskommittén.

Den traditionella utflykten på söndags-eftermiddagen gick till Gårdsby kyrka och Sjösås gamla kyrka, som vid senaste sekelskiftet närmast var att betrakta som ödekyrka men som nu har fått tillbaka sin gamla funktion.

Koralveckor anordnas ju flera i vårt land under sommaren, men LPS-veckan har sin alldeles särskilda profil. Den som lärt sig älska gregoriansk sång har här tillfälle att tränga djupare in i den och bruka den vid de dagliga tidebönerna. Den ovane och den som står främmande inför den kan upptäcka de stora rikedomar, som här finns att ösa ur. Men man tar också upp andra uttrycksformer av kyrkans sång, deltagaren får vidgade kunskaper och ökad information om vad som rör sig på detta område. Och vad som framför allt gör veckan så oändligt rik, det är att i gudstjänster och andakter få förnimma Guds närhet och vilan i Honom.

Stina Källqvist

Koralveckan 1975

1975 års koralvecka hade som tema »Ny gudstjänst – och gammal» och var förlagd till Sigtunastiftelsen. Ett tjugotal deltagare upplevde gemenskap och trivsel i denna märkliga miljö, som så helt skiljer sig från allt vad moderna kursgårdar vill säga. Mellan föredrag och sångövningar kunde man besöka det förnämliga biblioteket i ena änden av den fantastiska byggnaden eller kanske man föredrog att slå sig ned i Rosengården, en plats där tiden tycks stå stilla och ron är fullständig. För den som behövde röra på sig var en promenad i skogsbacken bakom byggnaden eller ett besök i det idylliska Sigtuna ett lämpligt mål.

Mitt i byggnaden finns kapellet där vi ofta vistades. Här sjöng vi dagens tideböner eller deltog i meditationerna ledda av kursledaren, kyrkoherde Karl-Erik Wallin. Som vanligt vid LPS-veckor medverkade flera av kursdeltagarna med solosång, orgel och blockflöjtsmusik i samband med kvällsgudstjänsterna. Vid ett par tillfällen medverkade kursdeltagarna med körsång vid gudstjänster i Mariakyrkan i Sigtuna. Den gregorianska sången övades flitigt under Gudrun Zethelius ledning.

Föredragen under veckan rörde sig helt naturligt kring handboks- och psalmskommitténs förslag. Redan första dagen fick vi lyssna till biskop Sven Silén, som talade om »Ny gudstjänst – gammal bekännelse». Vad Svenska Kyrkan står för i teologiskt avseende finns sammanfattat i Luthers lilla katekes,» men jag vill påstå, sa biskop Silén bl a, »att det i de blå pärmarna (handboksförslaget) finns sådant som strider mot detta, avvikelser från Svenska Kyrkans lära.»

»Om vi inte besinnar oss inom Svenska Kyrkan till dess lära och bekännelse och vad vi står för, går vi mot en inre upplösning, som är värre än organisatoriska misstag och annat. Vi är ingen traditionslös kyrka. Detta är mycket viktigt när man ska göra liturgiska texter och böner. Bekännelsen måste reglera varje

moment i gudstjänsten, ingenting får strida mot läran.»

Professor Lars Hartman behandlade »Ny gudstjänst – ny teologi?» Han inledde med att klargöra rent grundläggande begrepp. »Jesus är i den kristna gudstjänsten subjektet. Han är vårt liv. Detta betyder att Kristus är subjektet för allt kristet liv, ingenting är undantaget.»

Lars Hartman talade också om olika teologiska strömningar som påverkat handboks-kommitténs arbete. Bl a sekulariseringsteologin, som tar sig uttryck i gudstjänstformer där man läser texter, som inte är bibeltexter utan politiska dokument osv.

En annan teologisk strömning är den s k existentiella teologin. Man betonar ett personligt intresse eller personlig gudsupplevelse.

»En kyrkas tro och hennes sätt att leva har direkt nedslag i hennes rit», avslutade Lars Hartman.» Handbokskommitténs förslag återspeglar mycket av vad Svenska Kyrkan tror medvetet och omedvetet för närvarande. Det är viktigt att man vet vad man vill, när det gäller vilken gudstjänst man vill ha.»

Om »Ny gudstjänst – 30-tal, 40-tal och 70-tal» informerade f domkyrkoorganisten Henry Weman. Han berättade om hur han, biskop Aulén, Oskar Lindberg och David Wikander på 30-talet arbetade med 1937 års psalmbok.

Hur väckelsemelodier togs in i psalmboken efter det att man hade tagit bort en del punkteringar. »Ni vet hur det gick», sa Henry Weman. »Mitt sista offentliga uppdrag var att sitta som ordförande i den kommitté, som fick till uppgift att tillbakaföra väckelsemelodier till sin ursprungliga form.»

Henry Weman berättade också om hur 1942 års mässbok innebar ett genombrott i vårt land för den gregorianska koralen. »Och nu står vi inför detta egendomliga fenomen att det nya handboksförslaget kommer med det rikaste utbud av gregoriansk koral som fun-

nits i vår kyrka. Vi kan täcka hela kyrkoåret. Och detta kommer i en tid då gregorianiken inte är inne.»

Kyrkoherde Gunnar Weman hade ändrat sitt ämne »Ny gudstjänst — hur ser den ut» till »Ny gudstjänst — hur bör den se ut?». Han betonade vikten av att ha klart för sig vilken gudstjänstens uppgift är. Ett tag var det en tendens att ju mer världsliga böner och ju fler världsliga problem som togs upp ju bättre var det. Men sådant avhandlas ofta bättre i riksdagen än från predikstolen. »Det riktiga är väl att vara inordnad i det som är Faderns vilja, Sonens skaparkraft och Den Helige Andes arbete. Vi skall rätt kunna bedja i nuet och sam-

tidigt slå vakt om allt det som är kyrkans speciella signum.»

Det sista föredraget hölls av direktör Ulf Söderlind och det handlade om »Ny gudstjänst — hur berör den människan». Här tog Ulf Söderlind upp nutidsmänniskans problem med att förstå kyrkans språk och symboler. Han betonade dock risken för inaktualitet om man i böner och psalmer använder ett alltför vardagsbetonat språk. Det finns också en risk för övertydlighet i strävan att göra texterna tillgängliga. »All must och kraft, allt mysterium kan försvinna.»

Anki Lindström

Årsberättelse 1974

över Laurentius Petri Sällskapets verksamhet, avgiven i Kronoberg vid det 33:e årsmötet, den 10 augusti 1974

Laurentius Petri Sällskapets styrelse har under arbetsåret 1973–74 utgjorts av professor Ragnar Holte, Uppsala, ordf, kyrkoherde Karl-Erik Wallin, Backaryd, v. ordf, musikdir, teol och fil kand Gudrun Zethelius, Burträsk, sekr, fil mag Vivi Andersson, Burträsk, kassaförvaltare, domkyrkoorganist Albert Sjögren, Visby och docent Folke Bohlin, Lund.

Suppleanter i styrelsen har varit vik professor Lars Hartman, Uppsala, kyrkoadjunkt Sören Bolander, Växjö, och tonsättaren, docent Ingmar Milveden, Uppsala.

Adjungerade ledamöter i styrelsen har varit fru Karin Peters, kontraktsprost Pehr Edwall, disponent Sven-Håkan Ohlsson, domprost G A Danell, professor Helge Nyman, Åbo, sogneprest Dag Monrad Møller, Oure, Fyn och organist, teol dr Finn Viderø, Köpenhamn.

Styrelsen har under arbetsåret sammanträtt 14 januari och 9 augusti 1974.

Sällskapets medlemsantal den 31 december 1973 uppgick till 255.

Sällskapets koralvecka 1973 var förlagd till S:t Sigfrids folkhögskola, Växjö, och ägde

rum 31 juli – 6 augusti. Veckans tema var »Sion, lova din Gud» – den sjungande församlingen. Kontraktspastor Jan Redin föreläste över ämnet Församlingens roll teologiskt belyst, KMD H O Simoneit över Flerstämmig församlingssång, folkhögskollärare Sven-Erik Jonsson över Församlingssångens förnyelse, kantor Hans Göran Lilja över Kören – en del av församlingen och professor Ragnar Holte över Psaltaren som församlingssång. Sångövningar och praktiskt musicerande leddes av Hans Göran Lilja och Sören Bolander. Domprost G A Danell ledde meditationer över psaltartexter.

Årsurkunden för 1971, Veckans Completorier, kunde efter avsevärd försening utsändas våren 1974. Årsboken Svenskt Gudstjänstliv hade utgått till medlemmarna tidigare. För åren 1972 och 1973, som styrelsen beslutat slå ihop till ett publikationsår, kommer volymen Veckans Middagsböner att utsändas tillsammans med årsboken Svenskt Gudstjänstliv i augusti 1974. Årspublicering för 1974 utgörs av första delen av Een lijten Songbook 1553, utg. Folke Bohlin.

Växjö den 10 augusti 1974

<i>Ragnar Holte</i>	<i>Gudrun Zethelius</i>
ordf	sekr

Årsberättelse 1975

över Laurentius Petri Sällskapets verksamhet, avgiven i Sigtuna vid det 34:e årsmötet, den 27 juli 1975

Vid årsmötet 1974 beslöts att arbetsåret i likhet med RISK:s arbetsår skulle sammanfalla med kalenderåret. Denna rapport avser tiden 10 augusti – 31 december 1974.

Sällskapets styrelse utgjordes 1974 av professor Ragnar Holte, Uppsala, ordf, kyrkoherde Karl-Erik Wallin, Backaryd, v ordf, musikdir teol och fil kand Gudrun Zethelius, Burträsk, sekr, fil mag Vivi Andersson, Burträsk, kassaförvaltare, rektor Albert Sjögren, Ransäter och docent Folke Bohlin, Lund.

Suppleanter i styrelsen har varit vik professor Lars Hartman, Uppsala, kyrkoadjunkt Sören Bolander, Växjö, och tonsättaren, docent Ingmar Milveden, Uppsala.

Adjungerade ledamöter i styrelsen har varit fru Karin Peters, kontraktsprost Pehr Edwall, disponent Sven-Håkan Ohlsson, domprost G A Danell, professor Helge Nyman, Åbo, sogneprest Dag Monrad Møller, Fyn, och organist, teol dr Finn Viderö, Köpenhamn.

Styrelsen sammanträdde den 10 augusti i Kronoberg, Växjö.

Sällskapets medlemsantal uppgick den 31 december 1974 till 175.

Sällskapets koralvecka 1974 var för andra året i följd förlagd till S:t Sigfrids folkhögskola, Kronoberg, Växjö, och ägde rum 6–11 augusti. Veckans tema var »Tala till varandra med psalmer, lovsånger och andliga visor». Dagligen sjöngs laudes, middagsbön och kompletorium. Docent Folke Bohlin ledde såväl den gregorianska sången som den flerstämmiga körsången. Söndagens högmässa firades i Växjö domkyrka. Prof Holte föreläste om Den nya tidegården, lektor Torben Schousboe om Lära lekmän sjunga gregorianskt, teol dr Sven Åke Selander om Väckelsens sånger, docent Esbjörn Belfrage Om psalmboksarbetet och kyrkoadjunkt Sören Bolander om Kyrkomusik i vår tid. Samtal med tonsättare. Meditationer hölls av kontraktsprost Gunnar Olsson.

Årsurkunden, Veckans Middagsböner, avsedd att utkomma 1972–73, kunde utsändas under hösten tillsammans med ett dubbelnummer av årsboken Svenskt Gudstjänstliv, årg 47/48, 1972–73.

Sigtuna den 27 juli 1975

Karl-Erik Wallin
v ordf

Gudrun Zethelius
sekr

MISSALE

FÖR SVENSKA KYRKAN

*Innehållande ordningen vid
den offentliga gudstjänsten
jänte kyrkoårets evangelier
och epistlar*

Tredje upplagan. I denna har en del ändringar vidtagits gentemot tidigare upplagor. Sålunda har alla notpartier gjorts om, varvid församlingens respektive kyrkokörens partier medtagits, vilket innebär uppfyllande av ett uttalat önskemål.

Vidare upprepas melodier i en del fall, där tidigare hänvisning skett mellan olika ritualer.

Svart eller rött skinnband

Liber/Lund

DET SVENSKA ANTIFONALET

- Ia Veckans completorier
- Ib Veckans middagsböner
- Ic Veckans laudes
- Id under förberedelse.
- II Antifonale till kyrkoårets tideböner.

Advent, jul, nyår, trettondag jul, septuagesima, fastan, påsk, Kristi himmelsfärdsdag, pingst, heliga trefaldighet samt helgdagar och minnesdagar och tidegärder vid särskilda tillfällen: apostladag, martyrdag, kyrkmässa och de dödas minne.

Liber/Lund